

Jc8

JÓKAI ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

REGÉNYEK

45.

JÓKAI MÓR

MINDEN POKLOKON
KERESZTÜL

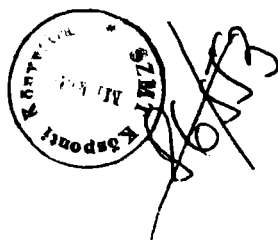
(1883)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1969

Sajtó alá rendezte
KÓKAY GYÖRGY

Lektorálta
SZATHMÁRI ISTVÁN

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1969

Printed in Hungary

ELSŐ RÉSZ

I.

Jegyzet.

Előrebocsátom, hogy ez nem valami költött mese; mert ha az volna, vakmerőnek kellene neveznünk azt a képzeletet, mely ilyenre vetemedett; hanem valóságos igaz történet, melynek krónikai vázlata kéziratban megtalálható zombori evangélikus lelkész, Rozsondai László úrnál, Orbán Balázs tudós történetírónk bizonyossága szerint; — az akkori korszak rajzolásához való adatok is a valóságbul vannak véve, a leghitelesebb kútfők nyomán; — és így minden kételkedés nélkül olvashatja azt mindenki, s ha némely eseményt rendkívülinek fog benne találni, magyarázza meg neki azt a rendkívüli idők szelleme.

Zsombor vára.

Az erdélyi „Királyföld” határán egy gúla alakú hegy tetején áll *Zsombor vára*; aminek hovatarozása felett örök időktől fogva sok vita volt. A szászok azt vitatták, hogy őhozzájuk tartozik, mint *Kőhalomszék* határvára, a székelyek szintén a magukénak állították; a vár maga is hol ide, hol amoda költözött, aszerint amint a vár birtokosa az erdélyi vajdával jó barátságban, vagy ellenségeskedésben élt, de egyszer megtörtént vele az a csoda, hogy még a szászszéknek a fővárát is elhozta magával a székely földre: *Kőhalom* várát, amit ők „*Reps*”-nek neveznek, a rómaiak pedig hajdan „*Romadivum*”-nak hítták. Hogy ez mint történhetett meg, az ebben a mi történetünkben érthetővé lesz téve.

Zsombor várát a tizenharmadik század második tizedében *Lebée László* székely gróf bírta. A székelyeknél ugyan csak

„*primór*”-oknak hitták az előkelő várurakat; hanem *Lebée* László akként jutott a grófsághoz, hogy ő is egyike volt annak a *száz székelly testőrnék*, akik Visegrádon a király mellett voltak, s *Gertrud* királyné idejében jó dali táncos volt: akkor kapta ezt a címet, több más korabeli leventékkal együtt. *Gertrud* királyné siralmas esete után aztán hazajött *Lebée* László is Erdélybe, itt megházasodott, elvette Homoród-Szent-Mártonról a gazdag *Tompa Márton* leányát, akivel sok világi kincset kapott; de a minden kincsnél és vagyonnál drágábbat e megbecsülhetetlen jó nőnek szívében, akinek történetéhez hasonlót nem egyhamar hall az ember. A nőt *Máriadnak* hitták: árva leány volt, apja, anyja korán elhalt, az *öccsét* is, *Annát* odavette magához a férje várába, ahol mindenben bősége volt.

Ami egy asszonynak legnagyobb panasza.

Már több mint két esztendeje volt férjénél *Mária*, és az ég még mindig nem áldotta meg gyermekkel, ami nagyon búsította. Megkísértett mindent, amihez az ilyen *gyász* esetén tisztességes nők folyamodni szoktak; (mert valóban éppen olyan gyász az, mikor valaki, akit nagyon szeretnének, nem születik, mint mikor valaki, akit nagyon szeretnek, meghal.) Szent fogadásokat tett, elment búcsúra gyalog a csodatevő Boldogasszony-képhez, arany klenodiumokat tett le az oltárra, sőt saját kezével hímzett egy oltárszőnyeget a Szűzanya képével, de az mind nem használt; már a *javasasszonyokhoz* is folyamodott, s ámbár annyira nem hagyta rábeszéltetni magát, hogy bájitással, kenőcsökkel tegyen kísérletet, amiket tilt a jó erkölcs; de az ártatlanabb babonákat nem hagyta megkísértetlen, amik arra vannak kigondolva, hogy a nő mi módon nyerje meg a maga urának igaz szeretetét. Hogy ennek annyiféle babonája van, az mind csak azt bizonyítja, hogy mi sokat kellett a szegény nőknek szenvedniök világteremtése óta ebben az egy dologban!

A szegény úrasszony eközben azzal áltatta a szívét, hogy ha valami várbeli asszonyának volt kisgyermek, azt vette magához, hogy legyen, akit gyűgyögtessen, akinek a gagyogását hallja, s akit utánahordjanak, hogy azt hihesse valaki, az övé.

Egyszer aztán egy vajákos asszony azt mondta neki, hogy „végy magadnak tükröt” — mivelhogy abban az időben a székely asszonyok nem használtak tükröt, azt tartva, hogy nem jó abban nézegetni az asszonyembernek a saját orcáját: mert amíg szép, addig csak hivalkodóvá teszi a tükörbe tekintés, ha pedig egyszer elkezd a szépségét veszteni, akkor meg csak bánatot okoz neki. Azért jobb azt nem hozni a házba. Mária most aztán kérte az urát, hogy hozasson neki egy tükröt, amit az szívesen meg is tett. A tükrő aztán azt mondta neki: „Szép vagy! Szép vagy! De még sem olyan szép, mint az öcséd, a szép Anna.” — De még ebből nem értett semmit.

Végre elmondta a lelki fájdalmát a gyóntató atyjának, hogy talán valami bűnéért látogatja ekképpen az Isten.

A gyóntató atya bölcs férfiú volt, s azt a tanácsot adta Máriának, hogy „*add férjhez az öcsédet, Annát*”.

És Mária még ebből sem értette meg a titkot, aminek a sejtelméhez hiányzott a lelkéből minden fogalom.

De azért szentírásnak vette a gyóntató atya tanácsát, s rajta volt, hogy az öcsét, Annát minél előbb konty alá kerítse. Ne mondja aztán a tükrő, hogy „van náladnál szebb is a háznál”.

A derék szász Henning Brüniszkáld lovag.

Nem is kelle pedig messze menni az alkalmas vőlegény keresésével. Ott volt a szomszéd Kőhalom ura, gróf *Henning Brüniszkáld* lovag, aki gyakran átjárt Zsombor várba, s sólymot, agarat hordott ajándékba Anna leányasszonynak, jóindulata jeléül. Az nem is titkolta, hogy Annát szeretné elvenni: csak neki adnák. S a szász gróf szép deli levente volt, sűrű,

világosszöke hajjal, nagy, őszinte, szép kék szemekkel, piros, derült arcával s bajvívó természetével. Vitézi tornában is tört már lándzsát Anna tiszteletére, s az ő szalagját viselte a kalapja mellett. És amellett olyan jó fiú volt, mint a falat kenyér: mindenre készen állt, amit csak kívántak tőle; ha azt mondták neki, hogy ugrasson be lóháton a jégzajos folyóba, megtette, s ha azt mondták neki, hogy üljön le a porba a kis gyerekekkel pitykövet játszani, hát azt is megtette. Pedig sok ilyen próbát ki kellett neki állani az ő jó barátjától, *Lebée* Lászlótól, akivel együtt gárdistáskodtak Visegrádon, az udvarnál. Mikor megkérte tőle Anna kezét, azt mondta neki *Lebée* László: „Előbb tanulj meg magyarul, ha egy év alatt megtanulsz: neked adom.” Az udvarnál nem tanulhatta azt meg *Brüniszkáld*, hanem lement a faluba, s ott megtanult magyarul két hónap alatt. Akkor megint azt mondta neki *Lebée* László: „Hja, édes játom, te székely leányt nem vehetsz el, mert te idegen vagy, s székely leányt idegenhez nem adunk; mert a mi törvényünk az, hogy az idegennel nősült székely nő minden vagyonát elveszti. Ha az Annát el akarod venni, előbb légy székellyé.”

Brüniszkáld még erre is ráállt. Pedig az nem ment ország-bontás nélkül. Neki előbb ki kellett jelentenie, hogy a maga várával, Kőhalommal átlép a székely Udvarhelyszék területébe. Emiatt az egész szászság majd megölte; a szebeni szász gróf égre-földre protestált az átszökés ellen: fenyegette, hogy ostromot visz rá; de *Brüniszkáld* azzal mind nem törődött: olyan jó fiú volt, minden bosszúságot eltűrt, mégis beállt székelynek, s be hagyta a szöke haját fonni három üstökbe, gyöngyös szalagok közé; ahogy akkor a székelyek viselték.

Ennél erősebb próbára csakugyan nem lehetett már állítani a derék szász ifjút, annál fogva nem maradt hátra más *Lebée* Lászlónak, mint hogy kitűzze a menyegző napját, amikor aztán csakugyan oda kell adni az *Annát* a derék *Brüniszkáld*-nak.

És ennek a napnak úgy örült előre — nem a menyasszony —, hanem a nénye, *Mária*. Valami szent sugallat azt mondá neki, hogy ettől a naptul kezdve majd ő tökéletes boldog nő fog lenni aztán.

A lakodalmi menyasszonytánc és a véres kard.

De nagy teketóriával jár ám az ilyen székely lakodalom: annyiféle ürügye van a húzás-halasztásnak, hogy nagy csoda, ha a szerető szívek meg nem únják a várakozást.

Nyolc nappal elébb megtartják a „*Siratót*”. Azon az egybekelendők minden férfi és nő gyermekkori pajtásának össze kell gyűlni, s a társaságukból kiváló párt *vígán* elsiratni. Ezután jön az eljegyzés.

Azután jön a hivatalos leánykérés: egész segédszemélyzettel, násznagyokkal, vőfényekkel, nagy nyoszolyókkal, kis nyoszolyókkal. A leányos ház ura nem akar semmit tudni az egész eljegyzésről: soha híret sem hallotta a kérő leventének; utoljára bottal kergeti ki valamennyit. Akkor maga jön vissza a násznépével a vőlegény, s erőszakkal töri be az ajtót, s követeli a menyasszonyát, különben kárt tesz a házban! Arra aztán előhoznak neki egy sánta, púpos vén banyát; itt van hát a mátkája, vigye el: sorba hordják a világ minden rútját eléje, hogy válogasson belőlük, míg végre nagy nehezen előteremtik az igazi szerelmesét. De akkor meg agyonfaggatják bolondnál bolondabb kérdésekkel; amikre magától kell neki kitalálni a feleletet, addig nem kapja meg a leány kezét. Ha annak vége van, következik a móríngolás: a kelegye adása, vevése: kegyetlen szerződéseknek csomóra kötése. Még aztán egy csuprot le kell lőni nyíllal egy magas szálfa hegyéről, addig nem lehet menni az esküvőre; aztán következik egy hosszú lakoma, aminek végevárhatatlan ételfogásaihoz a vőfények verseket mondanak. Asztalbontás után meg a végtelen tánc: amiben a menyasszonynak sorban kell egyet lej-

teni a násznép valamennyi férfiával, öregével, ifjával. A vőlegény maga is szeretne már hozzájutni, hogy egyet táncolhasson vele; de mindig elkapja más az orra elől, s addig ki nem adja, míg váltságot nem fizet érte. — Végre egyszer aztán széttaszítja két öklével *Brüniszköld* az útját álló sokaságot, s megragadja kezénél fogva a szép menyasszonyát, át is öleli a derekát, s azt kiáltja: „No most már mégiscsak az enyém vagy!” S aztán int a cifra selyemkendővel a hegedűsöknek és trombitásoknak, hogy most már az ő nótáját húzzák: a *vőlegény táncát*.

Rázendítik szépen. *Brüniszköld* délcegen lejt a dali táncot, bájos szép aráját kezénél vezetve. „Bizony szép egy pár ez!” — mondogatja fennszóval minden ember. De összeillenek! — Mária szemében is ragyognak könnyek. Az öccse boldogságán örül, de talán a magáén is.

Ekkor, midőn legjavában lejtik a vőlegénytáncot, kívül a tornacról belebődül a vidám zenébe valami bús kúrthang; az ajtó felnyílik, s belép rajta, feltett, tollas süveggel a fején, mellén az ország címerével, egy páncélos alak, akinek az orcája réműletet gerjeszt marcona tekintetével; de még szörnyűbb az arcánál az, amit a kezében magasra emel: egy vértől csepegő pallos.

A zene elnémul, a vígság megszűnik; a palloshordó alak megáll a táncterem közepén, s sok kiabálástól félig berekedt hangon így rivall:

— A király nevében! Vitézlő székelyek, primórok és lófők! Én, az ország *pristáldja*, felhívlak titeket, hogy azonnal lóra, fegyverre kapjatok, hadseregbe gyűljetek, a „vitéz sereg” azonnal táborba szálljon, a „gyöngye sereg” hírmondásra készen álljon, a „tehetetlen sereg” a várakba felvonuljon. A véres karddal hívlak a király nevében ősi szokás szerint, én az ország *pristáldja*. Teljesüljön a törvény!

Azzal megfordult a sarkán a címeres alak, s amely merev ünnepélyességgel jött, olyannal távozott a teremből.

Tudnunk kell mindenek előtt, hogy a székelyeknek kemény törvényük volt arra, hogy mikor a király körülhordatja a véres kardot, akkor minden felnőtt férfiúnak lóra, fegyverre kell kapni, és menni az ellenség elé, s egy egész hónapra való eleséget vinni magával. Nagy csoda, hogy egy betörő ellenség tovább tartson, mint holdújságtól holdfogytáig, ha folyvást kopogtatja a fejét a székely a buzogánnyal. Ez tehát igen jó törvény volt. — Egyéb adót úgysem fizetett a székely. Csak olyankor, ha a királynak fia született, billogoztatott el minden kapu birtokosa egy ökröt a királyfi számára. Bárcsak több ökröt billogoztak volna el!

A jó Brüniszkáld tehát ráhagyta magát beszéltetni, hogy a menyegzője kettőbe szakadtával, egyedül, menyasszony nélkül baktasson haza a várába, s összegyűjtve a zászlója alá valamennyi harcosait, levonuljon a székelyek táborába, akik mind Aranyosszéken az Aranyos víz rónáin gyűltek össze táborokba: mintha onnan várnának valami ellenséget.

Otthon maradt atyafiai, a szászok, ki is csúfolták jól: „Látod! Úgy kell neked! Minek csaptál fel székelynek? Most nem kellene táborba szállnod.”

Mikor aztán már nagyon sokan gyülekeztek össze a táborban, egyszer csak jön nagy énekszóval onnan a Királyhágó felől egy búcsújáró sereg feléjük. Csupa zarándok volt az, hosszú keresztvégű botokkal a kezében, a palástján, meg a kalapja mellett csigahéjakkal, a mellükön pedig kereszttel. Előttük lovagolt egy veres barát, számárháton, szentképes zászlóval a kezében. Volt abban a zarándokseregben mindenféle nemzetbeli szerzet: még olyanok is, akiknek soha híret se hallották a két magyar hazában; azok mind deák zsolozsmákat énekeltek.

Mikor odaérkeztek a tábor közété, a vezérlő szerzetes leszállt a lováról, s azt kérdezte, hogy kik ennek a seregnek a vezérei.

Éppen Brüniszkáld lovagtul kérdezte: annak volt a legfényesebb vértete.

— Hát ki volna más, mint én meg a süvem, vitéz Lebée László itten.

A szerzetes erre megölelte, megcsókolta Brüniszkáldot, ami annak sehogy sem volt kedves, mert olyan szaga volt, mint mikor a penész meg a hagyma összeházasodik. Hanem hát ez csak azt bizonyítja, hogy a jámbor zarándokvezér többet lakott földalatti odúkbán, mint a fényes palotákban, s élelmét nem a nagyurak fényes asztaláról, hanem a mezőkről szedegette.

A barát aztán azt mondta Brüniszkáldnak, hogy térdeljen le, hadd áldja meg.

— Biz én nem térdlek! Ha meg akarsz áldani, ágakodj fel.

Hanem a süve, a Lebée László, az letérdelt a barát előtt, azt meg is áldta az; azután a dolmányára rátűzött neki egy keresztet veres posztóból. Brüniszkáldnak is akart, de az azt kérdezte elébb, hogy mire való az?

A barát valami olyan nyelvet beszélt, ami magyarból, németből és olaszbul volt keverve: így aztán megértette Brüniszkáld, hogy ha ő azt a szent jelvényt a köpenyére feltűzeti, akkor őneki minden eddig elkövetett és még ezután elkövetendő bűnei teljesen meg lesznek bocsátva.

— Hát tudod — monda Brüniszkáld — én még eddig nagyon kevés bűnt követtem el; hanem ezután szándékozom nagyon sokat elkövetni; de hát te ki vagy? miféle szerzet? hogy ha az adósságomat valaha szememre vetik, azt mondassam, hogy te elengedted?

— Az én nevem Zenobius. Vagyok pedig a ti vezetőök a túlvilágon a szentek paradicsomába, ezen a világon pedig a Szentföldre.

— Hát oda ugyan nekem nem kell semmi vezetés — monda Brüniszkáld —, mert most is rajta állok. Ez nekem a szent föld, a hazám.

Ez a mondás nagyon tetszett a székely hadnagyoknak, kik a két vezér körül gyülekeztek; de annál kevésbé Zenobiussnak.

— No, azt pedig el kell hagynod; és elindulnod minden hadaiddal együtt az igazi Szentföldre, Palesztinába.

— Van eszemben odafáradni! Otthon hagytam egy félig feleségül vett menyasszonyt, akivel még jól meg sem ismerkedtem.

— Már pedig otthon kell hagynod a legkedvesebbedet is. Endre király Spalatóban vár reátok, ahol veletek együtt hajóra fog szállni.

— Hát Endre királyt mi lelta, hogy Palesztináig meg sem akar állni?

— Szent fogadása készti. Megfogadta boldogult atyjának a halálos ágyán, hogy elmegy a hitetlenek ellen harcolni.

— Hej, de régen volt az! Azóta vissza is jöhetett volna! Csak most ér rá, hogy a fogadását beváltsa! Könnyű neki! Mikor Halicsban járt hadat viselni, azalatt a magyarok megölték a feleségét; Isten nyugtassa meg: kegyetlen egy asszony volt. Most újra megházasodott, elvett egy vén hárpiát onnan Tübingiából: már most azt hiszi, hogyha elmegy, attól is megszabadítják a magyarok. De énnekem csinos, takaros kis feleségem van, akit nem hagyhatok itthon nádorispánra. — Ha fogadta Endre király az apjának, hogy elmegy szerezcent ölni; hát csak menjen, én nem tartóztatom; — én nem fogadtam az apámnak semmit: én itthon maradok.

— Istentelen pogány beszéd! — kiálta fel elszörnyedve Zenobius.

— No Brüniszkáld! — szólt közbe Lebée László — ne rugódozzál az ösztön ellen: ami parancsolat, az megáll. Mikor a véres kardot körülhordatja a király, akkor minden székelynek lóra-kell ülni, és táborba szállni.

— Megtettem; ideszálltam. Ismerem a törvényt. Mint székely tartozom az országom határát védelmezni körös-körül

mindenféle ellenség ellen. Meg is teszem. Hozza ide Endre király az ellenséget; közéfvágok: nem ugrok előre a Marosba; de én ellenséget keresni nem megyek a világ végére; aki énnekem semmit sem vétett.

— Istenem! Hát akik a Krisztus sírját tapostatják lovaikkal!

— Az én Krisztusom a mennyországban van régen, az nincsen a sírban.

— Akik ellen négy pápa hirdetett keresztes háborút.

— Én azt tanultam, hogy Krisztus visszadugta Szent Péternek a kardját a hüvelyébe, s azt mondta, hogy őmiatta ne verekedjenek. Én Szent Péterrel tartok.

— Irtóztató pogány beszéd. Hiszen az ilyenért meg kellene az embert égetni a székelyeknek.

— Azt mondom, hogy ne hozzatok dühbe! Mert ha megharagszom, székelyebb leszek valamennyiteknél, s kitűzöm az őshit zászlaját a váramra, s behozom a lóáldozatot, és leszek inkább pogány, de mégsem megyek.

De nagyon tetszett ez a beszéd a székely hadnagyoknak, azt mondták, egészen igaza van Brüniszkáldnak, nincs a székelyeknek semmi keresetük Mezopotámiában, csak menjen vissza Zenobius atya, ahonnan jött, s mondja meg a küldőinek, hogy a székelyek itt állnak, táborban, s ha ellenséget kapnak, megverik; de ha Ázsiába akarják őket kivinni, arra azt felelik, hogy „*ma nem!*”

Lebée László elővette minden ékesen szólását, helyesebben mondva, minden szitkozódási tehetségét, hogy a székely harcosokat jobb erkölcsökre bírja. De hasztalan volt minden erőltetése; a székely inkább hagyta magát a Hopcihér ördöggel fölértetni, mintsem hogy háztűzhelyétől megváljon, és olyan messze földre elmenjen, amely napkelet felé fekszik, és mégis napnyugot felé kell elindulni, és menni-menni hőlőújságtól holdfogytáig, amíg az ember egy olyan tengerre talál, amelyiken hajók vannak, amik aztán megint tovább szállítják. S a víznek nincsen gerendája.

De hogy mi ütött egyszerre Lebée László lovaghoz, hogy ilyen nagy buzgó keresztyén lett belőle, holott mind ez ideig idehaza úgy ismerték, mint félpogányt, a visegrádi várban pedig a papok nem győztek rá panaszkodni világi magaviselete miatt? Ő maga azt állítja, hogy Zoérárd vértanú sírkövének az érintése idézte elő nála ezt a nagy változást, amit azonban mink korán se higgyünk el. Hiszen majd „a holt tyúk is kikaparja!”

Annyi bizonyos, hogy a Szentföldre való kirándulás még a boszniai hadjáratnál is kedvetlenebb vállalat volt. Ez már az ötödik keresztes háború akart lenni. Négy szent hadjárat lefolyt, anélkül, hogy abban Tuhutum és Árpád nemzedéke részt vett volna. Más nemzetek százezernyi számmal vérzetek el a szíriai pusztákon, a betlehem, jeruzsálemi sziklasivatagok völgyeiben. Franciának angolnak, németnek mind elég volt már a dicsőségből, csak a magyarnak nem volt még benne része. Ez pedig nehezen volt megmozdítható. Szent László megmondta, hogy ő nem tartja magát érdemesnek egy ilyen vállalat vezetésére; Könyves Kálmán okos ember volt; Vak Béla nem látott; az utána következő királyok mindegyike, mikor valami nyavalya utolérte, mindnyája fogadást tett, hogy elmegy a Szentföldre, ha aztán behalt a mirigybe, akkor a fogadás a fiára maradt, az megint elhúzta-halasztotta, pénze természetesen egyiknek sem volt az ilyen költséges utazáshoz, míg végre második Endre királynak körmére égett a tapló! Most vagy soha! — parancsolák neki Rómából, rá kellett adnia a fejét, de úgy is ment az, mint amikor a kutyát bottal kergetik a nyúl után.

A székelyek, akik még akkor csak alig keveredtek ki az ős napimádó vallásból, s csak a régi hunnus írásjegyeiket használták, nem is igen könnyen voltak fellovalhatók a szaracénok elleni hadjáratra; de még sokkal megáltkodottabbak voltak ezeknél a szászok, akik csak nemrég kerültek ide ebbe a boldog országba, s a privilégiumaikat semmiképpen sem akarták el-

hagyni, olyan helyre törekedvén, ahol azok nincsenek kihirdetve.

Brüniszkáld gróf még amelletts magas míveltségű előkelő lovag vala a maga nemzetében, aki a többi kortársak közül egy fejjel kiemelkedett, nevelését az anyjának köszönheté, ki türingiai grófné volt, s ennél fogva, bár írni nem tudott is, de olvasni igen jól tudott, s meg tudta mondani első látásra, hogy melyik könyv van *minuskel*, és melyik *majuskel* írással szerkesztve.

És ebben a tekintetben előtte állt páter Zenobiusnak, aki a latin alfabetből csak három betűt ismert, de azokról sem tudta, hogy melyik az első, melyik a harmadik. Annál fogva igen könnyű munkája volt vele, amikor a tudomány fegyverét fordítá ellene.

— Hallod-e te, páter Zenobius. Te bizonyosan ismerni fogod páter Chartuicius legendáját a Szent Gellért püspök vértanúról: amint én Visegrádon, a királyi könyvtárban olvastam. Hát az a szent férfiú, mikor még olyan rücskös barát volt mint te, szintén el akart menni Palesztinába, a hitetleneket megtéríteni. De az apátura, a bölcs Rasina (hallottad hírét?) nem eresztette oda. Azt mondta neki: „Ugyan minek mennél te Jeruzsálembé, hogy ott a zsidóknak meg a szaracénoknak hirdesd az ígét, akik még az apostoloknak a szavát sem vették be? Ha pedig a tengeren hajótörés talál érne, minden tudományoddal együtt a tengerbe veszesz; mert nem vagy te Jónás próféta, hogy a cethal gyomrában három napig maradhass. Azt mondom én neked, hogy ha te a hitetlenek lelkeit az ördögök körmei közül akarod megszabadítani, ne lódulj el olyan messzire: gyere ide a magyarokhoz, térítsd meg azokat az istentelen pogányságból, ne búsulj semmit, azok is olyan jól agyon tudnak téged verni, mint a zsidók és a szaracénok.” Ezt mondta Szent Gellértnek Rasina apátúr. Én sem mondhatok neked okosabbat: ha pogányokat akarsz megtéríteni, ne menj messze, még a magyarokig se menj, itt vannak az én

szász atyámfiai, eredj közéjük, térítsd meg őket, mert én ezeknél istentelenebb pogányokat sehol ezen a világon nem tapasztaltam!

Páter Zenobius szót fogadott az aranyházú ifjúnak, s elment az egész zarándok csapatjával együtt a Szászföldre: majd megállásuk, hogy lesz-e benne köszönet?

Brüniszkáld gróf pedig hozatott bort a várából a táborba, s áldomást ivott a székely hadnagyokkal, akik között igen nagy leve az ő becsülete: amiért ilyen szépen elbánék vala a baráttal.

II.

Hinczó prófétácskának és az ő apró seregének viselt dolgai.

Nemsokára azután, hogy Zenobius és az ő zarándok csapatja a Maros mentében bevonult a Szászföldre, történt az az Isten csudája a földön, hogy a legbékeszeretőbb népfaj között egyszerre csak kiütött a zenebona.

Mégpedig azt nem valami felnőtt okos emberek kezdték, akiktől az ilyen bolondság leginkább kitelik, hanem az idéetlen eszű gyermekek.

Előttámadt a Hátszeg vidéki erdőkből egy pásztorgyerek, kinek se atyját se anyját nem ismerte senki, s az azt állította, hogy ő az Isten fia. Elkezdett a vásártéreken prédikálni, hogy őneki a Jézus megjelent álmában, s megbízta, hogy vezesse az utolsó keresztes tábornak a Szentföldre: a pogányoktól megfertőztetett sírjának visszavívására. Ami addig annyi páncélos lovagnak, faltörő gépekkel, nem sikerült, a hitetlenek várait bevenni: végre sikerülni fog azoknak, akikről azt mondta az Idvezítő: „Ilyeneké a mennyeknek országa!” Gyermekek fogják a Szentföldet visszahódítani! Fegyver nélkül, vértezet nélkül, csupán egy ágakbul kötözött kereszttel a kezükben vívják ki a diadalt, mely a pogányokat megszegyeníti. Az ő gyermeki éneklésektől omlanak össze a megdönthetetlen erősségek falai!

Olyan volt az, mint a ragály, mely a gyermekeket választja ki áldozatául. A felnőttek járhatnak-kelhetnek miatta, meg

nem lepi őket; csak a gyermekekre éheznek. Egy holdváltozás alatt az egész Szászföldön el volt harapózva az a szent őrző, a hét esztendőstől a tizenháromig terjedő életkor nemzedéke faluszerte, városokban egyszerre mind fölkerelkedett, megszökött a szülői háztul, s futott ki az erdőre, Hinczót, a pásztorból támadt prófétácskát felkeresni. Táborrá, sereggé szaporodott fel a számuk, nekizúdultak énekelve, imádkozva, végig az egész Királyföldön, s mindenütt magukkal sodorták a kis apró gyermektársakat. Mindegy volt: fiú vagy leány, ment velük az egész nemzedék: pogányokat összetörni, szent országokat elfoglalni, erdő, mező visszhangzott a harci rivallsuktól. A vezérük, Hinczó ismert egy csillagot az égen, mely egész bizonyosan a Szentföldre vezet, annak a nyomán akarta elvinni az egész seregét.

Hogy ez a gyermekháború nem volt Zenobiusnak a tudta nélkül, arra bizony tűzbe tehetjük a kezünket. Ő osztotta ki a kereszteteket, amiket a gyermekek a ruhákra akasztva viseltek, s hordta őket egyik völgyből a másikba, míg a számuk ezerekre nőtt fel, s valamennyit megáldotta, és bűnbocsánatot osztott nekik, s fogadást tétetett velük, hogy a szent sírért életüket fölláldozzák.

Aztán pedig az egész tábornak a tarsolyában összevissza nem volt egy dénár útiköltség sem, amivel Palesztináig menjenek. Apjaik, anyjaik odamentek a gyermekeikért, hogy visszavigyék őket, de nem bírtak velük: úgy meglepte azokat a szent őrző tüze. „Hová akartok menni annyi tengeren keresztül?”

Hinczó, a kis próféta megnyugtatta a kételkedőket. „Ne féljete! Ebben az esztendőben két nap fog lenni az égen, az egyik nappal, a másik éjjel fog sütni. S azok olyan forróságot támasztanak majd, hogy minden tenger kiszárad előttünk, mi valamennyien száraz lábbal kelünk át a tengerek fenekén.”

Ezt már csak el kellett hinni, mert Zenobius is bizonyította.

A Szászföldön nem maradt egy gyermek az apai háznál. Fiúk, leányok mind tódultak seregestül Hinczó próféta meg Zenobius után, s amíg az erdélyi részekben húzódtak keresztül, addig volt is nekik mit enni, mert a kegyes nép csak nem engedhette, hogy annyi ártatlan poronty rakásra hulljon az éhségtől, mint a fűrjek a pusztában.

Az volt a legkülönösebb, hogy a szomszédban lakó székely fiúkra nem ragadt el ez a kórság; mind csak a szász csemetéket ragadta magával: aminthogy a német fajta a leghajlandóbb a rajongásra; talán az is előmozdította a nagy zenebonát, hogy a szászok földje már határos a patarénokéval: az pedig ravasz egy cincár fajta! Kisázsziából ide keveredett kupecnemzet. Csúnya lélekvásárló, emberbőrrel kereskedő szerzet. Még akkor hazánkban is dívott a rabszolgavásár, sok bűnnek az volt a megtorlása, hogy az elkövetője piacon rabszolgául eladassék; a szomszéd Rácországból pedig el sem lehettek anélkül. Ezt a vásárt a patarénusok közvetítették. (Csúnya kereset volt.) Hát ez a sok lélekkalmár, amint ezt a gyerekribilliót megórrontotta: egyszerre odakeveredett a kis keresztvitézek táborába, biztatták őket sok hazug beszéddel: ámították a paradicsomi vidékek szépségével, amik rájuk várnak, osztogattak nekik cifra csecsebecsét, a nagyobbacska leányoknak még öltözetet is, ígértek nekik cifra palotákat, aranyalmás kerteket, repülő lovakat. S van-e olyan bolond, amit el nem hisz a nép, amikor még gyermek, s a gyermek, amikor még nép? A cudar kufárok pedig abban sántikáltak, hogy rakhassák csak egyszer hajóra ezt az ártatlan vitézlő hadat, majd elviszik ők azt; nem sajnálják az útiköltséget, Marokkóba meg Tuniszba. S ott eladják őket a hitetleneknek.

De hogy a velük együtt csatangoló jámbor zarándokok és szerzetes barátok az ilyen gonosz szándékot hogyan mozdíthatták elő, ez a kérdés csakugyan nagyon megpróbálja a kereszttyén embernek az istenfélő hitét. Hát biz az akkori pápa azt mondta erre a gyermekhadjáratra, hogy ez igen szomorú

jelenség, de nem tehet felőle: az az Isten büntetése a keresztyéneken, hogy a *gyermekek ébrednek fel, mivelhogy az apdák alusznak.*

Tudta Zenobius, hogy mit kaszál.

Már csaknem hogy letelt az egész hónap, amióta a véres kard körülhordoztára a székelység táborba szállott a keresztes mezőn, az egy hónapi eleség ugyan fogytán is volt, s ha napjára újat nem küld a király: másnap már ugyan hűlt helyét találja itt a tábornak. Ekkor megérkezik Zenobius a gyermek-sereggel. Voltak azok már valami hatezren. Némelyik fiú még maga meg sem tudta kötni a bocskor szíját, s a kisleányoknak azóta senki sem fonta be a haját, amióta az anyjuktól elszöktek. A Maros partján vonultak végig nagy keserves énekléssel, ott aztán, hogy a jó fedett dobogó hídon átjöhesse nek Maros-Portusnál, amit a szászok építettek nagy tudománnyal, meg kellett állapodniok, mert ott Brüniszkád őrizte az átjárást.

A szász lovag már az innenső partról megismerte Zenobius atyát, a szamaráról meg a veres csuklyájáról, s tréfásan enyelegve kiálta át hozzá: „Ejnye te barát, de sok siheder porontyot összeszedtél! Tán bíz bémálni viszed őket?”

— Viszem őket a szent sírt visszavívni! — kiálta vissza Zenobius. — Bocskásd a szent tábor a hídon keresztül!

Brüniszkád felkacagott nagy hahotával.

— Átbocsátom biz én, csak dalolják el elébb a hídjárónótát: „Eresszetek jó révések!” „Nem, nem, nem eresztünk! Mert a minap itt jártatok, hidunk lábát eltörtétek, Meg sem csináltátok!” „Arany kulccsal kocogtatjuk, Mégis megcsináljuk!” „Hídnak is van váma!” „De micsoda váma?” „Egy kemence kalács, s egy szép leány!” „Bújj! Bújj bokrostul, bokron innen által!” „Vagyok bátor jó vitéz, megyek hídon által!” No, hát lássuk azokat a bátor vitézeket!

— Majd mindjárt meglátod őket! — kiálta vissza Zenobius, s azzal a gyermektábor közül kivált egy ötven-hatvan főre

menő csapat, az körülvett három vezérnek látszó alakot, s azokkal együtt átkelt a hídon.

Az egyik vezéri alak pásztorfiú-öltözetet viselt, kifelé fordított szőrű ködmönt, a másik kettő közül az egyik fiúnak látszott, a másik leánykának, valamikor hímzett, de az út viszontagságaitul most már lerongyolott öltözet volt rajtuk, s azon fölyül durva daróckámza, mely az orcáikat is eltakarta. A lábujjaik kinéztek már az elszakadt csizmából.

Az első volt Hinczó, a próféta. Rá lehetett ismerni arról, hogy tele volt koldusdióval a haja meg a ködmene.

Alacsony termetű, kis hordódugasz emberke volt; hanem azért mégis úgy nézett el égfelé forgatott szemeivel az óriás Brüniszkáld feje fölött, mintha az állna őlatta.

— Na öcsém — kiálta rá Brüniszkáld —, hát te kinek a juhászbojtárja vagy?

A büszke mezítlábos legényke kenetteljes hangon felelt meg a lovagnak rögtönözve.

— Én a Názáretbeli nagy királynak a juhait őrzöm, akinek a száma hatezer-hatszázhatvanhat.

— No, ez bizony szép kis nyáj! Hát aztán hova vinnéd őket legeltetni, ha lehetne?

— Viszem őket a Szentföldre, visszafoglalni a Kanahánt a pogányoktól és a zsidóktól.

— Hát aztán tudod-e hogy merre van az a Kanahán?

— Az, aki a „három királyokat” a csillag által elvezette Betlehembe: minket is elvezet azáltal.

— Hát aztán mit esztek odáig?

— Az, aki a zsidókat mannával kielégítette a pusztában, minket még inkább meg fog segíteni.

— Hát aztán a tengereken hogy mentek keresztül, amiket útban találtok?

— Az, aki a zsidók előtt kétfelé választotta a Veres-tengert, mint egy kőfalat, hogy száraz lábbal átmelessenek rajta, miértünk még sokkal inkább meg fogja tenni ezt a csudát.

Brüniszkáld kezdte átlátni, hogy ez az apró próféta olyan erősen áll a lábán, hogy nem lehet a helyéből kiforgatni.

Hát aztán; ha a hitetleneknek a seregére rábukkantok valahogy, mivel fogtok megverekedni? Hiszen fegyveretek sincs.

— Az, akinek a nevével Szent Dávid, aki pedig csak zsidó volt, legyőzte az óriás Góliátot egy parittyával: minket is győzelemre fog vezetni! Az, aki Józsue kürtszavára ledönté a falakat, a mi énekünkre még inkább meg fogja azt tenni. S ismét énekelni fogják a szüzek, miként hajdan: „Megverte Saul az ezerét; Dávid pedig a tízezerét!” „Megverte Bouillon az ezerét, Hinczó pedig a tízezerét!”

De már erre Brüniszkáldot elhagyta a keresztyén türelme.

— Óh, te békából keletkezett fűzfapróféta! Aki irgalma van az apádnak! Elszaladj innen előlem mindjárt, mert kapom a kopjámnak a boldogabb végét, s úgy kiverem vele a hátadból az egész prófétaságodat, hogy még mikor akasztani visznek is, a szádban lesz az íze!

S olyant is emelt kopjáján, hogy fel lehetett róla tenni, hogy amit ígért, azt meg is teszi.

Hanem ekkor a másik két vezető, a fiú és leány egyszerre rákiáltott: „Megállj!”, s egy szóra mind a kettő megkapta gyöngé kezével Brüniszkáld hatalmas varégeri karját: miközben a csuklya hátraesett a fejükről, s arcukat kimutatta.

A fiú lehetett tizenkét éves, a leány tizenhárom; gyöngé, fehér bőrű, két úri gyermekek valának.

De Brüniszkáldnak a kezéből csak egyszerre kiesett a fel-emelt kopja, mintha zsibbasztó géppel ütöttek volna rá az asztronómus varázsműhelyében; még a térdei is megroggytak alatta . . . A két kis testvére ismert a növendék gyermekekben.

— Vilibáld! Lenóra! — hebegé elijedve, s nem akart hinni a szemeinek, odarántotta őket magához, s szétrántotta a kámzsáikat, hogy jobban megláthassa őket. Ugyanaz a hímszett wammsz volt a fiúcskán, ugyanaz a virágos rokolya a leány-

kán, amit még az anyjuk készített a számukra, csakhogy már ágtul, bozóttul megtépve, sárral bepiszkolva.

Aztán mind a két gyermek éppen olyan ég felé forgatott szemekkel állt eléje, az ajkaik beszéd közben éppen úgy tajtékzottak a szent lelkesedéstől, mint a vezérüké.

— Hát ti hogy kerültök ezek közé?

— A názáretbeli király hív bennünket magához — felelt rá a fiúcska, nem a bátyjának a szemei közé, hanem a felhőkbe nézve.

— Eredj! Te mindig vad, szilaj fickó voltál. Sokszor megvertelek, mikor az anyádat megkeserítetted. De te! Te Lenóra! Te szelíd, kis gili madárkám! Hát mivel bántottalak én meg téged, hogy engemet el akarsz hagyni? Hát nem az ölemben vittelek-e a patakon keresztül, mikor az erdőn jártál velem? Nem leszedtem-e a tövist a rózsáru előbb, mikor neked szakasztottam? Micsoda véresek a lábaid az úti göröngyöt! Te! Az édesanyánk szívbeli bubája! Hát te hová indultál?

A lányka szívére tette a két kezét, s felsóhajtott.

Aztán bátran megfelelt a bátyja kérdésére.

— A leány elhagyja az ő atyját és anyját, s követi az ő jegyesét.

— De hát ki az a te jegyesed? Te hetednapos bárány!

A leány felmutatott az égre:

— Odafenn! A názáretbeli király.

Brüniszkáld elkezdett e szóra sírni! De úgy sírni, ahogy az oroszán tud, meg a fiavesztett medve. Leesett térdére, s úgy kapta nyálábra a két haszontalan, kis nyáladék gyermeket, s felordított az égre, pogány, bolond beszéddel.

— Óh, te Uram, Jézus Krisztus! Hát miért választod ki te magadnak ezt a két nyomorult gyermeket, hogy megölesd? Hiszen te tudod jól: Isten vagy; tudnod kell, hogy ennek a gyenge csemetének szaracén vasa sem kell; a szél is megöli, meg a forró nap a pusztán. Mi dicsőséged neked az ilyen tehetetlen árvák halálából? Mért szállta meg őket a te szent lelked?

Hiszen ha megtetszettek a te irgalmas lelkednek, ha azt akarod, hogy hozzád jussanak, vedd el rögtön! Vannak a te Atyádnak halálangyalai számosak, olyan a gyermekélet, mint a viráglevél: egy déli szél ráfuvall és lehull. Inkább, ha kívánod, rögtön neked adom őket! Fogadd el! Vidd fel magadhoz: de pogány rabláncára, török satrafák prédájára az én két kölykem nem adom.

Azzal felkapta mind a két gyermeket rettentő karjaira, s úgy szorítá őket egymáshoz, hogy meg sem moccanhattak, azzal neki rohant velük a Marosnak, hogy most mindjárt behajítja őket.

Meg is tette volna, ha útját nem állják. A zarándokokon ugyan keresztülrontott könnyen: egyiket jobbra, másikat balra rúgta fel, hanem a parton utolérte a süve, Lebée László, s annak a markából nem olyan könnyen szabadíthatta ki a gallérját.

— Légy hát Istennel! — kiálta rá László. — Csak nem akarsz a két véredet a Marosba fojtani?

— De oda én! Inkább, hogysesem a világba hagyjam elzúlni.

— De ezt a bolondot nem teszed. Nem kell mindjárt a vastag végén fogni a dolgot. Hátha másképpen is megy.

— Hogyan menne?

— Hátha ez a kan-barát* megteszi azt, hogy ahogy elhozta őket, úgy vissza is viszi.

Brüniszkáld azt mondta, hogy: jól van, igazad lehet Lebée László; hát tegyünk úgy, ahogy te jobbnak látod.

De csak a szája mondta ezt, a szíve azzal volt, hogy de bizony sokkal jobb lesz ezt a két gyermeket most mindjárt beledobni a vízbe, s utána a többit, a zarándokokkal együtt! Mért hogy nem tette meg?

* Nehogy valaki gúnynévnek vegye ezt a címet: őseinknél a „kan” annyit jelentett, mint „erős, hatalmas, vezető”, kan-barát = vezérszerzetes.

Hát aztán csak letette az öccsét is, meg a húgát is az öléből, de azért nem ereszté el a kezeiket a kezéből; visszament velük és Lebée Lászlóval a zarándokok generálisához.

— Ugyan te barát, nem sajnárod ezt a sok nyomorult ártatlan gyermeket a mészárszékre hurcolni? Te országos hentes!

— Szebb szavakkal illesd! — súgá neki Lebée László — mert különben nem áll kötélnek.

— Én nem hurcolom őket — mondá Zenobius. — Ők visznek engem. Őket pedig viszi az Úrnak a lelke.

— Betlehemi gyermekgyilkolás! Pogányabb vagy Heródes királynál! Add vissza őket az anyjaiknak, akiktől elragadtad.

— Én küldeném őket vissza bizonyára, mert sajnálja őket az én lelkem, — de ők már szent fogadást tettek, hogy a hitetlenek ellen harcolni fognak, s a szent fogadás alól nem mentheti fel őket senki más, mint a szentséges pápa.

Brüniszkáld megváltja a gyermekeket a saját vére árán.

— Kitalárod te annak a módját a pápa nélkül is, csak törd rajta a fejedet.

— Valóban kitalálok. Mivelhogy az Úrnak lelke az apák álnokságának megbüntetésekül szállotta meg a gyermekeket, annál fogva, mihelyt az apák és bátyák konoksága megszűnik, azonnal elmúlik a gyermekekről is ez a mennybeli szellet.

— Ez annyit tesz jó magyarul, hogy ha mink, gyeprevaló legények, magunk elme gyünk Mezopotámiába, akkor a kis öcséinket meg a húgainkat békén visszaviszed a házi tűzhelyeinkhez.

— Valóban rajtatok áll, hogy a keresztet elvegyétek az ő vállairól!

— No, hát én elveszem a magam keresztjét — mondá Brüniszkáld, leszakítva a kis húga válláról a vörös keresztet, s a saját palástjára tűzte.

— Hozsánna! Hozsánna! — kiálta fel erre Zenobius. —
Áldott legyen az Úr, aki ezt a csodát művelte!

Utánazengedezték ez üdvkiáltást a többi zarándokok is.
De nem úgy a gyermekhad.

Amint Hinczó, a vezér észrevette, hogy micsoda alku folyik itten az ő bőrükre, azazhogy annak a megmentésére, felugrott egy hídkarfára, s onnan kezdett el a társainak prédikálni.

— Testvéreim az Úrban. Mi szent fogadást tettünk, hogy a hitetlenek ellen harcolni fogunk. Ettől minket senki fel nem oldoz. Aki hisz, az követ engem. Az Úr, aki Mózeszt átvitte a Veres-tengeren, minket is átvisz száraz lábbal a Maroson.

S azzal a híd karfájáról beleugrott a Marosba. Társai mind utána.

Brüniszkáld csak alig bírta elkapni a két kis testvérét, hogy azok is Hinczó után ne rohanjanak a vízbe.

A gyermekcsoportnak fele odaveszett a hullámok közé; hanem a többi kiúszott szerencsésen a túlsó partra, s ott aztán a gyermektáborba megérkezve tele lármázták a kis világot azzal a csodával, hogy ők száraz lábbal jöttek át a széles folyóvízen; amitől ott még nagyobbra nőtt a szent lelkesedés dühe. Zászlóikat lobogtatták, ezernyi botokat emeltek az ég felé; s a parton alá s fel processzióztak, így tüntetve fogadásuk mellett.

— Hallod-e barát; ezek nem fogadnak szót teneked, nem akarnak visszatérni: fut, mint a birka a kolompos után.

— Csak te a magad vitézeiről felelj — szólt Zenobius — én az enyéimet majd megtérítem. Amikor ti indultok előre, ők indulni fognak hátrafelé. Ezt fogadom a szent dárdára, mellyel a Megváltót átszegezték; s melyet teneked kell feltalálnod a Szentföldön, hős Brüniszkáld lovag.

Azzal megfogta a két gyermek kezét, s hitét kötötte hozzá, hogy visszaviszi őket az anyjuk házához.

— No, hát láss hozzá! Mi meg menjünk a magunk táborába.

Azzal Brüniszkáld összetrombitáltatá a maga vitézeit, s a dombtetőről, ahol a vezér sátora állt, lelkesítő beszédet tartott hozzájuk. Beszélt előttük a király iránti hűségről, akit elhagyni a leghívebb szászoknak nem illik, azután még többet a Megváltó szenvedéseiről, amiket megbosszulni minden kereszténynek igaz kötelessége; végre a pápa bullájáról, mely más-világi üdvösséget s ezen a világon teljes bűnbocsánatot adományoz, s hogy kicsorduljon a pohár, elmondta nekik minden cikornyázás nélkül, hogy ha ők nem mennek, a kemény férfiak, Endre király táborába, Spalatóba, hajóra rakodni, akkor ez a zarándokvezér elviszi magával az összes Szászföld valamennyi gyermekeit, leányait a kereszties hadjáratba, hogy azok közül soha egy sem tér vissza többet az apai házhoz. Ez az ok győzött. A szász vitézek, nemigen nagy kedvvel ugyan, de annál nagyobb elkeseredéssel nekiszánták magukat, hogy követik hát a vitéz hadnagyukat, Brüniszkáldot a Szentföldre, ha mind odavesznek is. Inkább ők, mint a gyermekek.

Sohase hitte volna Brüniszkáld, hogy ilyen nagy ékesenszólás lakjék benne. Bánta is eleget; de hát kénytelen volt vele.

Lebée László azonban a maga részéről nem tett semmit, csak engedte a süvét buzogni tetszése szerint, azt várta, hogy mit határoznak a szászok.

Mikor aztán Brüniszkáld sátora elé kitézték a veres kereszties fehér lobogót, s a szász vitézek készülőre trombitáltak, akkor ő is odalovagolt a felállított hadrend elé, s így szólt a székelyekhez:

— Ne te né! Látjátok már ezt? Hogy a szász vitézek már abrakolnak az ellenség elé. Csak nem engedjük a vitéz székely nemzeten azt a szégyent esni, hogy amikor a szászok ellenségre mennek, mink elmaradjunk tőlük? Induljunk utánuk!

— De nem is utánuk, hanem előttük! — kiabálták a székely vitézck. — Ha a szászok már abrakolnak az ellenség elé, mink már nyergeltünk is!

És így történt meg, hogy a székely és szász vitézlő seregek kimozdulának a maguk jó hazájukból, aminek sokkal több szüksége vala az ő karjaiknak hősi erejére, mint a szíriai homok-sivatagoknak, hogy nekimenjenek egy olyan hadjáratnak, amelyhez a királyi vezéren elkezdve, az utolsó zászlótartóig senkinek sem volt semmi kedve.

És így történt meg hogy Brüniszkáld lovag megvált az ő hites feleségétől, a nélkül, hogy egyszer kedve szerint megcsókolhatta volna.

Sírt is miatta, erős férfi létére.

— No ne sírj, süvem — vigasztalá őt Lebée László —, ahová most megyünk, ott vannak ám még csak szép asszonyok!

— Mit ér, ha egyik sem enyim!

Zenobius megvereti a gyermekek táborával a hitetleneket, anélkül, hogy elvinné őket Mésopotámiába.

Nem ilyen könnyű munkája volt Zenobiusnak a gyermek-tábor visszafordításával.

Azokat már a velük együtt kóricáló patarének gonosz lélekkufárjai úgy felbujtogatták, hogy semmi okos beszéd nem fogott rajtuk többé. Ezek az átkozottak nem vették azt jó cserének, hogy a gyermekek helyett a férfiak mennek a keresztetes hadba, mert ők mind arra néztek, hogy ezt a sok apró csemetét, kit a bizánci hebdomon piacon, kit meg az afrikai partok városaiban jó áron rabszolgául eladogatnak, a szemreváló leánykákat különösen pártfogásuk alá vették — azoknak cifra ruhákat, klárisokat ajándékoztak, sok pénzük bánta már, azt nem lehetett veszendőbe hagyni. Ők szitották a szent tüzet legjobban a gyermekek közt, hogy ne engedjék magukat visszatéríttetni a hitetlenek elleni hadjáratból. „Nem viszi kend ezeket vissza békességgel, Zenobius apó!”

— No, ha nem viszem vissza békességgel, visszaviszem háborgással.

Zenobius összegyűjté az egész gyermektábort a Maros partjára, a leglármasabbakat a maga közelébe; s akkor elővett a tarsolyából egy nagy függőpecsétes levelet. Azt mondta, hogy ez a pápának a bullája; mindenki boruljon térdre, aki azt hallgatja.

Szót fogadtak neki, az egész tábor körös-körül letérdelt. Akik azonban nem követték a példát, azok voltak a patarének. Nekik a pápa nem volt pápájuk, mert ők ariánusok, sőt manichaeusok voltak. Ők csak állva hallgatták a teherhordó szamaraik mellől a szép szöveget.

Azok pedig *őrdjűk nézve* nem voltak szép szöveg; mert nem egyéb mondatott azokban, mint hogy igen üdvös dolog a hitetlenek ellen harcra kelni és őket mindenütt e föld színéről elpusztítani; de minek előtte megtámadnók azokat az ő országukban: elébb tisztítsuk meg tőlük a saját országunkat. Íme itt közöttünk élnek, dobzódnak, duskálkodnak, vérünket szívják, erkölcsünket megrontják, csalnak, lopnak, ragadoznak, hamis pénzt vernek és boszorkánymesterséget űznek, leányokat elcsábítanak, fiúknak vérért veszik, azzal Bafomet bálványainak áldoznak — a gonosz patarének! Rajta, ifjú keresztyének: üssétek, vágjátok, tűzbe, vízbe dobáljátok; átkozott kincseiket felosszátok, ahol őket találjátok.

Ez a rendelet pedig fölöttébb megtetszett a fiatal keresztes tábornak. Ott mindjárt el is kezdték azt foganatosítani a köztük őgyelgő pataréneken, akik későn vették észre a nyakukra szorult hurkot. Sok lúd disznót győz.

Akit ott agyon nem vertek, azt a vízbe dobták, az árukat prédára vetették, s akkor aztán beleízelve az olcsó háborúba, nekifordultak a hátuk mögött hagyott városoknak, tűzzel és parittyával; azokban minden ott letelepült patarént elverték, agyonverték, kiverték, házaikat, sátoraikat szétbontották, felégették: dúlva, rombolva szétoszlottak az ország minden részébe, összekeveredve mindenféle tolvaj csőcselékkel s

hurcolva szét a rémületet az egész Királyföldön; majd felfordították az egész országot.

Zenobius tehát híven beváltotta a szavát, hogy a gyermek-táborot visszafordítja a saját országába; de ugyan nem volt köszönet benne.

Nagy dicsősége a magyarok királyának.

Csodálatos módon változnak az idők!

Ugyanabban a magyar nemzetben, mely száz év előtt az országán keresztül vonuló keresztes hadakat olyan szépen fogadta, hogy amíg csak ki nem tisztultak az országból, mindig ütötte a hátukat, most egyszerre feltámadt a nagy lelkesedés, magának is lóra ülni a szent sír védelme végett. Még lóra hagyján; de hajóra, tengerre, aminek nincsen gerendája. Hiszen tudnivaló hogy a magyar elődök mindig híres utazók voltak. Előjöttek Szkítiából, avagy pedig Skandináviából: — nem lehet tudni bizonyosan, mert sehol még egy fizetetlen árjegyzéket sem hagytak maguk után, amivel a veszekedő historikusok egymás fejére olvashatnák, hogy őseink a kalevain vagy a turkomán korcsmárosoknak maradtak-e adósok a széna árával? Látszik, hogy mindenütt készpénzzel fizettek. Ide megérkezve Attila örökségébe: itt sem volt pihenésük; le-leutazgattak Olaszországba, aztán megint fel Spanyolországig, keresztül a megnézésre érdemes Németországon, s benézegettek Konstantinápoly rézkapuján; de mindig lóháton utaztak. Most először adták rá a fejüket, hogy a vízen úszó gerendákra lépjenek. A legrosszabb időben. Amonnan mély Ázsiából fenyegető nagy néptenger hömpölygött Európa határai felé: Dzsingisz kán fiainak százezernyi mongol hordái, akikkel szembeszállni ugyan kellett minden ember a gátra; idebenn pedig hegygyel-éllel összehányva az egész ország: a nép kizsarolva a főuraitól, a szaracén adószedőktől; a nemesség elkeseredve; az udvarnál Zsodoma és Gomora; a királyné elcsábíttatja az öccsével

a nádor feleségét, erre a prímás a királyné ellen olyan tanácsot ad, amit kétféleképp lehet olvasni, a nádor férji bosszúból megöli a királynét; s a visszatérő király azt mondja rá: „No fiaim, ez többet meg ne történjék!”

S ekkor jutott eszébe Endre királynak, hogy ő elmegy Palesztinába, a Jordán vizébe megfürödni. Látszik ebből is, hogy milyen régi szokás az, hogy amikor a családapának nagyon sok a házi gondja, bosszantják, zaklatják, egzekválják, olyankor úgy tesz, hogy elutazik fürdőkre, jó messze.

De hát menni kellett. Minden európai nép megöntözte már a vérével Palesztina mezőit, csak két nemzet nem járt még ott: a magyar meg a porosz. — Az utóbbi azért nem, mert még akkor pogány volt. Ravasz burkus! Ezt is úgy tudta kispekulálni, hogy az egész keresztes hadjárat alatt, amíg mások tengerszámra öntötték a vért s bányaszámra az aranyat és ezüstöt Szíria homokjába, azalatt ő ott sütötte a makkot a Perikúnász meg a Pikollosz istenek számára, s csak a foglyai vérért áldozta meg a Potrinposz istennek; de nem a magáét. Mikor még legbutább volt is az európai népek között, már akkor is legokosabb volt közöttük.

Tehát a magyar maradt legutoljára.

De amint ez felkerekedett, akkor aztán egyszerre a többi nemzetek is összeszedték magukat, s gyűltek a fegyvereseikkel a dalmát tengerpartra, ahol a velencések Lloyd társasága várt rájuk a hajóival, hogy átszállítsa őket Ázsiába: természetesen illendő viteldíj mellett.

Ellenben megérte a magyarok királya azt a nagy dicsőséget, hogy ott mindjárt Spalatóban, a hajdani római császár, Diocletian fényes fővárosában az összes keresztyén nemzetek minden keresztes hadai ötet kiáltották ki az új hadjárat fővezérének; s e nagy tisztesség folytán a magyar király mint fővezér mellé sorakoztak alvezérek gyanánt Bajorország és Ausztria nagy fejedelmei, s valamennyi kisebb német fejedelmek, hercegek, ami már maga megérdemelte ezt az utat.

Spalatóban a Diocletian császári palotájából átalakított fölséges szentegyházban fogadta az első áldás a magyar királyt, akinek hadait az „aranykapun” bocsáták be a városba, és az „érckapun” bocsáták ki a tengerre, ahol kedvező szél fogadta a vitorláikat, úgyhogy minden nagyobb baj nélkül megérkezének Ciprus szigetére, ahol már várta őket a jeruzsálemi királynak és patriarkának a küldöttsége, s a templomos vitézek, a Szent János lovagok és a német rend fő-fő generálisai.

De még Ciprus szigete népét is magukkal ragadták királyostul együtt; úgyhogy mikoron nagy diadallal megérkezének Ptolomais városába, oly nagy hadsereget szállítottak partra, hogy ahhoz hasonlót Szaladin ideje óta nem látott a Szentföld, ahogy ezt az egykorú arab történetíró Ibn-Alatir följegyzé, hozzátévé, hogy ezt a roppant hadsereget három frank király vezette. (Az egyik volt a *magyar*, a másik az *oszták*, a harmadik a *ciprusi*; hanem hát az arabs nyelvnek, mely az oroszlán számára hetvenöt névvel bővelkedik, valamennyi keresztyén nemzet számára csak egyetlen egy elnevezés van: „a frank”).

Volt azután Ptolomais városában valamennyi szentegyházban általános Te Deum laudamus, hogy a magyar király megérkezett legyőzhetetlen hadsereggel, megszámlálhatatlan lovassággal, és remekbe készült vitornyokkal, hajítógépekkel és más efféle várostromló szerszámokkal.

Előttük volt hát a Szentföld, csodákkal nevezetes vidékeivel, amikre gondolni a távol lakó híveknek oly lélekemelő óhajtozás!

Csak két dolgot nem találtak maguk előtt: — először kenyeret, amit megegyenek, és másodszer ellenséget, akit megverjenek.

Ez évben ínség volt Szíria leggazdagabb vidékein, kiasztak a vetések, magának az ott lakó népnek sem volt mit enni.

Csodák, amelyek történnék a pusztában.

Pénzért sem lehetett kapni eleséget. A nyájak is mind fel voltak hajtva a hegyek közé a porrá aszott mezőkről, az ott maradtaknak csak a csontja volt, meg a bőre.

— Hát ez az a tejjel-mézzel folyó Kanahán? — zúgolódának a magyarok. (Az európai katona nincs szokva a koplaláshoz, mint az ázsiai, s ez nagy bizonyíték nem ázsiai eredetünk felől, mert a magyar katona legkevésbé szereti a koplalást.)

Hiszen tudtak volna ők magukon segíteni; tele volt a vidék gazdag kolostorokkal, s ha az egész világ éhen hal is: ezekben soha sincs ínség; hanem az a nagy veszedelmük volt a magyaroknak, hogy magukkal hozták a bajorokat. Ahogy Richard de Saint-Germain bizonyítja, a bajorok voltak azok, akik legjobban kitüntették magukat a kolostorok kirablásában, úgyhogy az utánuk jövő magyaroknak már nem maradt mit elvenni. Mikor egy kolostorajtóhoz érve, azt hallották a gvárdiántól, hogy „itt már a bajorok jártak”: akkor csak bátran visszafordulhattak, és odább mehettek.

Utoljára a ptolemaisi patriárka arra fakadt, hogy „adtál uram keresztes hadat; de nincs köszönet benne!”

S annál nagyobb baj volt, hogy ellenség nem akarta magát mutatni sehol.

A zúgolódásban a legkifogyhatatlanabb volt a jó Brüniszkáld lovag.

— Mért nem hagyatok engem otthon? Az egész úton majd a lelkemet adtam ki a tengeri nehéz nyavalyában. Semmi étel nem maradt meg a gyomromban. Most meg már amikor megmaradna, nincsen, ami belemenjen. Héj, te csodatevő Zenobius! Most mutatnád meg, hogy mit tudsz! Itt van a Mózes próféta pusztája! Itt van az éhező Izrael. Keresnéd meg a pusztában azokat a fűrjeket, amikkel Mózes táplálta a maga népét; vagy nem bánnam én, ha manna lenne is; mert én már csak úgy zörgök a páncélomban, mint a mogyoró a hajában, a nagy elsoványodástul.

S valóban ez volt a véleménye a többi szász vitézeknek is. S talán ez volt az utolsó eset, hogy a magyarok a szászokkal tökéletesen egy véleményen voltak.

Azt mondá erre Zenobius, hogy „no, hát jól van, elmegyek a pusztába, és bizonyára talállok a számotokra valamit, ami csodálatos lesz”.

El is ment, oda volt három napig a Cison folyam vízesei között, akkor visszatért — egy dárdával a kezében.

— Ime itt van: rátaláltam.

— Ugyan mi az, amit találtál? — mondta Brüniskáld.

— Megtaláltam a szent dárdát, amivel a keresztfára feszített Idvezítő oldalát megöklelte a római lictor.

— De hát honnan tudod, hogy ez éppen az a dárda?

— Hát először is rá van vésve Longinusnak a neve a dárda nyelére; másodszor a vasa egész odáig, ameddig az Úr szent testébe behatolt, most is meg van aranyozódva az isteni vértől; és harmadszor: bármely kés hozzáér a dárda vasához, rögtön hozzátapad, és rajtamarad függve.

Hát ilyet még Brüniskáld sohasem látott. A bizony igaz volt!

Mindjárt vitték nagy processióval Endre királyhoz a feltalált ereklyét, annak ajándékozta Zenobius. A magyar király már ekkor sok mindenféle drágaságot összeszedett, a többek között (Tamás érsek feljegyzései szerint) Szent Péternek a koponyáját, Tamás apostol jobb kezét, s egyet a hét rézkancsó közül, amikben Jézus a kánai menyegző alkalmával a vizet borrá változtatta. De a szent lándzsa mindezeknél nevezetesebb ereklye volt.

A király ezt a lándzsát, különös kitüntetésképpen, a vitéz székely vezérre, Lebée Lászlóra bízta, hogy ő vigye azt elől majd a csatában, a hitetlenek ellen.

Ismerjük azonban a szászoknak az örökös versengését a székelyekkel. Hát már ez nekik csavarta az orrukat, hogy mért

bízta a király éppen Lebée Lászlóra a szent dárdát, mért nem inkább Brüniskáldra.

Elkezdték alattomban a szász gróftot ösztökélni.

— Hallod-e süvem, László — azt mondá Brüniskáld a székely vezérnek —, én beszéltem itten több zarándokkal, akik már régóta letelepedtek a Szentföldön.

— Kedves egészségedre kívánom.

— Hát azok nem olyan ostobák ám, mint mi ketten.

— Talán bizony olyan ostobák, mint mi tízezen?

— Azok tudják mindazt, ami már eddigé a keresztes hadjáratok alatt történt.

— Akkor bizony sokat tudnak.

— Hát azt is tudják, hogy ezt a szent lándzsát már régen megtalálták más keresztes vitézek, akik Bouillon Gottfrieddal itt jártak, meg is tette ez a maga csodáit az antiochiai ütközetben, amikor Kerboga szultán marhasokaságú szerencsen táborát tönkrevették. Már akkor kezükben volt a szent lándzsa.

— Hát bizonyosan megint elvesztették.

— De nem vesztették el; mert ugyanazzal a szent lándzsával indultak a harcba a burgundok, aztán meg az olaszok, majd meg a németek, Cappadociában, meg Korazánban!

— Ejnye! Ha szabad volt németnek, franciának, olasznak megtalálni a szent lándzsát, hát nekünk magyaroknak ne legyen szabad tán? Azért is ez az igazi szent lándzsa! A többi lehetett hamis.

— De bizony az volt az igazi, amit Barthélemi Szent Péter megtalált, mert az annak a valódiságát csodatétel által is bebizonyította.

— Ha csak csoda kell! Itt a tenyerem, fogadjunk, hogy a mi Zenobius atyánk minden csodát megtesz, amit a francia szent el tudott követni! Majd bizony: egy magyar szent egy francia szent elől hátul fog maradni!

— No, hát tegye meg azt, amit Barthélemi megtett: a tűzpróbát a két máglya között.

- Négy máglya között, ha úgy kívánod!
- De az egész hadsereg szeme láttára.
- Megcselekszi!

Azzal mind a ketten felmenének a patvarkodó felek a királyhoz, követelni, hogy a szent lándzsa hitelességének megpecsételése végett parancsolja el a két máglya közötti tűzpróbát Zenobiussal; amit a király, neki nem kerülvén semmibe, azonnal el is rendelt.

Kinn a szabad síkon állították fel a két nagy farakást, egymástól csak éppen akkora távolban, hogy egy ember átmehetett a szoros közlén.

Jelen voltak a csodatevő istenítéleten a magyar királyon és az ő zászlós urain kívül sok más potentátok, Európa minden országaiból, akik egymás nyelvét meg sem értették, s mind azok sátoaraik alól nézték ezt a szívemelő látványt.

Lehet bizony, hogy Brüniszkáldot még mindig bántotta a belső féreg, hogy Zenobius által így elhagyta magát ragadtatni a szerető felesége öléből, a jó káposztás hús mellől ide ebbe az éhhalál országába, a dögvész birodalmába, s azért szerezte a számára ezt a dicsőséget, ami elől Zenobiussnak éppen nem lehetett kitérni. Brüniszkáld mindenütt a sarkában volt az egész utolsó pillanatig: nehogy a jámbor lélek még Illés próféta szekerét is megtalálja valahogy, s elillanjon rajta a messzességbe. Elkísérte őt egész a két máglyáig, ami az aljától a tetejéig meggyújtva, egész lángban égett. Ezen két tűz közötti szoroson kelle átsétálni a jó Zenobiussnak ép testtel és csuhával, kezében a szent dárdát emelve magasra; s még csak a szakállának sem volt szabad megperzselődni, hogy a csodatétel tökéletes legyen.

Brüniszkáld csak nem hitte, hogy a tüzes folyosó túlsó oldalán Zenobius élő testben jőjjön elő.

És mégis úgy történt. A próféta a szent dárdával épkézláb jött ki a két tűzrakás közül.

„Mirákulum! Mirákulum!” — rivallá az egész fegyverhordó

népség, amint ezt a csodát meglátta; a főurak és potentátok, akik ennek szemmellátó tanúi voltak: követelték a patriarkától, hogy Zenobius atyát rögtön „szentnek” nyilvánítsa; ami menten meg is történt. Az új szentet a harci nép vállaira kapván, úgy hordozá körül a táborban: Ime ez már egy valóságos eleven szent! Igazi csodatevő, akiben nem lehet kételkedni; mert saját szemeivel látta őt mindenki! Ennek az ereklyéi használnak minden bizonnyal! Csak kapni lehetne belőle! De hogy ne lehetne, mikor itt van? Eleinte csak az olvasóját rántották ki az övéből, azon osztottak meg szemenkint, majd az oldalára kötött kordájára került a sor, azt is szétvagdalták: boldogok akiknek jutott belőle! Aztán elkezdtek a bocskorait leszedni a lábairól, majd a csuhájának estek; egyik is hasított belőle egy darabot, a másik is; míg utoljára úgy leszedtek róla minden rajta levőt emlékezetnek okáért, hogy nem maradt rajta semmi sem. — Ellenben még egy tizedrésze a tábornak sem kapott belőle ereklyét, s az egész nép odatolakodott hozzá, hogy valamit nyerhessen tőle. Hátha a szakállán megosztózni lenne a legkegyesebb tisztelet? Nosza nekiestek: azt is szálankint kitepték, de még így sem jutott belőle mindenkinek. Pedig ha ez a barbár nép egyszer belekerül a buzgóságba, ez aztán meg nem tér belőle. Egyik tisztelőjének az jutott eszébe, hogy egy fül nem a világ: s már akkor a kezében volt. A példa meg gyújtott: — amint egy kikezdte, a többi folytatta az új szent szétdarabolását; széttépték ízekre, minden csontocskáját szörnyen megbecsülték; a fejét megtartották a király számára; — nagyobb megdicsőülés halandó embert soha nem érhetett, mint Zenobius atyát a hú magyar, szász és bajor keresztyének között.

Segítség érkezik az éhezőknek és a szomjúhozóknak, melyben azonban kevés köszönet vagyon.

Ime tehát ismét megtaláltatott a szent dárda, amellyel a keresztes vitézek annyiszor visszaadták a pogányoknak

a kegyetlen öklelést, amit Pilátus katonája Idvezítőnk testén elkövetett, s ezúttal magyar kézbe került a dárda. — Mármost azután semmi sem hiányzott a diadalmas hadjáratához egyéb, mint az eleség és ellenség.

Az is megérkezett. De nem azon az úton, amelyen hajdan Mózes élelmezte a népét, égből hulló manna képében: (ez a rosszabb; de az olcsóbb metódus) hanem velencei kereskedő hajók alakjában, akik bőséggel szállítanak mindent, ami száját és torkot gyönyörködtet (ez a jobb; de a drágább módszer). Óh, a velencések nagyon bölcs emberek voltak: az egész keresztes hadjáratból ők nyerték meg a legtöbb krisztust (azt tudniillik, amit minálunk „pénz”-nek híznak), s ha mások harcoltak az „igazi keresztnek” a fájáért, ők harcoltak az igazi keresztes tallérokért.

Tehát a velencei kereskedő hajóraj megérkezte után lett enni-inni a keresztes táborban, amennyi csak kell, s amint ennek híre futamodott, rögtön itt termett az ellenség is.

De nem az az ellenség, aki jön lóháton, puskával, tegezzel; hanem az a sokkal rosszabb, aki jár mankóval, rongyokban: a koldusok rettentő tábor.

Ezek voltak az igazi Sisera hadai, akik a keresztes vitézek táborát minden oldalról ostromolták, pogányabbak a pogánynál. Azt írják róluk, hogy mikor egyszer a keresztes hadak egy várost ostrommal bevettek, ahol a védő sereg már minden élelmiszert elfogyasztott: a berohanó koldusok sokasága egyebet nem találván, megette magát a lemészárolt ellenséget! — Igen bölcs gondolat volt a keresztes hadak fejedelmeitől, hogy ezeknek is adtak egy vezért, akinek „koldusok királya” volt a neve. Ennek a hivatala volt koldus országot adminisztrálni, koldus nemzetet jó rendben tartani; büntetéseket kiosztani; aki nem odavaló, azt elcsapni. Mert akadnak olyan hitehagyott koldusok is, akik elszegődtek a nemes urakhoz, lovat tisztítani, s ezért bért kaptak, sőt még a sáncásásban is

részt vettek, fizetésért; az ilyenek nem érdemlik a koldus nevet, mert az igazi koldus nem dolgozik: hanem csak énekel és sántít.

Tehát ilyen akadt százezer Ptolomais város alatt, amint neszét vették, hogy ott nagy a dínomdánom az uraságok közt. Volt ott minden nemzetbeli koldus, férfi, leány, gyermek és banya. Itt vannak ezek már Húsleves Gottfried* óta. A koldus nemzet nem fog el soha.

Az volt aztán a nagy tudomány a fővezérek részéről, megnyerni tyúkkal, kaláccsal a kolduskirályt, hogy ne az ő táborára hozza a maga ármádiáját, hanem vigye a szomszéd vezérére: annak énekeljenek.

Azonban még ez sem volt az ellenségek legrosszabbika.

Hanem egyszer csak megtelt a város, s onnan valamennyi tábor minden oldalról összeseregltő asszonyi szépségekkel. Egész gályateherszámra vitorláztak oda távol szigetekről azok a vállalkozó tündérek, akiket az elébbeni keresztes vitézek a hitetlenek földén összeszedtek, de visszatértükben magukkal haza Európába nem vihettek; mert az ottani kegyetlen törvények szerint a házasságon kívüli szeretőket máglyára vetették. Most azután újra nekik állt a világ! Ázsiában minden szabad. Egy az Isten, és négy az asszony! Ez a Mohamed vallása. De különben az ott lakó görög szépségeket sem kellett nagyon oktatni az eleusi misztériumokra; emlékeztek ők azokra még Aphrodite asszonyság idejéből. — Lett ott tivornyázás, de olyan, hogy Sardanapál látta mását.

És még akkor a rózsának nem volt tövise: amit csak két századdal később adott ajándékba az Újvilág az ónak.

Hogy Lebée László nem tagadta meg magától a világi örömeket, amiket a kedvező alkalom kínált, azt legjobban tudta a jó Brüniszkáld, akinek a süve minden diadalával el szokott dicsekedni, amiket meghódított szépségek szívein nyert; ez pedig csak szörnyűködni tudott rajta.

* Talán Bouillon!

Betűszedő.

— Bizony istentelen ember vagy te, édes süvem, László.
— Hát hiszen Oroszlánszívű Richárd király is csak így tett.
Ha annak szabad volt.

— Mikor teneked olyan szép, derék, hűséges feleséged van otthon.

— Hiszen éppen az, hogy „otthon” van.

— Hátha az is úgy tenne teveled, ahogy te övele, hogy mindennap megcsalna?

— De nem teszi ám. Mert az asszonynak hűségesnek kell lenni.

— Hát a férfinak nem?

— Azt látod. Bizony te is bölcsebben cselekednél, ha ahelyett, hogy itt duzzogsz a sátorodban, s korbácsolod a hátadat, eljönnél velem az eleven virágok kertjébe, s szakítanál magadnak belőle.

— De már azt nem teszem. Mert én az én szerelmes galambomat, az én árván hagyott kis feleségemet el nem felejtetem. Mikor idegen asszonyszemélyt látok, mindig csak az jut eszembe, hol búsul most nagy magányosságban az én drága Anikóm? Hogy tölti napjait? Hogy ő is gondol rám, onnan tudom, mert minden éjjel megjelen álmomban. — S aztán, mikor ébren akarom őt látni, előveszem azt az imádságoskönyvet, amit őtőle kaptam ajándékba, mikor még jegyesek voltunk; ebben van egy szentkép gyönyörű festéssel; mikor ennek az arcát nézem, mindig azt hiszem, hogy az övét látom.

— Bizony nagy bolond vagy te, jó Brüniszkáld!

A tarenta féregnek csodálatos természetű marása.

...Egyszer aztán beleúnt ebbe is Lebée László.

Ez a sok olcsó virág a szerelem kertjében, amit szakítani sem kell, odahull magától, elveszté ingerét: elfásult irántuk; nem találta kedvtelését a nagy lármás dáridókban, behúzta magát a sátorába.

Brüniszkáld azt hitte róla, hogy megtért.

Dehogy tért meg, csak még rosszabb útra tévedt.

A burgundi segédc csapatokkal együtt érkezett meg egy gálya, mely csupa hölgyeket hozott Ptolomaisba. Hanem ezek mind szent zárándoknők voltak, akik nem a világi gyönyörűséget keresni jöttek a Szentföldre, hanem az örök idvességet.

Ezeknek a vezetője volt Clarinda, az ifjú de Blois Balduin özvegye, ki a hitetlenek elleni harcban elesett férjének sírját jött felkeresni.

Clarinda bámulatra méltó szépség volt. De amilyen szép, olyan hideg. Mintha csak egy márványszobornak az arcára vesztegetné valaki a kacsingatását.

Ezt nem lehetett semmi úton megközelíteni. Kincsek ajándékozásával nem lehetett őt megejteni: mert maga is gazdag volt, bőkezű az alamiznaosztásban, és semmi világi pompát, ékszert, kősztyűt a testén nem viselt.

A szíve gyöngye oldaláról sem lehetett őt megtámadni, mert az elveszett férj emléke őrizte azt, mit fölnyithatlan zár. Jégből van annak a nőnek a szíve, aki igazán gyászol.

Ebbe a nőbe lett szerelmes, őrült módra Lebée László.

Pedig hát tiszta bolondság volt tőle ilyen szerelemnek magát általadni; mert ha Clarinda szívét valahogy meg tudná is olvasztani, de azt a láncot, amivel a feleségéhez van kötve, nincs az a tűz, ami elolvassza.

— Bizony neked is jobb volna, édes süvem, László, ha a hátadat korbácsolnád, mint hogy a holdvilág után epekedel! — monda neki Brüniszkáld, akinek a szíve baját megvallotta, éppen olyan őszintén, mint ahogy elbeszélte neki a tilosban szerzett örömeit.

Egy nap aztán egész felhevülten jött ki a városból Lebée László. Egész feje tűzben látszott lenni, s nem bírt maradni a helyén. Végre csak megvallá Brüniszkáldnak, hogy mit talált ma, nagy gyóntatására.

— Hallottad-e hírét valaha a tarentának?

— Azt se tudom én, hogy étel-e vagy tengeri szörnyeteg.

— Én sem tudom. Más sem tudja. Parányi kis állatocska. Némelyek azt mondják, hogy valami féreg, mások azt, hogy kígyó. Ez az állat az Ascalon völgyében lakik. Mikor a legelső keresztes hadsereg e völgyön átvonult, akkor ismerték meg, akkor is csak csodálatos hatású csípéséről. Nappal nem jön elő, csak éjjel támadja meg az alvó embert. S akit megmárt, az rögtön, ha férfi, abba az asszonyba, ha asszony, abba a férfiba *haldósan* szerelmes lesz, akit legelőbb meglát, s ha vágját ki nem elégítheti, a tarenta csípésébe belehal.*

— Órizkedni fogok, hogy az Ascalon völgyében ne aludjam. Te pedig eredj el a perjelhez, és gyónd meg neki, hogy hányszor csípett meg — a tarenta féreg.

— Egyszer se bíz engem. Hanem én akarok vele megcsípetni mást.

— Hogyan? Hiszen csak nem egy békaugrás ide az Ascalon völgye. Sose kerülsz te oda.

— De ide kerülhet a tarenta! Látod, milyen élelmes emberek ezek a görögök. Még a kőből is olajat tudnak facsarni. Egy ilyen házaló olajkárostul, aki mindenféle ereklyékkel, csodatevő szerekkel kereskedik, vettem ma ezt a bűbájos kösöntyűt, ebben az acéltokban. Megnézheted.

— Hisz ez nádbul van.

— Az ám, olyan nádbul, aminőből, az arabok mézet készítenek. A zarándoknak úgy árulják, mint „passio-kösöntyűket.” Azt állítják, hogy ugyanabból a nádból készültek, amit a Pilátus katonái csúfondároskodásból a Jézus kezébe adtak királyi pálca helyett.

— Hát az nem lehetetlen.

— Hanem ennek a karpereccé összetekert nádacskának valami titkos fortélyja van. Ebbe van elrejtve egy tarenta féreg úgy, hogy ki nem jöhet belőle; hanem az egyik végén, a csomójánál van egy kis lik fúrva, amelyiken a fullánkját kiereszt-

* Lásd: Histoire des croisades par. M. Michaud. Tom. I.

heti. Ezt pedig annak, aki megveszi, be is próbálják. Mihelyt meleg parázs fölé tartják a kősonnyút, a tarenta rögtön kibocsátja vékony, piros fullánkját a szűk lyukon. Ugyanígy tesz, mikor éjjel, valakinek a karjára csavarva, az emberi test melegét megérzi.

— De hát minek neked ez a veszedelmes bolondság?

— Nem nekem; de másnak való ez. Annak a szép asszonynak, akinek olyan hideg a szíve, mint amilyen tüzesek a szemei.

— Clarinda hercegasszonyra gondolsz?

— Ördögöd van, hogy kitaláltad. Nemsokára lesz egy kis búcsújárás a hitetlenek országában, oda ő is velünk fog jönni, a férje sírját keresni. Ott azután, künn a pusztában, egyedül a szolgálattelvő lovag védelmére támaszkodhatva, az ilyen passio-kősonnyű olyan álmokat adhatna neki, amik elcséreltetnék vele a halottat az élővel.

— De hisz az istentelenség, amire te gondolsz.

— Csak emberi dolog.

— Megrontani egy ártatlan asszonyt! Ördögi *vahorószádsal!* Te! Hogy gondolhatsz erre? Vétkezel az Isten ellen; vétkezel az idegen nő tisztasága ellen; — és vétkezel a te jó, hűséges hitvestársad ellen! — Ilyen hármias bűnre én nem hiszlek téged képesnek.

— Hát ami az Istent illeti, annak a bocsánatát már előre megnyertem; amidőn a keresztet a vállamra tűzték: akkor a jövődő bűneim is el lettek engedve; — ami az idegen nőt illeti, annak bocsánatát majd az én dolgom lesz kiérdemelni, amíg csak a Szentföldön járunk; — ami pedig a feleségemet illeti, — hát annak a bocsánatáról meg egészen bizonyos vagyok, ha egyszer hazajutottam.

— Gondolj rá, hogy olyan földön jársz, ami tele van megsótt vermekkel; — gondolj rá: hogy olyan ég alatt jársz, ahol az Úrnak minden ártó angyalai szabadon repkednek, s egyik beletaszít valamelyik verembe, s benne maradsz, vagy

élve, vagy halva; sohasem látod meg a te jó Máriádat, akit így kicsúfoltál.

— Ejnye, bizony szebben tudsz prédikálni a szentté vált Zenobiusnál.

— Azért is a nevem: a félelem és megrovás nélkül való vitéz.

— No, hát ezt szeretem benned én is legjobban. Hogy ilyen szent hírben állsz. — Te segíthetsz rajtam. —

Látod, már énfélelem nem jár olyan jó szellő. — Rólam azt tudják, hogy a bátorságom az asszonyokat nem kevésbé fenyegeti, mint a férfiakat. Kitapogattam, hogy az én szolgálatomat, mint védőlovagét, az isteni Clarinda nem hajlandó elfogadni: annyi lépést hátrál előlem, ahányat én közelítek felé; s a kezemből még a vízkereszti szenteltvizet sem hajlandó elfogadni. Hanem annyival inkább tisztel és becsül téged. Példabeszéddé vált hitvesi hűséged az ő füléig is elhatott. Téged elfogadna védőlovagjának a nagy búcsújárás alatt.

— Hát hiszen én becsülettel meg is védelmezném.

— Hiszen az kellene nekem éppen. Te, a jámbor Brüniszkáld lovag, lennél a kérésője a mennyei hercegasszonynak; míg egyszer valahogy a sivatag cédruserdejében egy este megajándékozád őt ezzel a passio-köszöntővel, amit ő tetőled egész gyanútlanul elfogadna, — azon az éjszakán pedig az őrtállás hivatalát én neked átengedném. A többire azután ne lenne gondod.

— S te azt hiszed, hogy én erre a te furfangodra ráállok.

— Sőt követelem tőled, hogy reá is állj. Ezzel te nekem tartozol.

— Micsoda törvénynél fogva?

— Hát a „Minne-törvénynél” fogva. Emlékezhetsz rá, hogy mikor Visegrádon voltunk az udvarnál, mind a ketten felavattuk magunkat a Minne-lovagok körébe, s amiket a Minne-törvényszék határozott, azoknak magunkat mindenben alá vetettük.

— Akkor volt az!

— No, hát akkor volt az. De te jól emlékezhetsz rá, hogy a Minne-törvényszék ítélete szerint, amidőn egy lovag egy úrhölgybe szerelmes, a másik lovag, aki annak bajtársa, őt minden törekvésében gyámolítani köteles.

— Fiatalság — bolondság; — akkor tetszett nekem ez a mulatság.

— De arra az ítéletére is emlékezhetsz a Minne-törvényszéknek, hogy szerelem és hűség férfi és nő között csak addig bír valami értelemmel, amíg férj és feleség nem lesznek. Amint a házasság közbejön: a szerelem és hűség helyét eskü és kötelesség váltja fel, amik egymást megsemmisítik. Az eskünél megszűnik a szerelem, s a kötelességnél megszűnik az eskü.

— Ez bolondul volt határozva.

— Teneked tetszett az akkor, valamint nekem is.

— Igen, mert még akkor nem voltunk feleséges emberek. De most már te is az vagy, én is az vagyok. A Minne-törvény másnak élet, nekünk halál. Én a megtámadott férjek pártján vagyok, s a csábítókat visszaverem.

— De hisz ekkor szarvat emelsz az egész lovagkör ellen.

— No, hát akkor szarvat emelek.

— De biz én azt letöröm.

— Le ám, ha fel nem öklellek elébb.

— Brüniszkáld! Ne felejtsd el, hogy ki vagyok?

— Sűvem vagy; de én is az vagyok neked. Kerüljünk csak egyszer haza, majd akkor aztán az asszonyaink mondják meg, hogy ki vagyok én, és ki vagy te?

Ez már kegyetlen odavágás volt Lebée Lászlónak Brüniszkáld részéről.

— Hát csak nem akarsz a szép Clarinda hercegasszony védő lovagjává lenni a kedvemért? — kérdé még egyszer Brüniszkáldtól Lebée László.

— De igenis akarok védő lovagja lenni Clarinda hercegasszonynak, azért, hogy megóvjam őt tetőled.

— Vigyázz magadra, Brüniszkáld! Te még nem tudod, hogy ki vagyok én, ha megharagítanak.

— Dehogynem tudom! Hisze együtt voltunk veled a király testőrei. Nem utánabolondultál-e ott is minden szép asszonynak? Nem a mentekötődnél fogva cibáltalak-e ott is hátra, hogy valami bolondságot el ne kövess? Hiszen Bánk bán feleségébe is szerelmes voltál. Neked is kínálta a szaracén varázsló azt a csodaszert, amivel egy asszonyt (italába lopva) szerelmessé lehet tenni. Én beszéltelek le róla, hogy ne nyúlj hozzá. Bizony vesztőhelyen végezted volna a dolgodat. Hagyj fel ezzel a kívánsággal. Ha nagy a szeretet a szívedben: ne add azt asszonynak, hanem add a Jézus Krisztusnak, akiért idejöttünk; s ha nagy a haragod, ne fordítsd énellenem, aki annak hasonló haragod nem tudok ellene vetni; hanem fordítsuk együtt mind a ketten a magunk gyilkos indulatait a hitetlenek ellen. Jer velem, menjünk oda együtt a királyhoz, hogy bocsásson bennünket a magunk dandáraival együtt előre, az ellenséget fölkeresni, ott azután majd lássák meg, hogy melyikünk a vitézebb?

A vitézség dolgában nem is volt Lebéc Lászlónál semmi hiányosság; egyéb nemes indulatok is csoportostul voltak a lelkében, csak egy dologban volt gyarló a természete: a szerelemben. Mindig olyan nőbe volt szerelmes, akibe legkevésbé volt neki szabad. S mentül áthághatatlanabbak voltak az akadályok, mentül lehetetlenebbnek látszott a diadalma, annál jobban küszködött utána. És amellet csélcsap, állhatatlan, csapodár volt: még a bűnéhez sem hú. Az egyik bűnéért elfelejtette a másikat. — Kész volt a nemzetét kimozdítani helyéből, hogy Brüniszkáldot a lakodalma napján elszakítsa attul a menyasszonyától, akiért ő is őrjöngött; elhozta magával még Palesztinába is: itt azután az otthon hagyott bálványát is elfelejté, amint egy másik nőre talált, akiről azt tudta, hogy nem szabad hozzányúlani.

Színből tehát azt mondá Brüniszkáldnak, hogy megbánta

gonosz szándékát, s nem bánja, ha mindketten fölmennek Endre király elé, fölkérni őt, hogy bocsássa őket a harcosaikkal ellenséget keresni.

Azt gondolta magában, hogy majd elhagyja ő valahol a jó Brüniszkádot.

Ezalatt azonban megérkezék a jeruzsálemi király és a pátriárka Ptolomaisba. Elhozták magukkal az igazi keresztfának azt a megmaradt darabját, ami a Tiberias melletti ütközetből a hitetlenek kezéből megmentetett.

Erre ismét nagy lett a lelkesedés a keresztesek táborában, a mármost elhatározták, hogy csakugyan elmennek sereggestül a hitetlen ellenséget felkeresni. Pedig olyan jó volt már akkor Ptolomaisban lakni. Mindennap új dáridó!

Hanem hát nem azért jöttünk ide, hogy itt tivornyázzunk, hanem hogy a hitetlenek táborát összetörjük.

A jeruzsálemi pátriárka úgy fellelkesíté a minden nemzetbeli vitézeket, hogy elhatározták magukat a Cison zuhatagain átkelni. Maga indult előre a pátriárka a szent kereszt darabjával, s kísérői csupa királyok és hercegek voltak, akik mezít-láb és hajadonfővel járultak a szent jelvény után.

A magyar lovasság adta meg a példát, hogyan kell lóháton átúsztatni a rohanó folyóvízen; a többiek aztán követték őket. A tehetős zarándok nép, a szent szüzek tutajokon vitették át magukat; a sok koldushad és egyéb mihaszna nép ideát rekedt.

Az egész nagy rengeteg tábor szent zsolozsmákat énekelve (ki-ki a saját nyelvén), nyomult előre a Jezráel völgyében a Hermon és Gelboa hegyek szakadécai között.

Néhanapján ez a völgy egy földi paradicsom volt, átszelve vízvezetőkkel, beterítve gyümölcsös kertekkel; de amióta a keresztes háború folyik, átalakult laktalan sivataggá; a két hegy közét betemette a sívó homok, amitől az úgy fehérlik, mintha hóval volna beterítve. A hajdani házaknak csak a kupolái látszanak ki a fővénybuckákból; a kertek helyén a homoklakó tövisek vertek gyökeret, az agave meg kaktusz,

ami terem ugyan gyümölcsöket; de aki megkóstolja, akkorára dagad tőle az orra, mint az uborka. A hegyek kopárok már; az erdőket letarolták róluk; meztelen vörös sziklák vakítják naphosszant az utazó szemét, a vízvezetékek le vannak rombolva, maguk a hegyi patakok, amik azokat táplálták, elvesztek, kiszáradtak. A hajdan nagy fáradsággal épített kutak be vannak temetve, napi járőföldre nem találni egy ital friss vizet. Járt útnak vagy élő embernek, aki megmondja, merre van még ember lakta világ, még csak nyoma sincsen.

De mégis, az első éjszakára akadt útbaigazítója a keresztes hadnak. Mikor éppen lemenőben volt a nap az izzóveres porfir sziklák mögé, rátaláltak arra a térre, aminek „Csontmező” a neve.

Ez az első állomás.

Még a legelső, Remete Péter vezetése idejéből való emlékezetes hely ez itten. Messze, amennyire a szem ellát, kutya-tejjel és számartövissel benőtt mező terítve van emberek és lovak csontjaival: néhol egész csontváz együtt, másutt messze a törzstül elgurult koponya, összetört dárdák, csontba szakadt nyílhegyek; csak a csont és a vas maradt meg, ami elemészthető volt, az már elmúlt; amit érdemes volt felszedni, azt elvitték. A tízezernyi csontváz közül egynek a nevét sem tudja már senki. Még a farkasok és a keselyűk sem emlékeznek már róluk.

Ez jó volt első éjjeli tanyának.

Clarinda hercegasszonynak ezen az éjszakán nem volt szüksége őriző lovagra. A sátora körül volt rakva halálfejekkel; azok jó vigyázók.

Másnap, amint megvirradt, a hajnali énekszóra ismét útra kelt a tábor, még mélyebben hatolva a hegyszakadékok sivatag országába.

Delelőre feltalálta a második útmutató állomást, a „Keresztek halmát.”

Ez már újabb emlék. A német császár hadjáratából maradt fenn. A legvitézebb hadsereg maradéka, éhtül, szomjtu el-

kínozva, idáig vergődött a szikla-tévútban; itt utólérte a sivatag réme, a számum: se ló, se lovag nem bírta tovább. Csata nélkül, dicstelenül meg kellett halni. A német lovagok, hogy hulláikat meg ne csúfolja az idegen, kiválasztottak egy meredek falaktól emelt fennsíkot; oda telepedtek le, ott fogadták az elkerülhetetlen halált. — Lefeküdtek a földre hanyatt, fejük alá tették a pajzsukat, kardjukat a mellükön keresztül; két karjukat elnyújták a földön, hogy mindegyik egy élő keresztet ábrázolt. Most is úgy fekszenek ott. A sisak, a páncél ott van csontvázaikon. Elvonuló utasnak se kedve, se ideje oda felmászni, hogy fegyverzetüket elrabolja. Ott hevernek, a szent idő tanújelei, a hősök, saját maguknak koporsói és sírkeresztei.

A Jezrael völgy nagy nyomorúságai.

Itt tartott delelőt az újon jött kereszties tábor.

Víz itt sem volt található. Ha lett volna, most ezek a lovagok nem feküdnének odafenn a sziklán.

A gyöngé asszonyép, a zarándoknők, az apácák már alig bírtak a sivatag homokban előbbre hatolni.

Az a meggyőződés kapott lábra *ezúttal* a kereszties hadban, hogy a teve nem az Isten teremtménye: az a sátán alkotása; az egész rút alakja bizonyítja, hogy ez a pokol hírével született szörnyeteg; de még inkább az a szövetség, ami közte és a hitetlenek között fennáll: azok szoknak a tevéen nyargalni. Ennélfogva a keresztiesek nem hordtak magukkal tevéket, amiknek olyan nagy hasznát venni a sivatagban. Az innivalójuk már másnap estére elfogyott.

Clarinda hercegasszony ugyan hozatott maga után öszvéreken bőséges tömlőket forrásvízzel, amennyi neki és kíséretének tíz napra elég volt; hanem amint azt a sok szomjtul eltikkadtt zarándoknőt meglátta úton-útfélen kidúlva, félholtan; megesett rajtuk a szíve, nem állhatta meg, hogy meg ne itassa valamennyit; úgyhogy másodnapra már magának sem volt mit innia.

Azt hitték, hogy csak nem tart ez a sziklasivatag örökké.

Az pedig folyvást nem adott más változatot, mint térdig süppedő sívó homoktengert, szemvakító verőfénytel és réteges sziklafalakot, amikről sütött az izzó napmeleg.

Éjjel aztán vizasztalásul olyan hideg volt, hogy majd megfagyott a sátoron kívül rekedt ember; harmat pedig nem hullt.

A veszedelmes dudaim gyümölcsök.

Néhol egy-egy rekedt völgydöbörben egyszerre csak buja, zöld növényzet lepte meg a keresztülvonulókat: az egész lapály fedve volt széles sipka nagyságú levelekkel, tekergő indákkal, miknek száiról buja fényes kobakok csüggtek alá. Valami dinnye, vagy uborka, vagy „dudaim”, vagy kolokánt, ahogy az írás nevezi, nedvvel tele gyümölcs. A tapasztalt vezérzarándokok nagy kiabálással szaladgálták be csapatjaikat, hogy senki ez ártó gyümölcsökhöz hozzá ne nyúljon; mert a rövid enyhülésért halált vesz bennök magának. Meg is fogadták, nem is. Aki aztán az édes zamatú kobakokat megszede, s szömjét oltotta a nedveikkel, nagy hamar elmaradt az útfélen halálos görcsökben; magára vethetett! Minek torkoskodott? — De ezért senki se tanult a példáján. Az új völgyszakadékban jött másféle gyümölcs: halálalma, zsidócseresnye, bolondcitrony; azzal laktak jól, attól hullottak rakásra.

Aki már tántorogni kezdett, aki térdre esett, aki a tenyerével kereste a földet, azt mondták rá: „No, ez már a *kvártélyán* van!”

Annyi bizonyos volt, hogy ez az igazi út, amelyen a mostaniak előtt annyi keresztjáró hadsereg *elment* már. Ki a Szentföldre, ki a paradicsomba.

Minden lépten-nyomon felrúgott koponyák egész kupacokban, kerekeikkel fölfelé fordított szekerek, félig eltemetve a homoktól, üres páncéldarabok hirdették, hogy ez az út vezet a szent sírhoz.

Két meredek sziklafal között, amik csaknem összeérnek, s hosszú tekervényes folyosót képeznek, megtalálták a keresztjárók az utolsó *stációt*. Egy nagy kerek döbbört.

A tetemhalom.

Körös-körül a szikla oly magas, hogy nyíllövés a párkányát el nem éri. Ellenben onnan a magasból sziklával agyon lehet verni ideleln a legvitézebb sereget.

Ott van az útban a tanúság. Élő tanú, pedig halott. Egy rengeteg nagy domb. Csupa merő holttetemekből egymásra hányva. Ez a legújabb tetemhalom. Valami száz évvel későbbi a legelsőnél, Richárd király idejéből való. A hullák még nem váltak egészen csontvázakká; nincsenek is fegyvereiktől úgy megfosztva. Felyülről alá hengerített sziklák úgy összezúztak embert és páncélt, úgy egymásba tapostak állatcsontot, öltözetet, vértet, hogy nem volt érdemes a törmeléket szétválogatni. Úgy maradt minden egy halomba gázolva. Csak itt-ott nyúlik ki belőle egy vaskesztyűs kéz, egy lovagkelevéz, zászlórongy a végén. A címerdarabokbul találgathatják az utóbb jövők, kiről hámlott az le? Kinek a szíve porladozik ott a nagy halomban, aminek fele kő, fele csont. Hanem legfelül, valamenynyi holttest fölé, oda van fektetve egy roppant nagy ércfeszület, aminek a keresztje kovácsolt vas, maga a Krisztus-alak rajta pedig veresréz, ami az időtül egészen zölddé vált már. A hitetlenek egy óriás kígyót fontak körül csúfságból, a kígyó fejét az Idvezítőével szorítva egymáshoz.

Itt igazán meg kellett állni, ez a memento mori! Ha Koradin csapatjai ott leskelődnek a magasban, Endre király vitézeitől csak az a halom lesz magasabb. Elvesznek csata nélkül: — mint példaadók.

Abba a sziklaszorosba bemenni nem volt ajánlatos, mielőtt a környéket fel nem kutatták.

Két önkénytes csapatot indítottak meg, egyet keletnek, másikat nyugotnak, hogy kém szemlét tegyenek oldalvást

a hitetlenek birodalmában; a nyugoti csapatot Lebée László, a keletit Brüniszkáld vezette. Amannak a meredek sziklagerincre kellett felkapaszkodnia, emennek egy mély szakadékba alábocsátkoznia.

Amíg azoknak egyike vissza nem tér, az egész kereszties hadnak ott kellett tanyázni a Jezrael völgyében. Már akkor harmadik napja volt, hogy nem kaptak vizet.

De Clarinda hercegnőre nézve a rá következő nap szenvedéseinek elviselése meg volt könnyítve azáltal, hogy éppen kántorszerda volt. Szent fogadása szerint ő ezt a napot akként szentelte meg rendesen, hogy sem étel, sem ital nem érte az ajkait. Ezen a napon tehát fogadásul böjtölt. És az mindegy lett volna rá nézve, ha valahány kő hever a pusztában, az mind pástétommá változnék is; s ami vizet a délibáb a láthatáron hullámoztat, valósággal idejönne is, friss itallal kínálkozva: ő ahhoz hozzá nem nyúlna. Tehát ezen a napon a szent fogadás segítette neki a kétségbeejtő epedést, szomjúságot elviselni. Még másokat is tudott buzdítani a türelemre és kitartásra.

A keresztiesek tábora egész nap zsolozsmákat énekelt, ami szintén eloszlatja a test gyarló kívánságait.

Estefelé aztán a tábor szélén felállított előőrök riadójelet adtak. A napnyugoti hegygerincről csapatok közeledését lehet látni.

Nemsokára ki lehetett venni az alkonyfénynél, hogy azok ott a magyarok *fehér* zászlói. Lebée László kerül vissza.

A fekete alakok sorozatában kivehetők voltak a hegygerincen végig ügető idomtalan dromedárok. A magyar vezér zsákmányt ejtett!

Akkor bizonyosan emberlakta vidékre talált.

S ha arra talált, akkor frissítő italt is hoz magával a tábor számára.

Csak erre a puszta reményre is rögtön újraéledt az egész táborban a bizalom és jókedv. Nem lesz már semmi baj!

És méltón keletkezett ez a hit és öröm; mert amint Lebée László csapattja alászállt a hegymagasról, az előrekergetett tevék, a lovakat megelőzve, vágattak a táborba, oldalaikra terhelt tömlőikkel, amik forrásvízzel voltak megtelve; ahol azonban a hadnagyok elfogdosták őket: nehogy egy csapat feldorbézolja az egész szállítmányt, s a többinek ne jusson belőle. Majd mindazt igazság szerint fogják dandáronkint felosztani.

De még azonkívül mennyi mindent hozott Lebée László! Kincsekkel, drága szövetekkel megrakott öszvércsapatot. S aztán egy egész sereg hitetlent, hátrakötött kezekkel, hadifoglyul ejtve. S cserében azoknak a paripáira ültetve, ugyanannyi kiszabadított keresztyén foglyot. Ezeket már messziről meg lehetett ismerni hosszú hajfürtjeikről, míg a hitetlenek koponyája simára volt borotválva.

Minő diadalkiáltás fogadta a visszatérőket! Clarinda hercegasszony maga is eléjük ment hölgykíséretével a győzteseket üdvözölni.

Clarinda megtalálja elvesztett férjeurát.

Lebée László úgy tűnt fel most a hölgy előtt, mint a szent csodák szabadító lovagja, akit hívek bámulata vesz körül, aki előtt leborulnak a szorongatásaikból megszabadított szentek, s imádják, mint egy arkangyalt.

A hercegasszony maga is eléje ment a diadallal visszatérő hősnak, hölgyeivel együtt: minden hölgy palmaágat vitt a kezében.

Lebée László Clarinda számára különös átalagokban a legzamatosabb ciprusi bort hozta. Bort, mikor a vizet is nektárként fogadták volna! És a drága gyümölcsöknek és csemegéknek egész halmazát. Gáza város, amit ott túl a hegyeken egy rohammal elfoglalt, már a tejjel-mézzel folyó Kanahán földén van.

Lakodalom napja volt ma az egész tábornak.

De Clarinda hercegasszonynak kétszeresen az volt.

— Vessd le az özvegyi fátyolt, nemes hercegasszony — mondá Lebée László. — Én visszahoztam szaracén rabságbul elvesztett férjedet.

Clarinda nagyot bámult. A fegyvertársak, kik a tiberiási ütközetből megmenekülve hazatértek, mind azt mondák neki, hogy De Blois lovag elesett. Látták őt a csatamezőn lováról lehullva, a homokban elvérzeni.

Lebée László megmagyarázá a rejtélyt.

— A nemes lovag valóban ott maradt a csataterén nehéz sebektől elborítva; de hű trubadúrja testével védte meg a hitetlenek első dühe ellen, azután pedig könyörgő dalaival enyhíté meg a szaracénok szívét, tudatta velük, hogy ez nemes lovag, kiért nagy váltságot fizet a családja, ha életben hagyják. Így vitték el Gázába, hol lassan felépült nehéz sebeiből.

A trubadúr valóban előkerült; abban Clarinda hercegnő felismeré férje hajdani hegedűs dalmokát, aki mindent elmondott előtte apróra, hogy történt De Blois lovag csodás megszabadulása.

Clarinda sietni akart megszabadított szerelmes ura elé; de Lebée László visszatartá egy szóra.

— Türtőztesd indulatodat, nemes hercegasszony; mert nincs öröm ürmön nélkül. Férjed, a nemes De Blois lovag ugyan él és meg van szabadítva; de arcától el fogsz iszonyodni. Az átkozott szaracénok egyszer, midőn a fogoly lovag, nem várhatva, míg váltsága megérkezik, szökéssel akarta megszabadítani magát, utánaeredtek, visszahozták, s akkor az arcát úgy elcsúfították, hogy Isten képmására nem ismerni benne. Azért légy készen e szívfájdalomra, mikor őt viszontlátni fogod.

Clarinda hercegnő nem bánta azt, akármilyen lesz is De Blois lovag arca, csak ő maga élve karjai közt legyen.

De mégis erősen visszaborzadt tőle, amikor meglátta. Hord-

széken hozták, mert lovon nem bírt ülni; elég cifra ruha volt már rajta, amit a prédából kiválasztottak a számára, de még a széles vas nyakörvtől nem tudták megszabadítani a nyakát: az arca pedig, gonosz megcsónkításokkal egészen ki volt vetkőztetve a formájából, s emiatt a hangja is úgy elváltozott, hogy soha Clarinda hercegasszony rá nem ismert volna benne az urára, ha a hűséges trubadúr nem bizonyította volna, hogy ő az.

Mi lett abból a szép nemes ábrázatból! Hová lett a délceg alak? Csak a romjai maradtak meg. — Nincs rajta mit megcsókolni. Clarinda kezét nyújtja neki, szemeit fájdalmasan behunyva, s akkor veszi észre, hogy az a kezét sem tudja jól megszorítani: a hüvelykujjai le vannak vágva, hogy kardot ne foghasson többé. Óh, mily átkozottak ezek a hitetlenek!

Clarinda hercegasszonynak egy percre az a gondolat villan a lelkébe, hogy hátha nem is De Blois lovag ez a gyászvitéz? Most már inkább szerette volna, ha a sírjára talált volna, mint a roncsára. Hanem amint sátorába vitte a megszabadított vitézt, s maga mellé ülteté, az annyi édes emléket tudott neki elmondani boldogságuk hajdani korszakából, amiket nem tudhatott más; úgy kérdezősködött név szerint az otthon maradt rokonokrul; még a paripáknak: de még a kutyáknak a nevét is tudta, s a nagy hársfákat a kastély körül, és a dalosát, amiket Clarinda hárfahanggal kísért néhanapján! Hálószobájuknak egyes bútorait: az ősi képeket, még azt is, hogy melyik szekrény hol áll, s hogy a remekművű állóóra, amit minden öt évben egyszer kell felhúzni, ezen évben éppen karácsony ünnepén fog lejárni. — Ez nem lehet más, mint De Blois lovag.

Azután beszélt a saját szenvedéseiről: miket élt keresztül, hogy fosztották meg a pogányok még attól a kis amulettől is, amit Clarindától kapott, kis elefántcsont Szent Györgyalak volt az; ő azt olyankor, mikor levetkőztették mindenéből, a szájába dugta el; de egyszer a nagy kínzásra kiesett az a

nyelve alól, s akkor összetaposták. Óh milyen gonoszok ezek a hitetlenek!

Vannak, akik még a hitetleneknél is gonoszabbak.

Clarinda hercegasszony meggyőződött róla, ez az ő valóságos hites férje.

Pedig hát nem úgy volt.

És nem a hitetlenek a leggonoszabbak.

Mert igaz ugyan, hogy ők bántak ilyen kegyetlenül ezzel a lovaggal: csakhogy ez sohasem volt De Blois herceg; hanem annak valami vazallja; s hogy olyan jól tudott mégis egy és más titkos körülményeket, annak az a nyitja, hogy a herceg ezeket, a keresztes hadjárat alatti visszasóhajtozásai közben el-elmondogatta a kedvenc trubadúrjának, hogy az szedje versbe, s csináljon rá nótát; a trubadúr megint elmondott mindent apróra a megcsonkítottnak, hogy ámítsa el csalfán a hercegasszonyt. Mind a kettőt pedig megvásárolta Lebée László, először az által, hogy kiszabadította őket nehéz fogóságukból, másodszer pedig gazdag ajándékokkal és fényes ígéretekkel, hogy játszanak ilyen alakoskodást a hercegnő előtt.

Azok talán nem is tudták, hogy mi gonosz szándéka van ebben a lovagnak.

Vagy talán ha tudták, csak tréfára vették. Asszonyt megejteni nem valami vétek! — azt mondja a világ. Ebben a tekintetben a keresztes hadak nem ismerték a tízparancsolatot; bizonyítják azok a szigorú törvények, amiket a keresztes hadvezérek az asszonyokat elcsábító lovagok ellen hoztak: máglya és karóbahúzás volt azoknak a büntetése. De sohasem hajtották végre ezeket a kegyetlen törvényeket, mert különben magukon a törvényhozó fejedelmeken kellett volna elkezdeni a példaadást.

Talán nagyokat is nevettek maguk azok, akik ebben a tréfában tudósok voltak, ha annak a végére gondoltak. Clarinda hercegasszony most már feltalálta a férjét: vége van a szent fogadalomnak: most már azzal egy sátor alatt illő, hogy tanyázzék. A viszontfeltalálás örömeire lakomát kell ülni: van hozzá drága étel, ital; ha drága nem volna is, jó volna, két napi nehéz nélkülözés után. A jó ciprusitól megjön a mély álom. Az arany hólyagos kulacsba tán van is egy kis álomital keverve, s az csak a hercegnőnek szolgál. Akkor aztán Lebée László vitéz odakerül a lesből, felváltja a hamis férjet: s míg a képzelviszontlátás örömeiben ő osztozik, azalatt az ál De Blois lovag odakünn őrzi a paripáját. A csillagok vakok, s a pusztaság süket!

Akkori időkben csak nevettek ezen! Hát ugyan mi panasz lehet annak, akivel ez megtörténik?

Hanem egy akadálya mégis volt e furfangos csel sikerülésének. Az, hogy Clarinda hercegasszonynak fogadása volt ezen a napon böjtölni. Napestig nehéz volt e fogadalmat megállni, — mert nem volt se étel, se ital, s akkor legnehezebb a böjtölés, amikor kénytelen vele az ember; de most már terítve volt a tevebőr szőnyeg sülttel, süteménnyel, kotyogó kulacsokkal, kínálkozott ínycsiklandó falat, szomjelöltő korty, most már nem volt „kín” a böjtölés, hanem „virtus”. S ezt könnyebb megállni!

Clarinda hercegnő, ahogy fogadása tartá, most már, midőn előtte állt a gazdag lakoma, nem nyúlt sem ételhez, sem italhoz: csak az ál De Blois költött el mindent magában, utoljára a hercegnőnek szánt italt is, attól aztán maga aludt el. Lebée László vitéz pedig leshette odakinn a mezőn a várva várt jeladást.

Az igazi De Blois lovag megérkezik.

A keresztes táborban meg voltak vigasztalva egy napra. De nem többre. Amit Lebée László öszvérháton az elfog-

lalt Gázából elhozhatott, azt mind hevenyében nagy mohón felfalták, lenyelték: holnapra megint nem maradt semmi, oda Gázába visszamenni pedig nem vala tanácsos; mert azt nyomban elfoglalta *Koradin* szultán, aki ott állt nagy sereggel a hegyeken túl.

Eszerint ellenség már lett volna.

Csakhogy ez nem az az ellenség volt, kit a keresztes hadak kerestek. Ez a kairói szultán serege volt. A kereszteseknek pedig semmi dolguk sem volt Kairóban, hanem Jeruzsálemben; azért ők a másik szultán, a damaszkuszi Malek Adel seregeivel óhajtottak találkozni, akinek inkább keze ügyében esett Jeruzsálem.

Amint Lebée László, nagy epekedve, lesi a csillagos éjszakában a jeladást Clarinda hercegnő sátora felől, a hegytetőkön felállított előőrsök elkezdének riadót fuvatni; erre fölébrednek minden alvók, talpra áll az egész tábor. Valami sereg közeledik a keleti hegyszakadékok közül, s még nem tudni, hogy ellenség-e, vagy pedig a kémszemlére kiküldött Henning Brüniszkáld serege?

Ezzel a fellármázással aztán egészen el lett rontva Lebée Lászlónak az egész vágyakodása a szerelmi kaland után, neki is a mega csapatjához kellett sietni. Átkozta a csillagokat, hogy nem tudták azokat a közeledőket másfelé vezetni.

Pedig az nagy kár lett volna, ha azok eltévednek: mivel hogy éppen Brüniszkáld csapatjai voltak, akik visszatérőben valának. A pásztorkürtök nótáiról messziről meg lehetett őket ismerni.

Még nagy éjszaka volt, amidőn előtűnedeztek. Fáklyáik bevilágították a sziklák oldalait, amiknek mély völgyeiből előkanyarogtak; s az volt a bámulni való, hogy háromszorta nagyobb sereggel jöttek elő, mint amilyennel eltávoztak.

Kiderült annak az oka azonnal, mihelyest Brüniszkáld lovag az egybegyült vezérek elé vágatott. Ez volt az első szava:

„Én a Jordán partjárul jövök!”

De ez az egy mondás egész mesemondással fölért.

A szent Jordán folyó csak egy félnapi járóra kelet felé! Az óhajtott drága folyam, melyben Krisztus megkeresztelkedék! Melyben egyszer megfürödhetni minden keresztyénnek annyival nagyobb a vágya, minthogy a hozzájutásig epesztő sivatagokon kell keresztül hatolni. Itt van közel a szent folyam, amelynek partjain a korább jött keresztyének erős, kerített várakban, kolostorokban letelepültek, s gyakran magukra hagyatva, védték kis telepeiket a szaracénok özöne ellen. Ezekre talált rá Brüniszkáld. A végső veszedelem óráiban jelent meg szabadtásukra, elverve falaik alól az ostromló pogány hadat. Ezeknek a fegyveresei szaporították meg a seregét, azután meg az a sok keresztyén fogoly, akit a szaracénok rablásából kiszabadított, mikor a gonosz ellenséget a Jordánon keresztülűzte. A túlsó parton áll Malek Adel a szíriai sereggel.

Tehát fel van találva minden, amit a keresztes vitézek kerestek! A Jordán, az út Jeruzsálembe és az utat elálló ellenség!

Ez volt a nagy hozsánna! Ami ennek a hírmondásnak a visszhangjául riadt fel. Tízszerte nagyobb, mint amit Lebée László diadalhíre költött. Ő csak bort hozott a tábornak: de Brüniszkáld *vizet és vért*, amit jobban szomjúhoztak.

Lebée László vitézi arca sárgult az irigység miatt.

De még majd több oka is lesz neki az elsápadásra.

Amint egyszerre megvirradt (ezen a vidéken az éjszakára rögtön következik a nappal, hajnal alig van közben), a Brüniszkáld üdvözetére siető-szent hősök sorában megjelent Clarinda hercegnő is. Az álomitaltul elnyomott urát nem bírva felköltetni, ott hagyta a sátorában, s maga sietett az örömhírt hozó lovag elé, hogy azt üdvözölje.

De Brüniszkáld lovag is eléje sietett, amint őt hölgyeivel együtt közeledni látta.

— Hercegnő, légy készen nagy öröme és nagy szomorúságra. Én feltaláltam férjedet, De Blois lovagot.

Clarinda elbámult. Ez is feltalálta az ő férjét? Pedig neki nem volt több, csak egy. — Egy már ott alszik a sátorban.

Hiszen ez a másik is alszik: hanem a koporsóban. Amaz részeg; de ez halott.

Ez a valódi De Blois lovag, akinek a holttestét a templomos vitézek az ütközetből magukkal vitték, s azután bebalzsamozva üvegfedelű koporsóba tették, hogy egyszer majd hazaküldjék Európába, ősei sírboltjába. Íme itt hozza nyolc férfi a vállán a koporsót; odahelyezik azt Clarinda hercegasszony lábaihoz. Az üvegfödélen át jól láthatni az elhunyt dalia arcára.

Ez aztán nem hazud. Minden vonása azt mondja: „Én vagyok a te szerelmes jó urad!” Még az a beforradt régi sebhely is rávall a homlokán; de kivált az a hatalmas sasorr, ami a De Blois nemzetséget annyira kitűnővé tette más családok felett!

Rajta volt a halotton az egész fegyverzete is: bár horpadozott és dárdáktól átyuggatott: de mégis ismerős, s a hímszett derékkötő, amit Clarinda maga varrt ki a számára.

Valóban nagy öröm és nagy fájdalom volt az, amely a koporsóra leboruló özvegy könnyeiben kitört; ki oly régen keresett szerelmesét ekként föltalálta. Ez minden egyéb érzést elnémított szívében.

Csak azután, hogy a zárt koporsófödület csókjaival elhalmozta, s az üvegfalon át kibeszélte magát néma kedvesével, elmondta neki a szív minden gyöngéd hízelkedéseit — csak azután kezdett még valami más indulat is feltámadni szívében: először a hála azon nemes lovag iránt, aki ezt a kincset számára felfedezte, idehozta; ennek bizonyára nagy köszönettel tartozik: méltó, hogy azt a vaskesztyűt a kezén csókjaival illesse. — De az erre következő indulat meg aztán a böszült harag volt, amiatt, hogy ővele az a másik, az az elcsúfított arcú ily nem-

telen játékot űzött. Még odatette a csút fejét a hercegnő ölébe, s azt kívánta, hogy az hüsselje őt a legyezőjével. Ez példás büntetést kíván.

El is érte a gonosztettet a jutalma!

Maga Lebée László vette kezébe a megtorlást, mint ítélő bíró: s a család trubadúrt az ál De Blois lovaggal együtt, kegyetlenül megkorbácsoltatá. Az eléktelenített lovag még akkor is aludt a mákonyos bortul, s álmában kiabált, amíg a farmatringgal simogatták: „Húj be rosszul van vetve a fejem alja! Soh' sem fekszem többet hercegi nyoszolyába!” A trubadúrnak azonban betömték a száját, nehogy ki találja kiabálni, hogy hiszen maga Lebée László vezér bérelte őket, hogy ezt az alakosdit játsszák! — Végre lófarkra lettek kötve mind a ketten, s ily módon halálra szánkáztatva, ahogy megérdemlék.

Lebée László azonban, amint négyszem közé kaphatta a kedves süvét, Brüniszkáldot, azt mondá neki, fogcsikorgatva:

— Héj, de szerettem volna, ha belefulladás vala a szent Jordán vizébe, amikor rátaláltál, hogysemmint elhozád az igazi De Blois lovag holttestét, üvegkoporsóban. — Porba ejtetted velem a pecsenyémet!

Brüniszkáld érté a süve haragját. De csak fejet csóvált rá:

— Bizony, édes Lackóm, nagyon itt az ideje, hogy a szent Jordán vizében lemosd azt a sok rossz indulatot, ami a testedhez ragadt.

A keresztes hadak rátalálnak a Jordánra,
hanem az ellenségre nem találnak.

Tökéletes lett az örömük a keresztes hadaknak, amidőn másnap Brüniszkáld vezetése alatt, rövid mellékúton, kijutottak a sziklatömkelegből, s maguk előtt látták a szent Jordán folyamát, s annak édeni vidékét.

Csendes méltósággal kanyarog alá az áldást adó folyam a jerikói síkon végig, kígyózó kanyarulatokban félszigeteket képezve, amik pálmafákkal, balzsamillatú bokrokkal vannak fedve; a ligetek sötétjéből paloták tornyai fehérленek elő. Az a zöld erdő ott, a kupolás palotákkal, a veres bástyafalakkal, az a jerikói vár: még most a pompa és gyönyörűség tanyája. Az a magasra kiemelkedő oszlopkörönd: Heródes palotája. Az a nagy víztükör, melynek közepén az egész hatalmas folyam látható folyással keresztülhúzódik, melynek sziklapartjai lépcsőzetes szakaszokra vannak szabályozva, s minden lonkája a magaslatnak, egész föl a bércek tetejéig pálmákkal, fűgékkel, olajfákkal, borsfagesztel beültetve; száz falu és város elhintve körülötte, amik között egész raja a vitorlás hajóknak sikamlík a hullámtükörön végig: ez a *Genezáret* tava. Az Idvezítő csodatételeinek tanúja. Itt halásztak az apostolok; itt járt Jézus a háborgó vizek fölött; amott a hegy, melyen négyezer embert megvendégetelt, csoda módon szaporodó testi és lelki eledellel. Az a csendes öböl ott a sziklák között, aminek a tükre sötét-kéknek látszik, az emlékezetes hely, ahol Keresztelő János Jézust, a vízbe mártva, felavatta. Minden szikla beszél, hirdet, emlékeztet; visszhangoztatja még a nagy Megváltó szavait, a tövisfa még izzadja a vért napsütötte levelei hegyén, mely az ő vére hullásáért maradt rajta; az örök felhőtlen égből még hangzik alá az ezernyi énekes madár zengésében az angyalok túlvilági éneke: az egész földi táj a mennyországról álmodik.

A legdurvább kedély is megérzi e tájék isteni hatását, a marcona vitézek ajka zsolozsmákra nyílik meg: úgy közelednek a Jordán felé, hogy kardjaik markolatát, mint a keresztet, fölfelé emelve tartják imára kulcsolt kezeik között. Siet az egész tábor lemosni teste és lelke szennyeit a Jordán vizében. Egészen új embernek érzi mindenki magát. Kialszanak a földi érzések; meggyulladnak az égi lángok. Senki sem zúgolódik már, hogy oly messze földről eljött; senki sem emlegeti, hogy mennyit szenvedett: egy napja a csodák vidékének ki-

fizeti évek viszontagságait. A szív is mássá lesz. Férfi és nő nem gondolnak egymásra: mindegyik csak a láthatatlanokkal van eltelve.

Ma már híre sincs ennek. A táj sivatag, a Genezáret tó partjain rabló beduinok laknak, olajfa, pálma elpusztult, s Jerikó helyén, az agyagsivatagban bujkál egy kis falu, az arab neve „Eriha”.

Még Lebée László is egészen más embernek érezte magát, amint a Jordán vizéből kiszállt. Gyónt és vezeklést tartott. Bocsánatot kért mindazoktól, akiket megbántott. A süvének, Brüniszkáldnak megköszönte, hogy őt ifjú bölcsességével oly halálos büntől megőrizte. S hogy megbizonyítsa, mennyire igaz a bűnbánása, az ő szeme láttára dobta a tűzbe azt a pokolbeli találmányt, a cukornád karperecet a tarentaféreggel. És aztán térden állva imádkozott a mennybeli hatalomhoz, hogy soha ötöt többé ilyen kísértetbe ne vigye.

Mert hiszen a szíve valóságában igaz jó ember volt Lebée László, s akit szeretett, azt soha sem szűnt meg szeretni; s talán ha a visegrádi udvarhoz fel nem került volna: sok bolondság nem termett volna meg a lelkében. Az ottani ledér élet nagyon rossz iskola volt rá nézve. Megszokta, hogy a nők milyen könnyen veszik a hitvesi hűséget, s még az olyan szent férfiak is, akiknek a homlokát a chrysuma mentesíti, csak arra gondolnak, hogy melyik nőnek a szívét nyerhessék el, holott Gergely pápa óta egyikhez sincs semmi igaz jussuk.

Ez volt az átok az egész életén, meg a heves véralkat, az erős képzelődés. Azért az egyik órában tudott szent lenni, a másikban gonosztevő. Ha a feleségére gondolt, azt megsiratta, s aztán megint a legelső szép asszonynak utánaazaladt.

Ezúttal azonban szerencséjére olyan jó leckét kapott, ami sok ideig megmaradt nála. Clarinda hercegasszony példát mutatott neki, aminőt még nem látott ez ideig, hogy mi az a valódi hitvesi hűség? Feltalált kedves halottjának koporsóját mindenütt magával hordozta: sátorában fekhelye mellé helyez-

teté, s egész idejét azzal töltte, hogy annak a lelke üdvéért imádkozott.

Lebée László felfogadta Brüniszkáldnak, hogy most már csupán vitézi kötelességének fog élni, s azt a kegyet kérte a királytól, hogy engedtesse meg neki, a maga székely hadaival és Brüniszkáld szász harcosaival egyesülten bekalandozni az egész Jordán vidékét; hogy hírt hozzon felőle, hol állanak Malek Kamel szultán hadai, akikkel a keresztyén tábor döntő ütközetet keres.

Ez a kalandokkal teljes kémszemlést elvezette a két rokon vitézt egész a „Holt-tengerig” — mindenütt rátaláltak Malek Kamel utóhadaira, s azokat vitézül megtámadták, meg is verték. A neveiket sem bírták a fejükben tartani azoknak a városoknak, amiket futtában elfoglaltak egy bátor rohammal, s ezekre ment a száma az általuk kiszabadított keresztyén raboknak. A szaracénok sehol sem álltak nekik komolyan ellent.

A trónjáról leköszönt öreg Malek Adel szultán azt a tanácsot adta mind a két fiának, akik között roppant birodalmát felosztotta, Malek Kamelnek adva Damaszkuszt, Koradinnak Egyiptomot: hogy sehol se fogadjanak el az új keresztes hadsereggel döntő ütközetet, hagyják azt előre-hátra tekeregni az országban, elolvad az a sereg magától, mint a hegyekben levő hó; sokféle nemzetből áll, egymás között majd összevész; megúnja a hazájától távollétet, és haza kívánkozik. A két ifjú szultán nyugatról keletről csak kísérte a keresztes tábor; de helyt nem állt derék csatára sehol.

Lebée László és Brüniszkáld azzal a hírrel tért vissza portyázó kalandjárásából, hogy a szaracén sereg sehol sem áll meg még csak az ő kis előcsapatjukkal szemben sem. Ahol megjelennek, szedi a sátorfát, s mélyebben húzódik a sivatag pusztába.

Az egész hadjárat egy búcsújárássá válik a Szentföldön.

Minden egykorú történetíró egyértelmű feljegyzéseiben azt találjuk, hogy a mi hatalmas egyesült keresztes táborunk-

nak, melyet Endre királyunk vezetett, a Szentföldön nem akadt egyéb dolga, mint búcsút járni egyik szent emléktől a másikhoz és ereklyéket gyűjtögetni. Ellenség sehol sem állt útjukban többé: a szaracénok visszavonultak a pusztába.

A mi két ifjú hőszünk egymást soha sem hagyta el e búcsújáró kalandozások alatt. Együtt látogatták meg a Genezáretparti városokat, amik még ekkor, ha nem is régi fényükben, de nagy kiterjedésükben fennálltak. — A pompás Tiberias város klasszikus palotáiban most már csak zsidók laktak, akik ott őrzik a nagy bölcs Ben Akiba vértanú sziklasírját, s babiloni szerrel ünneplik a Purimot. Antipas palotájának nincs már meg az „aranykupolája”; de a falain még ruhákat szárítanak. Ez az a város, amelybe Jézus soha be nem lépett. Átok volt rajta, temető fölött épült. Most már a zsidó „szentek” gyűlhelye. Még láthatták Magdalát, a bűnbánó Mária Magdolna lakhelyét, s a barlangból, ahová a megtért szent elvonult, elhozhatott Lebée László magának egy kavicsot azokbul, miket a szépsége bűneit megsirató könnyeivel öntözött, hogy azt keblébe téve viselje, mint emlékeztető ereklyét. De a közelben látszó Scythopolisban már csak Sámson rókáinak az utódait találták otthon, azt porig égette Szaladin a keresztes háború alatt, s a hajdan híres pálmaerdőt, amibe Cleopatra szerelmi titkát rejté, gyökerestül kiirtotta. Csak az oleandererdők szaporodtak el újra, s azok borítják lángoló virágözönnel a romokat.

Még megtalálhatták Názáretben a Jézus szülőinek házát, a „Santa casa”-t, ami most Lorettóban van (ahová azt az angyalok szállították, az istenanya rendeléséből, miután elébb ideiglenesen a Fiume fölötti Tersato várában pihentek le vele, ahol a *párja* ma is megvan és ünnepeztetik), s elkölthették a lakomájukat azon a kőasztalon, amelyen a Megváltó feltámadása után a tanítványjaival együtt vacsorált. Csendes, nyugodalmas kis városka volt az akkor is, mint mindig azelőtt és mai időkig, négyféle nép, négyféle vallásfelekezet békességes mun-

kát folytat együtt, Istentől megáldott földön, csupa kert és virány az egész völgy, melyben fekszik.

— Én akár itt is maradnék örök időkig — azt mondá Lebée László; úgy megszerette Názáretet.

— Én is örömet ellaknám itten, csak a feleségem is idehozhatnám.

A názáretbeli nők ugyan nagyon szépek; hanem nagyon érényesek. Valami égi ihlet varázshatása tartja betakarva ezt az egész tájat; mintha a belépő egyszerre visszanyerné ős ártatlanságát.

A Thábor hegye.

Nem ők voltak az elsők, nem is az utolsók, akik azt mondák: „Jó mi nekünk itten laknunk! Építsünk itt három házat”.

Amit az apostol mondott, be is teljesült már régen. A szent Thábor hegyén, hol a tanítványok földöntúli fénytől ragyogva látták a mestert a másik két mesterrel békében tanácskozni, s ámulatukban három hajlékot akartak építeni: Jézusnak, Mózesnek és Illésnek, ott volt már a három hajlék. De nem volt benne köszönet.

A felséges Thábor hegyet mindenféle nemzetek krónikásai leírták, elkezdve a héber apostoloktól; rómaiak, görögök, arabok, franciák, angolok, németek, most legutoljára egy magyar is: Rezső magyar királyfi. Mindenik mást talált rajta. Ugyanaz csak az elragadó gyönyör, mely a szíveket megszállja, mikor a Thábor hegy magasáról a Kanahán felséges vidékén végigtekint a szem, ahol minden sziklából, folyóbul, tóbul, minden bokorbul, erdőbül, sivatagbul Isten beszél. — De még a nővény is más rajta háromszázadonkint. A zsidók Isten lakta magányt találnak Izachar áldozatkövei körül, amiket cedrusok és olajfák illatos árnyéka takar be. Égből jövő hangokat hall ezen a helyen Ábrahám, Mózes, Dávid király, János evangelista. A rómaiak dicsekedve emlegetik Herodes Antipas nyaraló palotáját, corynthi oszlopaival, körülszegélyezve

balzsamjegenyékkal, a gránátalmák kertjeiben ezerféle virág. Borstermő bokrok, fahajszagú cinnamomum ölelgeti körül a mesterséges szökőkutak medencéit, az Amphitrite-szoborral. A Thábor hegyén az olimpi istenek laknak, s a dyonisiák ünnepén messze hangzik a dythiramb a nyitott csarnokból.

Három század múlva Jupiter és társai helyén a Megváltó temploma emelkedik, mellette a két kolostor, Mózes és Illés neveit viselő. Nagy Constantin anyja, Szent Ilona, az igazi kereszt feltalálója, építteté azokat oda. Ciprusok és tömjéntermő életfák vetik ünnepélyes sötét árnyékaikat az egyszerű falakra, a Krisztus tövisfája foglalja el a hegyoldal meneteleit, az utakat fel a hegytetőig stációk szaggatják meg; a halálra menő út festett szoborképleteivel. Minden aszkétai áhítatra hív fel. A barátok vesperáira visszhangot adnak a búcsújárók zsolozsmái. Szent Chrisostom még ilyennek látta a Thábort.

Azután jönnek a szaracénok. Szaladin alatt már Omár prófétának a mecsetje áll a Thábor hegy ormán, s a Mózes és Illés házaiból megerősített fegyverházak támadnak, erős bástyákkal körülfogva, amiknek ormazatáig felnőnek a pálmák, az arabok kedvenc fáit, fügefapagony, kávéfageszt telepedik le a napsütötte déli hajlásokon; narancs és citromfa erdőszámra virul a hegy alján, miket csak a kaktusz-sövény véd. A mecset magas minaréjából éneklő üvöltés hangzik alá: „Jobb az imádság az aluvásnál! Egy az Isten és az Allah!” Alant a hegy lábánál pedig, a rejtett sziklaüregekben, ott tartják a török „eretnekek” — a „tűzkioltók” fertelmes orgáikat, amikben az oltáron álló istenséget egy meztelen nőalak képezi.

Ez volt a Thábor hegy abban az időben, mikor II. Endre magyar király ott járt a keresztes hadainkkal.

A legutolsó leírója a Thábor hegynek, Rezső magyar királyfi már az egész hegyet cserfaerdővel benőtten találja,

bozótokon keresztül törtet fel a nagy, dóm alakú hegytető kúpiáig. A hegy legfelső lonkája közepén bemélyedni látszik mint egy tűzhányó tölcsére, rajta szétszórva mindenféle romok; keresztyn, római, török faragványokkal; széthányt bástya-falak, beomlott boltozatok, tört kapuívек; egyetlen kapubolt állt magában, körülé kőhalmaz, a „Bab-el Hana”. Körül semmi fa, semmi bokor, csak a gyalogtövis, a sancta spina. Egy rozszant gunyhó támaszkodik az ezredévek dicsőségének emlékéhez, abban lakik egy remete, aki megmutatja a látogatóknak, hol keressék a romhalmaz között a ciszternát, Herodes Antipas pompás szökőkútját.

Hanem a mi történetünk hősei hat századdal elébb jártak ott, akkor még a szaracénok tanyáztak a Thábor hegyén.

A kereszties had ura volt már egész Galiléának, nagy hadakozás nélkül; csak ez az egy sziklafészek bosszantá még a műezzin kiáltásával a búcsújárókat.

A keresztyn fejedelmek elhatározták, hogy ott sem tűrik meg a pogányt. Ha másutt nem akar csatának állni, innen nem futhat el: itt fogják a fejét betörni.

Ki lett adva minden hadcsapatnak a rendelet, hogy gyülekezzék fel Galiléába, a Thábor hegy megostromlására. Ott volt együtt három király: a magyar, a ciprusi, a jeruzsálemi; az osztrák fejedelem, a flamand, a német vitézek, a templáriusok, nagymestereikkel.

A szaracénok serege odafenn a Thábor hegyén nem volt különb helyzetben e hatalmas táborral szemközt, mint a méh-raj, akinek az odúját a medve ostromolja.

De hát nem történik-e meg, hogy a méh elveri a medvét az odújától?

A Thábor hegye, mint egy nagy kupola gömbölyödik fel a galiléai síkság közepett: ősidóktól fogva hírhedett erősség minden nemzetbeli hadakozók történetében. Itt verték tönkre Sisera hadait a zsidók; itt védték magukat a zsidó nemzet szabadságának utolsó hősei, Róma légiói ellen; ide menekült az

utolsó négyszáz vitéze Judeának; kik amidőn látták, hogy nem győzhetnek, kiválasztottak maguk közül tíz erős férfiút, aki a többieket leölje; a megmaradt tíz közül megint egyet, aki társait leszúrja; az az utolsó aztán saját fegyverétől átdőfve esett el. Itt e hegy körül gázolta el Szaladin szultán a keresztes hadak legerősebbikét, itt ragadta el a koronát a jeruzsálemi király fejéről; itt ölette le a hadifoglyok tízezreit, maga kezdve azt a templomosok nagymesterén. Minden darab köve ennek a hegynek, ennek a rónának, ittas már a legnemesebb hősök véréből.

Maga a hegyoldal, rétegekre szakadozott szikláival, olyan mint egy természet alkotta vár: lépcsőről lépcsőre kell fáradtságosan felkapaszkodni rá. A kanyarodó út, mely csigatekervényben vezet fel a Thábor fennsíkjára, minden fordulónál tömör bástyatornyokkal van elrekesztve, azokat az ostromlónak egyenkint kell megvívni helepolisokkal, falaiat törni ércfejű kosokkal; s védeni magukat az olthatlan görög tűz ellen, mely a kő és a favár közötti küzdelmet oly egyenlőtlené teszi. Hónapokig tartó munka várt a keresztes hadakra. Vívótoronyokat ugyan hoztak feles számmal Európából; mert azt már tudták, hogy a korább itt járt keresztes hadak úgy kiirtottak minden erdőt a palesztinai hegyekről, hogy azokon több vívótoronynak való szálját nem találni; hanem amíg azokat a tengerparttól idáig hengergetik nagy fáradtsággal, elefántok erejével, abba rémséges idő beletelik.

— Mit? — monda Brüniszkáld a haditanácsban, mikor már a többi hadvezérek agyontörték a fejüket a tervkészítésben. — Hát mit tekeregjünk mink, mint a nyomtató ló lassan a hegy körül; hát nem mehetünk-e fel egyenesen, amerre a homlokunk fordítjuk: fel a meredeknek?

A tapasztalt hadvezetők mind ellene zúdultak, hogy ez lehetetlen: a hegyoldal meredek; a szaracénok onnan fölülről aláhengerített kövekkel, szeges gerendákkal úgy leseperhetik a felmászó sereget, miként a hangyabolyt.

— No, hát én megmutatom, hogy nem lehetetlen; én fogadom a Szent Szűzre, hogy magam elől megyek, s felhágok a Thábor hegy ormára, ott ahol legmeredekebb.

— De nem mégy elől magad! — kiálta fel Lebée László — azt nem teszi meg a zász, hogy elől menjen, ahol székely is van a földön; mert én megfogadom a Szent József-re és a tizenkét apostolokra, hogy én is ott leszek, és egy lábnyommal sem hátrább, mint te! — De hamarabb előtted, mint utánad.

— Nohát hogy azon ne ortályoskodjunk, melyikünk jár előtte, melyikünk utána a másiknak, ajánlok egy bajtársi fogadást. Összekötjük az öveinket egy közös lánccal, s aztán úgy megyünk az ostromra. Egyikünk sem elébb, sem utóbb.

— Ráálllok! — monda Lebée László, s kezet adott a süvének.

A két ifjú hős példája egyszerre magával ragadta a többi vitézeket, minden kétségeskedés megszűnt, vége volt a fejlődgetásnak, büszkén emelgették ég felé az arcaikat; s megfúvatták a kürtösekkel a harsonákat, kihirdetve, hogy hajnaltban megkezdik az ostromot.

A szaracénok odafenn a hegy ormán láthattak, hallhattak mindent, hogyan sorakozik a keresztyének hada csapatonként, hogy tartanak misét az egyháznagyok, megszentelik a zászlókat, részesítik a vitézeket a gyónás, a bűnfeldolrás szentségében, s felállítják egy halomra az igazi keresztfát: azon a halmon prédikált egykor keresztelő János a híveknek; most a jeruzsálemi pátriárka onnan osztja az általános áldást a csatába indulóknak.

S aztán megharsannak a trombiták körös-körül a galiléai rónán, s mint megannyi eleven ércbástya, indul meg minden oldalról a páncélos lovagok tömege a Thábor hegy felé, Jézus Krisztus nevét riadozva. Az ellenséges bástyák ormain lobognak a félholdas zászlók, s lassú kattogással hajlítják hátra vaskarjaikat a kőhajító gépek, amint a keresztyén csapatok közelednek; a dárdavető pattantyúk hegyes nyílvégei a lőréseken előkandikálnak; a bástyák ormait képező nagy négyszögű

kövek vas emeltyűikkel vannak billenőre mozdítva, hogy az ostromlókra lezúdítsák, mikor a lábtókon jönnek.

Ámde mindez a hadifurfang kárba veszett azáltal, hogy az ostromló kereszties hadak nem azt az utat választották, ami *nehéz*; hanem azt, ami *lehetetlen*: egyenesen a meredek hegyoldal szikláin kapaszkodtak fel, az egymás fölé meredező rétegen hágyva fel, ahol soha ember nem járt.

Ott lehetett látni Lebée Lászlót és Henning Brüniszkáldot; az öveikhez kapcsolt acéllánccal egymáshoz csatolva, amint egyesült önkénytes vitézeik élén jómaguk törtettek előre; példájukkal mutatva, hogy nincs lehetetlenség. A nehéz vértetet, pajzs nem gátolta őket; ha valamelyik hártább maradt a kúszásban, a másik, aki már fenn volt, s egyik lábát megvetette, segített neki a láncsal. A hegy ormán álló szaracénok rengeteg sziklákat hengerítettek alá az ostromlókra, a két hős vezér biztatta társait: „Ha Isten velünk, ki ellenünk”. A legördülő kő elrepült a fejük felett ártatlan zúgással. „Jézus elvette a halál hatalmát!”

Az első bástyafal el lett foglalva, s ott kezdődött azután az öldöklő harc, a keresztyének és a szaracénok között.

Brüniszkáld nem hozta magával az öblös pajzsát, ami a hegymászásban akadályára lett volna, hanem csak egy kis félkarral való szív alakú vértet, hogy a két kézre való lángpallósával nagyobbat sújthasson; de Lebée László teknőforma pajzsát elhozta a hátára vetve, s a csata hevében aztán a maga pajzsával védte a fegyvertársát is a nyilak raja ellen; mikor meg aztán birokra kerültek a szaracénokkal, a két összeláncolt lovag egymásnak vetve a hátát, egymagában küzdött egész csapat ellen, míg lovagjaik utánuk érkeztek: Brüniszkáld a nehéz karddal rendet vágott a pogányban, mintha csak kaszálna. Lebée László szeges buzogánya pedig mint a mennykőcsapás tört-zúzott, vasat, embercsontot, mi eléje került. A szaracénok legjobb vitézei ott hullottak el a két hős nehéz csapásai alatt, s a rémület megbénítá karjaikat. Isten csodája volt ez!

A nap még nem szállt le, midőn a két hős csapatjával együtt felküzdötte magát a Thábor hegy fennsíkjára.

Ők voltak az elsők, kiknek vas lépése e szent helyet elfoglalta.

E csoda módon sikerült diadalra a szaracénok védő serege minden oldalon fel lett zavarva, s a kereszties hadak szívébe új bátorság lelke szállt alá.

Amint a Thábor hegy ormán Lebée László megfújta a kürtjét, s mellette álló fegyvertársa magasra emelé kardját, annak markolata volt a szent kereszt jele: eget verő „hozsánna” kiáltás riadt fel az egész keresztény táborbul. A szaracén had pedig rémülten hagyta ott köröndbástyáit, amik a tekervényutat fedezték, s rohant maga is a hegytetőnek, igyekezve hamarabb elérni az odafenn levő fellegvárat, mint a magyar és száz keresztieshad, mely már a falak előtt állt.

— Nézd — monda Brüniskáld a süvének —, a hitetlenek hogy tódulnak be a várkapun. Ha mi most odarohanunk, együtt mehetünk be velük a várba, s egy kézcsapással mienk ez az erősség, amit majd hónapokig sem tudunk ostrommal bevenni.

Lebée László azt felelte neki:

— Gondold meg, egy pillanatig. Csapatunk el van fáradva, tikkasztó melegben, páncélostul, harcolva feljönni a Thábor hegy sziklamerdekén embernek való dolog volt! De ember az ember! A szomj megöli a vitézséget. Itt pedig nincsen víz.

— Nincsen víz, de van vér! Aki szomjas, igyék abbul. Ha elfoglaljuk a várat, ott azután lesz mind a kettő elég.

Lebée Lászlót most egyszerre megszállta a kegyesség szelle:

— Gondold meg, hogy mit tész! Jusson eszedbe a kis feleséged otthon.

— Énnékem most nem jut eszembe más, mint a Boldogságos Szűzanya a hét törrel a szívében.

Amíg ők így feleselnek, oldalvást a hegy lejtőjén megharssannak a tárogató kürtök.

HARMADIK ÉVFOLYAM

REGÉNYVILÁG

KÉPES SZÉPIRODALMI LAPOK A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA.

ELŐFIZETÉSI ÁR:

negyedévre 1 ft 95 kr, félévre 3 ft 90 kr, egész évre 7 ft 80 kr.

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL:

Budapest, IV. Váci-utca 11. sz.

MINDEN POKLOKON KERESZTÜL.

TÖRTENETI REGÉNY.

JÓKAI MÓR-tól

(Folytatás.)

Előtámadt a hátszegvidéki erőlökből egy pásztorgyerek; kinek szatyját se anyját nem ismerte senki, s az azt állította, hogy ő az Isten fia. Elkézdett a vásártéren prédikálni, hogy ő neki a Jézus megjelent álmában s megbízta, hogy vezesse az utolsó kereszties táborn a szent földre: a pogányoktól megfertőztetett sírjának visszavívására. A mi addig annyfá pán-czélós lovagának, fal törő gépekkel, nem sikerült, a hitetlenek várta bevenni:

végre sikerülni fog azoknak, a kiktől azt mondta az idvezítő: „ilyeneké a mennyeknek országa!” Gyermekek fogják a szent földet visszahódítani. Fegyver nélkül, vértet nélkül, csupán egy ágakbul kötözött keresztel a kezükben vivják ki a diadalt, mely a pogányokat megszügyeníti. Az ő gyermekéneklésétől omlanak össze a megdönthetlen erősségek falai!

Olyan volt az, mint a ragály, mely a gyermekeket választja ki áldozat-

A Regényvilág c. folyóirat címlapja a regény egyik részletével és az erdélyi gyermek-kereszteseket ábrázoló illusztrációval

Lebéc László búcsúja a *Regényvilág* c. folyóirat 1882/83. évfolyamából

Ez a tárogató kürt oly sajátos fegyverneme volt a magyar harci népnek, ami azt minden egyébtől megkülönbözteté.

Mivelhogy minden szittyafajnál az volt a hadakozási taktika, hogy a támadást rendszeren ők kezdték; ha erős ellenállásra találtak, akkor egyszerre megfordultak, megfutamodást színeltek, mikor aztán az ellenség utánuk rohant, s eközben erős hadállását elhagyta, sorait az üldözés közben megbontotta, akkor egyszerre megfordultak rá, s a zavarba jött üldözőt közrefogták, eldöngették. Hogy az ilyen fordulatokat egy egész tábor egyszerre, egy akarattal végrehajthassa, szükségük volt olyan kürtökre, amiknek a hangja minden más nemzet fúvószerszámától különbözik. A tárogatónak a fúvójába valami tollat vagy nádat tettek, s annál fogva olyan éles, sikoltó hangokat tudtak azzal adni, hogy azokat mérföldnyi távolban is meg lehetett különböztetni, s ezeknek a hangoknak a dallamában volt a parancsoló üzenet: „Előre! Vissza! Megállj!”

Az ostromló sereg előcsapatját képezte a bal szárnyon a székelyek és szászok egyesült serege Lebéc és Henning vezérek alatt, a zöm a magyar királlyal együtt a tekervényutat ostromolta. Azáltal, hogy a merész előhad felhatolt a Thábor hegy magaslatára, a szaracénok kénytelenek voltak futvást odahagyni az alsó vártornyokat, a király seregének csak a kapukat kellett bedönteni, hogy a magyar sereg zöme keresztültörhessen a csinált útra, ahol ott álltak még az útfélen a keresztvének által épített stációk lefejezett szobraikkal. Itt már lóháton is lehetett a hegynek felrohanni. — Endre király, a szent lándzsával kezében, maga vágatott előre, egész alakját láncszemekből csinált páncél fedte; a lova is ilyen ércetakaróval volt bevonva végig. Mellette nyargalt a püspök, a kereszttel a kezében, és az ország zászlóvivője, a fehér zászlóval, amin a Szűz Mária képe volt kihímezve; mögötte nyomakodtak előre a magyar daliák, sastollas kucsmáikról, párducbőr kacagányaikról megismerhetők.

A király mindenütt gázolta az előtte futó szaracénokat, akik utat adtak a gyors magyar lovasságnak, szerteszt oszolva a vigályos erdőben, úgyhogy a király egyszerre ért fel a hegy-lapályra a futó ellenséggel.

Amint Lebée László diadalt hirdető kürtszavát meghallá a király, jelt adatott a székelyeknek, szászoknak a tárogatóval, hogy álljanak meg.

A királyé az elsőbbség.

Azt a dicsőséget, hogy a szent Thábor hegy erősségének toronyormára a kereszt jelét újra kitűzze, Endre nem engedhette át másnak.

Brüniszkáldnak türtöztetni kellett vitézi haragját.

A király zászlója már előtűnt a cserfák pagonyából, s látni lehetett őt magát, a magasra emelt aranyhegyű dárdával kezében, s fején a koronás sisakkal, hogy hőmpölygeti maga előtt a szaracénok futó hadát, kik mind a várerőd hídjára tódulnak; úgyhogy azt a rajta levő hadicsapatok miatt fel nem lehet húzni: keresztyének, mohamedánok össze vannak már keveredve; Istent, Alláht, Krisztust, Mohamedet egyszerre kiáltják a küzdők, s ordítják a halál fájdalmait a világ minden nyelvén. Iszonyú találkozója ez Noé unokáinak. Sem, Cham és Jáfet minden ivadéka itt van; turáni, aramaei, indogermán, ural-altáji, finnugor családok, akiket csak a Bábel tornya kirajzott, összekerültek megint a Thábor tornya előtt, megértetni egymással azt a közös nyelvet, aminek vas van a végén.

Lebée Lászlónak és Brüniszkáldnak tétlen kellett ezt nézni, míg a tárogató folyvást azt parancsolja: „Állj!”

A magyar király már a vártorony hídjáig hatolt. Testőrei kétfelől nyitottak előtte utat kardcsapásaikkal. Azok között volt egy balogsüti vitéz: Iváncs lovag, aki bal kezében forgatta a kardot, s jobbján viselte a pajzst.

A torony hídjánál megszorult szaracénok minden elkeseredett hősi erőfeszítésük mellett sem tudták volna a király csapatját feltartóztatni; hanem a torony lőréseiben voltak felállítva a

szaracénoknak azok a veszedelmes pattantyúi, amikkel még a páncélos vitézeket is le tudták ölni. Az ilyen pattantyúnak volt egy erős acéllemeze, amit kerekcsapattal hátrahajtottak; elől pedig volt egy keskeny vályú, s abba elhelyezve egy nyíl alakú kopja; amint az acéllemez elszabadulva visszacsapódott a kopja kiálló nyeléhez, azt oly sebességgel röpíté előre, hogy keresztültört az a legerősebb páncélon és vértén.

Egy ilyen tollas kopja fúródott a király lovának a szügyébe.

A paripa összerogyott, s a királyt a kengyelbe akadt lábánál fogva maga alá szorítá.

Ekkor aztán a szaracénok is, a diadal dühétől fellángolva rohantak ellenfeleikre; a király körül öldöklő tusakodás támadt.

Lebée Lászlónak és Brüniszkáldnak nem kellett most már se tárogató jel, se összebeszélés, egyszerre mind a ketten, ahogy össze valának láncolva, rohantak a király segítségére; nyomukban a székely és szász vitézek.

A királynak ugyan nagy szüksége volt erre a szabadító segítségre; mert a saját híveiben nagyon meghűlt a vér, amint őt egyszerre, a szent lándzsával együtt elbukni látták: azt hitték, hogy elesett.

Jó szerencse, hogy balkézfogó híve, Iváncs lovag, ott volt a közelében, amint egy szaracén vezér, Ben Muszafir, odarohant a királyhoz, ki bal kezére esvén, a pajzsával sem védhette magát, s már a király fejének mérte a szablyáját; a vitéz testőr, suta kézzel úgy vágott a szaracénhoz, hogy annak a feje a lábához esett; s azután kiszabadítva a királyt a lóva alul, a saját lovára ülteté fel.

Hogy ez valóban így történt, azt az Iváncs vitéztől eredő Ivánkák armálsaiban meg lehet találni. Ezért kapták a királytól az ősi birtokot Felső-Magyarországon, amelyen az átfolyó patakot ma is „Jordán”-nak hívják, a völgyet, melyet átszel, a „Hebron völgyének”, a temetőt „Golgotának”, s a hegyoldalt

„Cédrusok hegyének”: a palesztinai viselt dolgok örök emlékére.

Hanem hogy ebből a veszedelemből a király ép testtel kimenekülhetett, abban a székelyeknek és szászoknak is nagy részük volt, mert az ő döntő rohanásuk szabadítja ki a testőrcsapatot az ellenség sűrűjéből. A királyt a testőrei és a főurak erővel vonszolták el e veszedelmes helyről, míg az előre törő Lebée és Henning lovagok ketten kétfelől a csapóhíd elejét elfoglalták.

Amilyen hosszan ereszté a közös lánc, annyira távoztak egymástul, s az a lánc ércsorompót képzett, amit az ellenség tömege sem bírt általtörni. Aki kettőjüknek közbeesett, az mind meglátta a Mohamed paradicsomát: — ha van ilyen a másvilágon.

Lebée László ordítva hívta a vitézeit:

— Előre dárdások! Utánam kopjások! Ne féljetek szászok! Nem sirat anyátok!

Nem is kellett azoknak buzdítás. Feledve volt fáradtság, szomj, eltikkadás: bőszült rohammal törtek utat dárdáikkal egész a várkapuig; már a kezükben volt a felvonóhíd lánc, akkor egy átkozott pogány célbaveszi Brüniszkáld lovagot a felvont tegzével, s mikor az éppen új csapásra emeli föl a karját, a nyílát odalövi a lovag hóna alá, ahol a páncél vaslemezei egymástól szétnyílnak.

Lebée László érzé, hogy a láncát hátrafelé rántja a süve.

— De megtántorodtál! — mondja neki. — Ért valami?

Brüniszkáld szótlánul mutatott a testéből kimeredő nyíl tollára.

— Meg vagy sebesítve?

— Ne törődjél velem most, süvem — hörgé Brüniszkáld —, kapcsold ki a láncot az övedből. Te törj előre. Be a várba! Diadalra. Engem hagyj itt az én férgcimnek. Nekem meg kell halnom.

— De nem hagylak bizony —, kiálta Lebée László. — De nem megyek tovább, míg innen el nem vizlek, ha mindjárt

a mennyország kapuja volna is ez itt előttem! Rajta magyar!
Ne hagyd magad! Rajta székely, rajta szász!

Csodálatos megrémülés a Thábor hegyén a keresztesek közt.

S megkezdődött a legádázabb csata pajzs pajzs ellen vetve. A székelyek buzogányai úgy dolgoztak a szaracén pajzsokon, sisakokon, mintha Vulkán kalapálna valamennyi ciklopsz le-
gényével remekmunkán. Ki is szabadították a két ifjú vezérü-
ket az ellenség tóduló tömegéből; pedig oly sűrűn voltak
körülvéve, hogy az embersokaság, mint a rájuk szakadó fal
szorítá őket össze. *Tárnát* nyitottak ebben a falban, úgy hoz-
ták ki a két hős ifjút, csakhogy az egyik halálra volt már se-
besülve. A kardját még markába szorítva tartá, de felemelni
már nem bírta a mellébe lőtt nyíl miatt. Leébe László sem har-
colhatott, mert a jobb karjával a süvét tartá átölelve, a baljá-
val pedig a tekenő pajzsát tartá föléje, hogy a fene onager
meg a ballista lövegeitől megvédje. Mikor már a sebesültet
a szász vitézek kopjáikra fektették, még akkor is egymáshoz
voltak láncolva a hős bajtársak.

Hanem ez a baleset végzetes lett az egész keresztyén sereg-
nézve.

Egyszerre vak lárma támadt, hogy a magyar király elesett.
A lárma odább terjedt, egyik csapatról a másikra, s mire a hegy
túlsó oldalára eljutott, ott már azt hirdette, hogy a ciprusi ki-
rály is elesett.

Erre az egész keresztes tábort vadállati ijedtség lepte meg.
Mint mikor egy farka oroszlán közé odalőnek: szétszalad or-
dítva; pedig ízekre téphetné azt a lesipuskást, aki királyát
megölte. Ha az oroszlán megriad, az nagyobbat szalad, mint
az őz.

A keresztesek minden oldalon megfordultak, s futni kezdtek
erre a rémhírré. Nem kergette őket senki; kő sem repült már

utánuk, maguk úzték magukat. Az elfoglalt hegylapályt, amit oly csodavitézséggel másztak meg, nyakra-főre odahagyták, s rohantak az erdőnek zilált csapatokban, mire az est leszállt, az egész kereszties tábor odalenn volt a hegy lábánál, a veszteségeiről emlékezetes galiléai síkon, s onnan nézte, hogyan tűzik ki a Thábor hegy messze felmagasló tornyán (egykor Illés próféta asylumán) az elesett kereszties lovagok levágott fejeit hosszú dárdahegyekre. Ideleenn nem hangzott semmi ének, semmi zsolozsma; még trombitaszó sem, hanem odafenn üvöltött a műezzin estimája: „Egy az Isten és az Allah!” s azok a sisakos koponyák, ott a szélről ingatott karcsú dárdák hegyén rábólintottak, hogy „Úgy van!”

A legcsúfosabb kudarc volt ez, ami csak az európai fegyvereket érte ázsiai barbárokkal összecsapva. Hússzorta kisebb ellenség verte őket bénává. Pusztán a vaskesztyűikkel, a pecsétnyomó gyűrűikkel verheték volna agyon azt a maroknyi szaracén hadat, mikor az már a térdeik alá volt gázolva.

Mindenki a másikat okolta a vallott kudarcért: a bajorok a magyarokat korholták, hogy hebehurgya módon rohantak előre; ezek meg amazokat szidták, hogy nem siettek jókor a támogatásukra, a templomos vitézek kicsiny híja, hogy össze nem verekedtek a domonkosokkal; a jeruzsálemi patriárkának kellett közbevetni magát, hogy odalenn a síkon egymás között ne kezdjék újra a csatát: a ciprusiak, királyostul együtt vissza sem jöttek a táborba, hanem egyenesen elvonultak Ptolomaisba.

A rengeteg nagy kereszties tábor ott állt, ott feküdt tehetetlenül, megverve harc nélkül.

Jól jövendölte ezt a vén Malek Adel, mikor a fiait visszatartotta a derék ütközettől: „Hagyjátok őket magukra, elmúlnak ők magukban is, mint elmúlik a Libanon hegyei közt mennydörgő zivatar magátul”.

... A hős Brüniskáld ott feküdt haldokolva a sátorában. Nem volt számára ír a földön, mely őt életben tartsa. Az utolsó kenetet is elvégezte vele a püspök.

Lebée László ott ült a fekhelye mellett a földön, sebesült bajtársa kezét kezei közt tartva. A lázas érverése ennek a kéznek beszélt hozzá.

Vádolta a lélek, hogy ő volt okozója ennek a fiatal élet kioltásának.

Mert ő mesterkedte azt ki, hogy a fiatal vőlegény elszakadjon még nem is ismert hitese arájától. Kiszámított furfanggal kényszerítette őt belé ebbe a végzetes kalandba. Mert hadjáratnak igaz lélekkel nem nevezhette azt.

Valami belső bíró odabenn azt mondá neki: „Hisz nem az hozott téged erre a véráztatta földre, mintha a te megváltó Jézusod sírját jöttél volna oly buzgón keresni; de jöttél bizony sírt keresni ennek a derék ifjúnak a számára, hogy a nejét özvegygé tedd. Megtaláltad, amit kerestél. Ássák már a homokban a sírt Henning Brüniszkáld számára. Te vetettél neki oda ágyat, nem a pogány török. Ezért nem is adott Isten tinektek diadalt, azért alázta meg kevély fegyveretek, mert nem igaz buzgóság volt, ami idehozott. Nem félsz itt maradni? Ahonnan ráláthatsz arra a Holt-tengerre, amibe az Úr elsüllyeszté Szodomát, Gomorát, emberek bűne miatt.

A haldokló bajtárs beszélt hozzá.

— Velem is „elvégeztetett”, mondhatom Jézussal. Holnap ilyenkor már csak a földi férgek beszélgetnek velem ott lenn a sötétben.

— Bizony, meglátod akkor már a mennyországot.

— De nem látom meg a szép Erdélyt! — Valamennyi angyal odafenn az égben nem feledteti el velem azt az egyet, akit itten hagytam. — Szegény kis madárkám, árvácskám, özvegykém! De hamar megválnok. Még egyik sem voltunk.

— Vele is egyesülsz odafenn az égben — vigasztalá Lebée László.

— A pap is azt mondta — sóhajtá Brüniszkáld. — Ha van a halálon túl örökkévalóság, úgy rám nézve két örökkévalóság lesz: az egyik a várakozás, amíg Annám feljő! Aranyos

madárkám, báránykám, tuba virágszálom! De messze estem tőled. Még zokogásodat sem fogom hallani alvó poromban.

— Bizony mondom neked, hogy elviszlek hozzá, üvegkoporsóba zárva — fogadá Lebée László.

— Ne tégy fogadást bizony szóval, mert nem tartod azt meg. Hozzám voltál láncolva, s nem tudod, hogy az a lánc nincs-e most is rajtad. Nekem azt mondja egy érzés, hogy te is itt maradsz velem, és te sem látod meg a szép Erdélyt soha. Megmondta ezt nekem a jegygyűrűm. Le akartam húzni az ujjamról, nem jött le, ellenállt. — Mind azt mondta: „Ne adj át engemet süvednek, ne Lebée Lászlónak. Inkább vígy magaddal a föld alá. Ne bízd te őreá, hogy vigyen engem vissza a te egyetlen drágádhoz, az izeneteddel: ne is izenjen semmit Lebée Lászlótól a te jó Annádnak!” Így beszélt a gyűrűm: a szívemmel hallgattam. Mert furcsa dolog ez. — Mikor az ember a halálához közelg, akkor tudja meg csak, hogy a szívével látni és hallani lehet, akár a szemével és a fülével. — Hát csak ne vállalj te semmi izenetet magadra éntőlem, hogy azt az én szerelmememnek elvigyed, mert hozzám köt ez a lánc! És te nem mehetsz messzire attól a göröngyötől, ami engem eltakar. Ellenben ráemlékezzél majd, mikor téged is megtalál a te nagy bajod; mikor teneked is éneklük majd, hogy „gemitus mortis, dolores inferni, circumdederunt me!”, hogy akivel összeláncoltad magad ezen a földön, együtt maradsz vele a másvilágon is. S ez legyen a te vigasztalásod, Lebée László. — Ez legyen a te utolsó órádnak vigasztalása.

Lebée László meg volt rettenve. A haldoklók jóslatait hallgatni nem üdvös. Fel akart kelni helyéből, de a haldokló erőszakos kézzel tartá őt vissza, s látnoki látásra felnyitott szemeit feléje sugározta, hörgé kitörő végszóval:

— Mert amilyen igaz, hogy a halálra menők szíveikkel látnak és hallanak, olyan bizonyos az, hogy ennek az én halálomnak te voltál az okozója, Lebée László, mert bűnös szerelmet éreztél és érzesz az én Annám iránt. Ezért

hoztál engem, a te láncodhoz kötözve ide a Szentföldre. —
A poklokat látnád meg bizonynal e szörnyű bűnödért. —
De én az én láncomnál fogva kiragadlak onnan, s megbocsátok
neked, Istennél könyörögve érted. — Óh, Jézusom, mutasd
meg az utat, amerre elmenjek.

E szóval visszaesett fekhelyére, szemei megtörttek, de a
szíve annál jobban látott, s már megtalálta azt a magas utat,
amelyen fénylő nyomok vezetnek föl — föl — föl — az emberi
észtől felfoghatatlan végtelenségbe . . .

MÁSODIK RÉSZ

Szekéren ment, gyalog jött.

A jó II. Endre királynak elég volt már a dicsőségből. Megfürdött a Jordán vizében, majd bele is veszett: ha Bárány Balázs ki nem rántja a hajánál fogva, odafullad; — megostromolta a Thábor hegyét, levágott négy szaracént, az ötödik aztán kicsiny híja, hogy ötet nem vágta le, ha Iváncs lovag ki nem vágja, szétaprítják. Elég volt a dicsőségből ennyi. Azonkívül olyan dolga is volt, ami már nem dicsőség. Elfogyott a pénze. Izent haza a kincstartónak, hogy küldjön utána, de az meg azt izente vissza, hogy olyan likas a kincses láda, hogy kilenc macska sem tudna benne elfogni egy egeret. Ott abban a zsidó országban pedig kölcsön nem lehetett kapni. (Bizonyosan érezte már a jebuzeus, hogy a magyar országgyűlésen kegyetlen uzoratorvényt fognak hozni.) — Mindennek az lett a vége, hogy II. Endre király azt mondta, hogy ő hazamegy.

A többi vezérek, az egyházfejedelmek nekiestek, hogy ez árulás! Hitetlenség! A jeruzsálemi pátriárka anathematát vágott a fejéhez, a pápa kiakulbóltással fenyegette, nem törődött vele: „Mindenütt jó; de legjobb otthon”. Nem is látta Jeruzsálemet.

Ekkor az egyházfejedelmek a velencéseket biztatták fel, hogy ne szállítsák a magyar hadakat haza a hajóikon. Ezek azonban sokkal lelkiismeretesebb — kalmárok voltak, hogyszem az ilyen kívánságot teljesítették volna, ellenben olyan nagy árt szabtak a hazaszállításért, hogy a király, mikor szét-

nézett maga körül, se égen, se padláson felét sem találta a kívánt összegnek. Fejenkint minden vitézért húsz aranyat követeltek Spalatóig. A királynak pedig volt még huszonöt-ezer vitéze. Ez annyi mint ötszázezer arany: — az összes magyarországi arany-ezüst bányák egy esztendei jövedelme. — Tehette volna ugyan azt, amit más okos fejedelmek tettek, hogy a hitetlenek ellen csatázva, kétharmadát agyonveresse vitézeinek; azzal nagyon leszállt volna a szállítási költség. Hanem hát nem tette. — „Tudjátok mit, fiaim! — monda a magyar uraknak — csúnya betegség az a tengeri nyavalya; jövet is nagyon megkínzott bennünket; aztán meg az embernek az élete sem biztos, a hajó kilyukadhat, a nagy tengeri csoda, a Krák, elnyel bennünket, azt mondom én, hogy menjünk mi haza, more patrio, lóháton, Erdély ide nem a világ!”

De nagyon megtetszett ez az indítvány, különösen a székelyeknek meg a szászoknak; így nekik megtakarítódik az út Spalatótól a Királyhágóig; a kertajtón keresztül mehetnek haza Erdélybe. Előhozták a nagy mappát, ami az akkori időkben annyival tökéletesebb volt a mostaniaknál, hogy nem volt rajta a földnek gömb alakja, hanem köpönyeggallér alakja, fenn a gallérja körül volt Európa és Szkítia; lenn a felleghajtójában Líbia, Arábia és India. Közbeesnek egynehány tartományok. Azokat pedig már a magyarok jól ismerték a zsol-tárból: Pontust, Cappadociát, Szíriát és Mizsiát. Azokat már Szent Dávid is kirándulásra érdemes tartományoknak hirdeté, hegedűszó mellett. De különösen Mezopotámiát vétek lett volna elkerülni, ami annyival ajánlatosabb ország, mivelhogy egészen zöldre van festve, tehát ott kétségtelenül igen jó legelőnek kell lenni. Közbeesnek egynehány hegyláncok és folyamok; de mi az egy magyarnak? Valószínű, hogy idegen népek is laknak azokban a tartományokban, akik készek a verekedésre; de ez még éppen eggyel több kecsgetetés az odamenetelre.

Ők bizony nekivágtak egész táborostul, s hazajöttek Palesztinából szárazföldön, ki lóháton, ki meg az apostolok lován.

Már hiszen veszekedjenek afölött a tudósok akármennyit, hogy a magyarok Ázsiából jöttek-e ki, vagy sem, annyi szent igaz, hogy a tábornyi magyar nép, aki Endre király vezetése alatt járt, egészen Ázsiából jött ki. Hogy milyen állapotban? Az már megint más kérdés. És hogy hányan értek belőle haza? Arra meg nincs is felelet.

A hosszú, kinszenvedésekkel teljes útban, ahol folyvást fegyverrel kellett magukat keresztülvágni, amelyik csapat hátul maradt, vagy szárnyrul esett, az fel volt áldozva, a pogány eretnek nép levágta, elfogta, a derék had, mint a rák a lábát, magátul elhagyta. Felbomlott minden tábori rend a seregben: ki-ki magának kereste az utat előre, igyekezve megelőzni a másikat, nehogy az egye el előle a sovány martalékot; ahány csapat, annyi utat választott: nem volt más vezetőjük, mint a csillagok, meg a turulmadarak, mint Attila és Álmos idejében. Jó szerencséjére (de nem az országéra) az útban felszedte a király a Szíriában letelepült „német lovagokat”. Azok is megelégtették már az itt mulatást. Endre király úgy fölbiztatta őket, hogy milyen szép helyet tud a számukra Erdélyben, a szászok mellett, hogy kedvet kaptak hozzá, felkerekedtek, így legalább a király is tett egy jó testőrseregbe szert, aki a saját maga zúgolódó magyarjai ellen megvédelmezte.

Így aztán feliben, harmadában elvergődtek téltül derék nyárig Konstantinápolyba. Ott már keresztény világ volt, nem kellett a pogányok hadai ellen tusakodni. Nem is tartotta őket össze többé semmi; hanem amint a Boszporuszon túl voltak, rohant szél ellenében minden ember, amerre utat látott maga előtt, torony irányában, északnak; vezér nélkül, trombitaszó nélkül. A király maga egy hónappal is későbbben került haza, mint a seregének az eleje.

Az volt aztán a bevonulás!

Zilált csapatonkint, mint a cigányhordák, hosszúra nyúlt sorban, kettesével, hármasával bandukoltak a Szentföld-járó

vitézek, ruhájuk csupa rongy, sisak, páncél rozsdás, kemény ütésektől össze-vissza horpadt; kinek a félkarja felkötve, kinek a felszeme beragasztva; maguk mind lovastul vándorló csontvázak; lehorgasztott fővel, elvadult orcával, amit belepett az összecsapzott szakáll. Tán maga sem ismert volna senki magára.

Aztán minden fáradságos útnál az utolsó mérföld a leghosszabb. A kereszties vitézek, mikor a havasalföldi hegyekre felmáshztak, esküvel állíták, hogy ez minden eddig megmáshzott hegynél magasabb. És még milyen esküvel! Ha egyebet nem, hát a káromkodás cifráját elhozták a patarénusok országaiból magukkal. Annak a gyakorlati alkalmazására pedig ugyan nagy alkalmuk volt, mikor a haza szent földére leszálltak, mert az első vendégfogadók a szászok voltak, akik példabeszéd szerint sem valami nagyon szeretik a csavargókat ingyen ellátni; de hát még ezeket, akik folytonos nyomorúságban, küzdelemben elvadultak, s ahhoz voltak szokva, hogy minden falat kenyeret erőszakkal kell elfoglalni, s ütleggel megfizetni, kiknek mindennapi imádsága az volt, hogy „Hát ma hol raboljunk?”, s akik valamennyi pogányra, hitetlenre nem voltak olyan dühösek, mint az itthon maradt hazafiakra, mért, hogy azok bőven daskálnak azalatt, míg őket idegen földön az egyiptomi csapások — megtoldva egy-néhánnyal — kergetik országgrul országra.

Visszaérkezésük nagyobb ijedelem volt Erdélyben a kunok pusztító betöréséinél. Amilyen kínzó volt a remény minden háznál, hogy az eltávozott kedves vajon visszajön-e, épp olyan aggasztó volt a félelem, hogy a várt helyett valami éhes siserahad lepi meg a családot. A kerített városok kapuit bezárták.

Egy lovag három paripával.

A zombori vár tornyából messze ellátni a Homoród völgyébe. A torony ablakában reggeltől estig ül egy asszony.

Nem mindig ugyanaz, ketten vannak, egymást felváltják az örködéiben. — Lebéné az egyik, Henningné a másik.

Jó két esztendő eltelt már azóta, hogy férjeik magukra hagyták őket, azóta hírt sem hallottak felőlük. Daru, gólya, kétszer is megjárta azóta váltogatott két hazáját, s az immortella koszorúk, amiket az asszonyok kötöztek visszatérendő hőseik számára, mind ott száradtak a falon. A tavasszal megérkező fecske annyit csevegett a tornác vasrácsozatáról hozzájuk! Csak megértették volna. — Talán jobb volt, hogy nem értették a fecske nyelvét.

A harmadik tavasz is beköszöntött. Jöttek, szállingóztak már a vándormadarak; — de ezúttal nem a darvak, gólyák, hanem a koldus zarándokok. — Ezek megelőzték mindenütt a fegyverviselő keresztes táborokat. Gyalog jártak, *annál fogva* gyorsabban haladhattak, mint a lovasok. Előresiettek, mert a koldulónak sokkal jobb a hadsereg előtt járni, mint a háta mögött. Aki előresiet, alamizsnát kap, aki hátul marad, ütleget. — Hetekkel előbb, mint a fegyveresek előhada, szétrajzott a Barcaságon, az Erdővidéken a zarándokok csűrhéje. Az úri várkastélyoknak mindennap akadt belőlük látogatója, ott, a jó bor és meleg kandalló mellett aztán tartották mesével a hiszékeny úri népet, cselédséget. Zombor várában is mindennapos volt az ilyen vendég. A vár urát, Lebée Lászlót természetesen, hogy mindenik ismerte. Nemrég látta, jó egészségben találta. S ha már azt látta, hát akkor lehetetlen, hogy az elválthatatlan fegyvertársát is ne látta volna, Henning Brüniszkáldot. Hanem hogy nagyon elváltozhatott mind a kettőnek az arca ott a messze földön. Mindenik zarándok másformának írta le egyiket is, másikat is, a szép szőkehajú Brüniszkáld szőghajú lett, s övig ért a szakálla. A szíriai nagy forróság okozza ám ezt! — És aztán mennyit tudtak mesélni a két vitéz által kivívott nagy diadalokról! Csakhogy mindegyik más város falain látta őket, zászlókitűzéssel foglaltoskodni, ki Tyrusba, ki meg Jeruzsálemba tette át a mesét.

Hanem a pusztában kiállott szenvedéseiket mind valamennyien egész valóság szerint adták elő. Óh, mennyit állt ki a szomjúság miatt a két derék lovag. Ittak rá aztán nagyokat ők vigasztalásul.

A szegény asszonyok pedig majd elepedtek a nagy várokozásban, s míg az egyik a toronyablakban vigyázott, hogy nem közelít-e még a Homoród partján valami *lovas* erre felé, azalatt a másik leosont a kertbe, s az „élek-e — halok-e?” virág szirmaitól kérdezett jövőndőt; Henningné mind abban vallatta a tépett virágot: „él-e még — nem él-e”, míg Lebééné csak azt kérdezgeté tőle: „Szeret-e? nagyon-e? — keveset? — sehogy sem?”

Egy este, mikor már alkonyatra járt az idő, s a tavaszi ködben a távol alakjai árnyékká mosódtak, Henningnén volt a sor a toronyablakban őrködésre. — Íme a távol kanyargó úton egy lovagot lát közeledni három paripával. — A középsőn maga ült a vitéz, a másik kettőt vezetéken kötve húzta kétfelől maga mellett.

Se előtte, se mögötte senki más, csak maga jön.

Rögtön sietett a hírrel a nényéhez: „Lovag jön Homoród felől!” — Még nem tudták, hogy örömhír-e ez, vagy gyász-hír? Örvendjenek-e vagy búsuljanak?

Mind a ketten kimentek a várbástya lonkájára, onnan néztek alá a közeledő lovagra, amint az nagy csendesen léptetve ballagott fel a hegyoldalba felvezető kigyó-úton, olyan lassúsággal, mintha nem is élő ember, csak kísértő árnyék volna. A ködös alkonyat miatt nem lehetett kivenni mást, mint az egy lovagnak és a három lónak a körvonalait.

Minek jár három lovon valaki?

A vár felvonóhídja elé érve, a lovag a kürtjébe fútt, az ismeretes kürtjeladás volt ez, amiről a várlakók egymásra ismertek, a csapóhíd leereszkedik, a lovag bekocogott a három lóval az udvarra, s ott a tornác előtt megállt, lehorgasztott fővel, mintha aludnék, s azt várná, hogy fölébresszék.

A két úrnő lejött eléje a tornácig, s egy ideig bámulva vizsgálták mind a ketten e különös szerzetet.

A lovag sisakja összevissza volt horpadva, a tollbokréta leperzselt csonka szárai szétberzedtek róla, csuhája rongyokban csüggött a válláról, vedlett háti bőrrel, a hátára vetett pajzsáról hámlott az acéllemez, páncélja a rozsdától vereslett, egyéb öltözetét a sártul és portul nem lehetett megítélni, az egyik keze be volt kötve véres kendővel; a haja lelógott az arcába ziláltan, eltakarva a fél pofáját.

A két hölgy egyszerre kapott egymás kezéhez; talán mind a ketten azt gondolták egy pillanatban:

— Vajon melyikünknek a kedvese ez!

Egyiteké sem, drága jó asszonyok! — mert ez itt Lebéc László hűséges csatlósa: a jó öreg Bálint.

Ő maga a legsoványabbik lovon ül, aminek a háta ki van marjulva, a horpaszai majd átszakadnak, a forgóira tarisznyát lehetne akasztani, úgy kiállnak.

A két vezeték ló már úri paripa. Az a szürke ott Henning Brüniszkáld kancája, amelyik egész búsan aláhajtja a fejét a földre; az a fekete pedig Lebéc László ménje; de ez már megismeri az itthont: amint széjjeltekint az udvaron, az erkélyes tornácokon, felemeli a fejét, s elkezd vígan nyeríteni, s aztán odafordítva a fejét az asszonya felé, csendes röhögésben küldi hozzá öröme üdvözlését.

Lebééné is ráismer a paripára.

— Ez az én uram „Ráró” paripája!

Akkor aztán az öccse is felsóhajt.

— Akkor az ott meg Brüniszkáld „Tündér”-je.

— Hát ez a lovag kicsoda?

Azt úgy kell két csatlósnak leemelni a nyergéből; mert fogytán van egész ereje.

Mikor leteszik a földre, csak úgy odaomlik a két hölgy lábához, a sisakját ledobva a fejről; s nem tud más hangoztatni, csak zokogni.

Asszonya rémülten ismer rá.

— Te jöttél meg Bálint.

Az alig tud felelni a nagy zokogástul.

— Én jöttem meg magam: két üres nyergű paripával.

— Hát hol van az urad? Hol van férjem? — kiált Lebécéné, megragadva a gyászvitéz egyik karját indulatosan.

Még hevesebb indulattal rohan hozzá Henningné, s az egész embert felkapva a földről karjánál fogva, sikoltoz hozzá kitörő kétségbeeséssel:

— Hol az én férjem? Az én Brüniszkáldom?

Majd hogy szét nem tépik: melyik kérdésére feleljen hamarabb?

A vén szolga összeszedi magát, s elébb Henningnének felel.

— A te urad elesett, vitézül harcolva a Thábor hegyén, s el van temetve a Szentföldön, Názáret mellett. A te urad pedig . . .

— Az is elesett? — sikolta közbe az asszony.

— Rosszabbul járt, mintha elesett volna. Az rabságába jutott Koradin szultánnak, s el van temetve elevenen a Holt-tenger körül valáhol.

Hogy fogták el Lebée Lászlót.

Erre a szóra Anna elkezdett keservesen zokogni; a haját szétzilálta, s ökleivel a fejét csapdosta, hangosan kiáltozva: „Óh, Brüniszkáld! Szerelmes Brüniszkáldom! Hová lettél? Hová azok a te szép kék szemeid? Az a te gyönyörű aranyhajad? Az a te pálmatermeted! Jaj, jaj, jaj nekem! Óh, gyászos özvegység! De korán megismerlek. Nincs többé Brüniszkáldom!” S még jobban rákezdte a zokogást. Aztán meg odarohant holt férje paripájához, annak a nyakát ölelte át, annak a fejét halmozta el nyájaskodásával, s majd meg keserves szexurehányásokkal. „Mért hagytad ott az uradat? Mért nem hoztad őt haza magaddal! Hogy nem tudtad megszabadí-

tani?" A paripa csak nagyokat rázkódott; mintha ő borzadna legjobban azoktól, amik történtek.

A szép Anna a földön hurcolta meg szép bársonyruháját. Nem kár érte: most már majd sokáig gyászruha lesz a viseletje.

Hanem Mária nem sírt. Csak úgy bámult maga elé, kezeit egymásba téve, mintha a világ végét keressék a szemei; s ajka egy jajszóra nem fakadt; dacára az öccse buzdító példájának.

— Milyen különös, hogy én most nem tudok sírni — monda az öreg csatlósnak.

— Nem ám — felelt az —, mert a te könnyeid befelé folynak. Ez itt *vígan* sírhat már; mert neki halottja van; de te azon gondolkozol, hogyan szabadítsd meg a fogoly férjedet?

Mária megragadta hevesen a vén szolga kérges kezét, s ugyan megszorogató forró két kezével: szó nem tudott volna jobb választ adni ennél.

— S ha gondolod, akkor tudom, meg is teszed — folytatá a csatlós. — Pedig bizony mondom neked, hogy *minden poklon keresztül* kell törnöd, hogy őt megszabadítsd. Mert hét pokol van a török vallás szerint. (Hogy lakja meg mindannyit az a sok hitetlen!) De ők magukat csak a másvilágra biztatják azokkal; itt ezen a földön pedig valamennyi pokol az olyan jó angyal számára van nyitva, aki az elfogott férjét indul kiszabadítani.

— Keresztültörök valamennyin!

— Tudom én azt. Nem is azért hoztam haza öreg csontjaimat, hogy itthon nagyot nyúljak ki velük; hanem hogy még egyszer megtegyem azt az elátkozott utat, amit már megtettem: téged vezetgélve.

— Jól van. Most eredj: kösd be a paripákat az aklaikba, vess nekik jó almot, adj nekik abrakot; hadd jőjjenek erőhöz. Magad is egyél, igyál, aludjál egyet. Majd hogyha fölébredsz, csak gyere föl hozzám, a belső szobámba; én ébren

leszek mindig: ha éjjel, ha nappal. Aztán majd beszélj el nekem mindent, mindent, mindent.

Az öreg nem soká váratott magára: jó alvó is volt, rossz alvó is volt. Jól tudott aludni a nyeregben ülve, éjjeli hosszú bandukolás alatt sivatag pusztákban; rosszul tudott aludni a vetett ágyon. Amíg nagy volt a lárma, a jajveszékélés az egész kastélyban, asszony nép, szolgahad sírt, jajgatott, csörtetett: abban ő tudott aludni; mikor elcsendesült minden: arra ő fölébredt. Aztán felcibélődött, s felment az úrnőjéhez.

Mária egyedül várta: az öccsét elküldé alunni. Az már agyon-sírta magát: kell neki a pihenés. De ő még csak a munkája előtt áll! Héj, ha ezt is egy permeteg könnyzáporral úgy el lehetne verni!

— Ül le, édes öreg szolgám, ide a kandalló elé. Itt a kancsó, ha kiszárad a torkod, lásd hozzá.

— Óh, édes asszonyom, azon az úton, amelyen én jártam, nem kancsóból isznak ott bort; hanem ökörnömből posványvizet. Ne szoktass te engem máshoz, mert vissza kell nekem azon az úton mennem.

— Legelőbb is, mondd meg, hol fogták el a férjemet és kicsoda?

— Elfogták őt még a Szentföldön, Tyrus és Szidon között; amikor a király seregei elkezdték a hazatérő utat. Az én uram, Lebée László bizony jobbadán a maga hibájából esett fogságba. Ő a maga csapatjával a nagy köves pusztaság felőli szárnyán volt a hadseregnek; melynek mindennap küszködni kellett a szaracénokkal. Soha, még éjjel sem szállhattunk le a nyeregül; mert nem tudhattuk, hogy honnan támad hirtelen egy forgósél. S mikor a forgósél odaér, akkor egyszerre átváltozik pogány hadsereggé: a fekete ördögök üvöltve rontanak ránk.

Egy forró, rekkenő napon, amikor a szél csak úgy hordta a homokot a szemünkbe, mintha valami égő kazal pernyéje

volna, estefelé egy mocsárhoz értünk: nagy messze terület nádas volt előttünk. Itt az hittük, hogy meg lehet pihennünk. A mocsáron keresztül csak nem támadnak meg. Nem is volt semmi nesz. Csak a tapsifüles rókák nyívása, s az aranyfarkasok röhögése hallatszott az egész berekben. Itten tábort ütünk. De azért ki volt adva a parancsolat, hogy mindenki fegyverben öltözve maradjon, s a lovát le ne nyergelje, míg legelteti. Meg is tartotta mindenki a parancsolatot; csak maga a vezér uram nem; meg az ő hadnagyai. Azok, amint a szép holdvilág feljött, nagy magabiztokban, nekivetközödének, s ahol egy szép tisztást találtak a nádasban, leszálltak bele fürödni. Ekkor egyszerre megzendült a berek, amiből eddig csak farkasüvöltözés, kácsahárogás hangzott; s minden bozótbul csak úgy rajzott elő a szaracén sereg. Ott volt az már lesben, mielőtt mi megérkeztünk volna, s csak arra várt, hogy az éjszaka leszálljon. A mi táborunkban egyszerre riadót fúvattak; de mire a hadi népség lóra kapott, már akkorra a szaracénok körülfogták Lebée László uramat és a hadnagyait. Azoknál pedig nem volt semmi fegyver, s nem hogy páncél, de semmi gúnya rajtuk; ellent sem állhattak. Mire mi összeszedkőztünk, már a cudar martalócok megkötözve vitték őket befelé a bozótba, oda pedig éjjel holdvilágba, ismeretlen nádrengeteg közé nem volt kedve menni a mi hadainknak. Én szegény nyavalyás, elkeseredésemben, nehányad magammal sokáig ütöttem a nyomukat; egyszer annyira is utolértem őket, hogy egy fekete bőrűvel összeakaszkozhattam. Nagyot sújték feléje a buzogánnyal, s a térde kalácsát találtam, úgyszólván lefordult a lórul; azt ott elnyomtuk s foglyul kihoztuk a mocsárbul; a többi úgy eltűnt előttünk, mintha a föld nyelte volna el. Ettől az elfogott hitetlentől aztán megtudók, hogy akik ránk ütöttek, azok a damaszkuszi szultán, Koradin csapatjai voltak. És így bizonyára Lebée László uramat is ott kell keresni Damaszkuszban, Koradin szultánánál, s ez a sok rossz között még a kisebbik rossz. Mert

még Koradintul van reménység kiválthatni a te uradat; de ha az öreg szultán, a Malek Adel kezébe került volna: onnan azt még te se vehetnéd ki.

— Miért, Bálint szolgám?

— Azért, mert Koradin szultán fiatal, azt mondják nemes szívű. Ha ő meglátja a te könyörgő arcodat, a te angyalokat az égből lecsalogató szemeidet, lehetetlen, hogy meg ne induljon a szíve rajta.

— Hát Malek Adel szultán kegyetlenebb szívű volna?

— Nem hogy a szíve volna keményebb: hanem Malek Adel szultán nem látja meg a te esedező orcádat; mert ő világtalan vak.

— Világtalan az öreg szultán?

— A bizony. Hályog szállt a szemekre, azért is osztotta fel az országot a fiai között. Ezt mind az elfogott szaracén-tó tudám meg.

— Akkor majd ez ellen is ád nekem az Isten valami erőt!

— sóhajta fel jövődőbe látó lélekkel Mária.

Bálint gazda (így lútták, mivelhogy legöregebb szolgáló volt a háznál) folytatá a beszédét.

— Kétféle úton jöhetsz el a Szentföldre, asszonyom. Az egyikken odamentünk, a másikon visszajöttünk: mind a kettőt jól ismerem. Az egyik rossz, a másik rosszabb. Kerülő mind a kettő. Akárcsak a világ végét keresné az ember. Ennek a most betöltnek még jobban a szájamban van az íze. Pihenőről pihenőre elmondhatnám, mi történt velünk. Ha ugyan pihenőnek lehet nevezni azt, amikor az ember fáradságtul összeroskad, s lakomát csap a kidúlt lovából. Most mindazok a népek, akiken keresztüljöttünk, fel vannak bősülve minden keresztyén ellen: a városaik, falvaik, amiket a velünk járt gyülevész fölégetett, ott feketülnek romba dülve szerte-széjjel, a kizavart nép, mint a fészkeből kifüstölt darázsraj, úgy bolyong a pusztán. Ahol pedig a keresztyének laknak, azok még jobban gyűlölnék bennünket, római katolikusokat, mint

magok a pogányok. Ariánusok azok, meg patarénok. Nincs ott vendégszeretet, nincs nyitott kapu, aki a vándorlót szívesen hívogassa, de még a gyermekek is meghajigálják, mikor a házaik előtt elmegy az idegen, s aranyért sem adnak még csak egy ital vizet sem. De hova is rejtlenők az aranyat, a kincset, amit magunkkal viszünk. Minden lesben rablóbandák kezébe esünk, akik kifosztanak, s jó, ha az életünknek megkegyelmeznek. Ha pedig valamely nagyobb számú karavánhoz csatlakozunk, s aztán vidékről vidékre megváltjuk magunkat, szokás szerint, a kóbor törzsök fejedelmétől, hogy oltalmazzanak, ne engedjenek megtámadni: akkor meg még nagyobb veszedelem vár ránk. Azok a minden országbul összecsiszóduló zarándokok magukkal hozzák azokat a csapásokat, amiket a világ bűneiért szabadított ránk az Úr. Nyavalyákat, amiknek a számára nincs orvosság: csak a hideg föld. Egyik nép a másiknak adja azokat. Hurcolják magukkal, mint a hátukon nyargaló ördögöt. — A kerített városokba sehol sem bocsátják be a karavánokat, hanem kívül a mezőn kerítenek el számukra karókkal egy cserényt, mint a bitang marháknak, s kell nekik vesztegelni, egymásra utalva. Egy ilyen karaván hozta ki Egyiptomból azt a csapást, amit hajdanában Mózes elfelejtett a Faraónak kiadni: a rettenetes szemgyulladás. Arról az elterjedt a keresztes hadakra és a szaracénokra egyaránt. Ebben vakult meg a vén Malek Adel szultán is. Olyan kín az, amelyet a benne szenvedők nem bírnak emberi szavakban elmondani: pokolbeli nyögés, vadállati üvöltés éjjelük, nappaluk: az álom rettenetesebb náluk, mint az ébrenléte. Keresik a sötétséget, a búvóhelyet, hová világosság be nem hat, mert az áldott napvilág, amit mink úgy óhajtunk, rájuk nézve gyötrelmek, s a hajnal hasadása rettegető kinszenvedés. És ezt a ragályt hurcoltuk mi magunkkal végig Kis-Ázsia tartományain mindenütt, otthagya annak a *kiszéjét* magunk után, mint az átkot. Vannak azok között népek, akik a napot, a tüzet imádják: ezeknek most átkozniok kell a maguk iste-

neit. Hát még minket! Ezeket kell nekünk végigjárnunk. A nyelvüket sem ismerjük. Vannak közöttük olyanok, akiknek a vallásuk parancsolja, hogy az idegeneket bálványisteneiknek megáldozzák. Más helyen meg az elfogott vándorokat mély verembe vetik, amik tele vannak kulláncsokkal, úgy kínozzák halálra. Egy másik népnek megint az a divatja, hogy minden embernek, asszonynak az orcája, homloka tele van írva cifra kacskaringókkal, napokkal, holdakkal, amiket apró tűszúrásokkal böködnek oda, s azt bedörzsölik kék meg veres porral, hogy letörölhetlen maradjon. Ezek a közéjük vetődő idegenekkel is mind hasonlóul bánnak; senkit meg nem szívelnek maguk közt, akinek a képe ilyen fertelmesül fel nincsen cifrázva. De még gonoszabbak ezeknél a török satafák, mert ezek meg, ami szép asszony a kezük közé kerül, azt elragadják, s a háremükbe zárják, ahonnan még a hírmondás se jöhet ki többé. Ha pedig az éjszaka oltalmát választjuk, ha rejtett utakon kerüljük meg a veszedelmet, akkor rábukkanunk az istentagadók barlangjaira: akik ott az ördögnek áldoznak, éjszakai fajtalanködással. Minden ember ellenség, minden ember ördög, akit csak előtalálunk. Jó nincs.

Mária nyugodtan hallgatta a vén szolga beszédét.

Az öreg Bálint okos, értelmes ember volt, amit mondott, azt el lehetett hinni.

— De még maga az ember nem a legnagyobb ellenség ebben a szörnyűséges útban — folytatá Bálint. — A legirgalmatlanabb ellenség maga a puszta. A szélesen elterülő nagy sivatagok, amiken pitymallattól napleáldozásig keresztül kell vándorolni. A napsugár éget, a kőszikla süt, a szél forró homokot fúj szembe. Sehol egy folyam, sehol egy kút, egy forrás: egy élőfa, sehol! Éjjel pedig hideg van, az ember tagja dermedt; sovány teveganéjból rakott tűz mellett hallgatjuk a sívó oroslán ordítását az aranyfarkasok vonítását, a hiénák röhögését körös-körül, amik éjjeli tanyánkat körül száguldozzák, lovaink, tevéink nyerítenek, bögnek félelmtük-

épfüle, melynek alsó osztályába vezet a szilik vas-
pántos várkapu, egyedüli bejárata a fekvésnél
fogva erős várnak. A felirat, mely e kapu felől
vált, most olvashatatlan. A vár délkeleti szögleté-
ről gyönyörű panorámái káp tárul fel.

E várról semmi adatunk nincsen, még építési
korát se tudjuk biztosan meghatározni, és más ok-
mányok hiányában a luth. lelkész, Rozsondai ur
szíveségéből nyert, e vár és falu alakulására és
történetére némi világot derítő következő regét
mondjuk el.

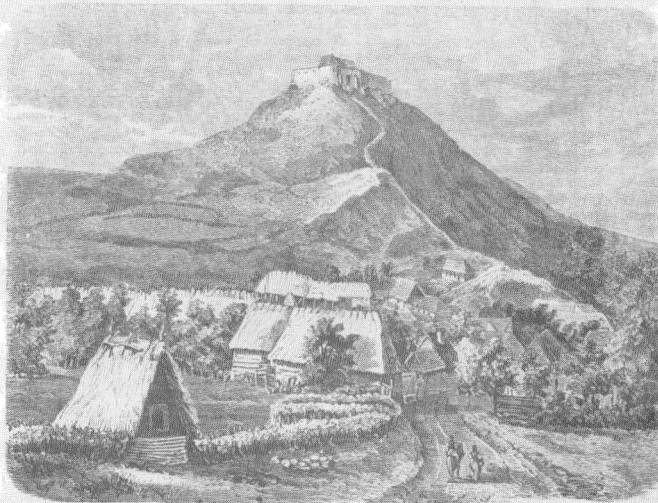
A hűség jutalma.

Rege Erdélynek régi időjéből (Másolatja egy
a zombori levéltárban talált kéziratnak.)

Kühalomszék napkeleti végén fekszik a meg-
lehetős népes falu Zombor, melynek lakosai a régibb

protestans záradokok szent nyugvó helye (nem
földi futásunk végre emlékeztet komolyan; fej-
pedig a hegynek ékesítik egy régi német várna
maradványi, hol jelenleg gabonát szalonnát, s egy-
portékákat tartanak a falusiak. A vár a mint me-
őt áll, régi kinézését majd egészen elvesztet
mivel az egyetlen egy, még feun álló 3—4 öln
magasságú kerítés fala mintegy 20 esztendővel e-
előtt végbement kijöbbitáskor, mésszel behány-
tott és megf-jérettett. A régi időben kettős falli
és egy sánczczal volt körülvéve, melyeknek egyko-
lételéről még csak a földben találtató alap köfala
bizonyítanak. Ebben az eredeti állapotjában elé-
erős is vala a vár, hogy ama boldogtalan régi idő-
ben, szerencsétlen eldödeinknek tágas menedél
helyül és bátorságos oltalmul szolgáljon.

Midőn 1421-ik esztendőben ismétlen újbó
vért szomjuhozó ragadozók csordája pusztítván

A SZÁSZ-ZSOMBORI RÉGI VÁR.

időkben szászokból állottak, de ezek kihalván, na-
gyobbára az 1454-iki esztendőben uralkodó iszonyu
dögvész alkalmával magyarok foglalák el az ő
helyöket, kik a körülbő fekvő helységekből, kivált
képea Felső-Fejérvármegyében fekvő, a gróf Beth-
len család Alsó-Rákos nevű falujából ide vonák
magokat, szabadságot és termékeny mezöket talál-
ván a szászok földjén, melynél fogva időtelve a
dögvész után megmaradtól kevés szászok is be-
vevék a magyar nyelvet.

A falu mezei északra egy jócska nagyságú
hegy emelkedik fel, melynek alja, mint az ide való

égetvén mindeufelé, a szerencsétlen hazát álta
járná, ebbe a régi várba szaladának a környék
megrettent lakói, oltalmat és védelmet keresvén
közvetítő pogány csordák dübe előtt. Az egybeszó-
rult és tödult, segédelmet óhajtó szerencsétlenei
serege közt egy ifju magyar neves ember is talál-
tatott, a mint a rege tartja egy homorod szt. már-
toni *Lebei János* nevű gróf²⁾ forrón szeretett, ne-

²⁾ Hihetőleg csak primor volt, mert a székelyek kö-
zött akkor nem voltak grókok. Az ő nevéből eredne
ne fehéregyi (ne kazárködyi) székely szög. Külömben
hogy Robert Károly korában Szt. Mártonon L. é. b. é.

**A regény főforrását képező rege a szász-zsombori vár képevel
Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* c. művében**

IV.

Kőhalom képe Orbán Balázs munkájában

ben. Magunk is csak félszemmel bírunk elaludni; mert ki mélyen elszunnyad, a nyakára száll a repkedő tündelevény, s kiszívja a vérét.

Megpihent az elbeszélő szolga. Nézte, nem kékül, zöldül-e az arca az úrasszonyának ennyi ijesztő szóra?

— És, látod asszonyom, mégis inkább ezen az úton kell neked, az én tanácsomra a Szentföldre vándorolnod, mint azon a másik úton, amelyen elmentünk: a tengereken át. Megismertem mind a kettőt: a pusztát is, a tengert is. Csoda mind a kettő! De a tenger rettenetesebb. Óh, az a sivatag, ha kegyetlen anyánk is, de mégis csak édesanyánk: a tenger mindig mostohánk. A vihar a pusztán rémület; de a tengeren kétségbeesés. A pusztában ha szenved is az embernek a teste, de a lelke megvigasztalja; a tengeren a nagyobbik kínszenvedés az, hogy az ember szívében a pokolbeli kárhatatok minden félelmeit érzi, mikor az Úr haragja felháborítja a vizeket. S aztán a szomjúságtól epedőnek ahogy a sivatag homokja nem ad egy ital vizet enyhíteni: úgy nem ad a tenger végtelen pusztája, pedig csupádon csupa víz az egész. Nem beszélek neked a tenger szörnyetegeiről: a nagy cethalakról, mik a csónakot felfordítják, a kalapácsfejű halakról, amik egy embert el tudnak nyelni, a vízi egyszarvúróról, aki a legvastagabb gálya falát átlikasztja a döfésével, akiket magam láttam; még kevésbé akarlak ijesztgetni azokkal, amiket mások meséltek: a halfarkú víziemberekről, akik a hajósokat énekeikkel a vízbe csalogatják, a nyolc karú hidráról, aki az egész gályát átfonja egy karjával, s lehúzza a víz fenekére; sem a mágneshegyéről, ami a hajókat magához ragadja; vagy a nagy szörnyeteg Krákról, amelynek a háta zöldellő sziget, de ha a hajósok rászállnak örvendő, hogy íme megpihennek most, együtt leszáll a tenger fenekére, s ott megeszi őket. Ezek mind lehetnek; de megvéd ellenük az Isten. Imádsággal, a szentek segítségül hívásával lehet őket győzni. Nem ezekért nem tanácsolom én teneked a tengeren át utazást a Szentföldre. Hanem egyébért.

Két esztendő, amit én a keresztes hadak közt töltöttem, anyni tudományra megtanított engem, mintha a hét pecséttel lezárt könyvből olvastam volna: úgyhogy prédikálni tudnék belőle. Hanem ezért a prédikációmért engem aligha máglyára nem vetnének. „Tenedek” (tudod? *Tenedek*!) sokkal kevesebb veszedelem az ellenség tizenhárom országán keresztül vergődni, szidalmazva, éhezve, megkínózva: mint a keresztényének táborán, muzsikaszóval és üdvözölve. Nem az igazi Szodoma süllyedt el Zsidóországban! Az ott van most is Tolo­más városában: ahol a mi seregeink laknak. A pogány ellen­ségen keresztül még eljuthatsz épségben a te foglyul esett uradhoz, de a keresztes táboron keresztül nem. Oda, ha te belépsz, minden oldalról egyszerre körül lész fogva, nem az ellenségek­ről, akik fenyegetnek, hanem deli lovagoktól, akik hízelkednek, s egymásra ajánlgatják hí szolgálataikat. De akármelyikét fogadod el, afelől bizonyos lehetsz, hogy nem fog arra az útra vezetni, amelyen a fogoly uradat megtalálod, hogy kiválszad, hanem tégedet magadat ejt olyan fogságba, ahonnan ki nem vált senki. Nagyobb veszedelem ez a ragálnál, a hiénánál, a pogányok haragjánál. Meg nem véd ellene se apácaköntös, se özvegyi fátyol, se a gyászoló tekintet, se a könnyező szem. Szép vagy, nagyon szép! Az oroszán azt mondja: megeszlek! Rettegj az oroszántól, akinek szép lovag a neve! Százan meg ezren veszték ott el, akik odajöttek, mint szentek, az üdvöt keresték, s beleestek a kárhozatba.

A vén szolganak nagyon élénken volt az emlékében Clarinda hercegnő története.

— Gondold meg hát, hogy melyik utat válaszd. Az egyik rossz, a másik rosszabb. A rossz út — sokat szenvedve — oda­vezet talán a fogoly férjedhez; a rosszabb, — sokat gyönyör­ködve — bizonyosan elvezet tőle örökre.

— Már választottam — monda Mária. — „Minden poklo­kon keresztül!”

— Áment mondok reája — monda Bálint. — És pedig

még azután, mikor minden poklokon keresztül eljutottál a magad céljához, akkor vár reád még egy pokol: a legkínosabb, a legkárhuzatosabb. De már azt az én szám ne mondja el neked. Ha egyszer azt is megtudod: a te nagy lelked még azt is legyőzi. Előre nem rémítelek veled . . .

A maga esztől pedig azt Mária ki nem találta. Mint ahogy ki nem találhatja ember, hogy mi lakik a holdban. Mi van túl az utolsó csillagon?

Az ő lelke előtt a férjének alakja úgy állt, mint egy legenda-beli szent lovag képe: kívül acél, belül arany, a feje körül glória. Aki a Szentföldön nem keres mást, mint az ereklyéket, s nem is találhat mást, mint szenteket, szűz alakokat, remetéket és hitetlen ellenségeket. Amazokkal imádkozik; ezekkel harcol. — Héj, ha azt a sok éjszakai dárídót mind megtudta volna; amikben a lovag urak éneklék bizony a *Szent Dávidné* zsoltárait, s táncolnak ugyan a hét bolond szűzekkel, nem a Jehova, hanem a Baál oltárai körül: hát az lett volna ránézve az igazi pokol!

Bálint gazdának pedig mindezekben nagy volt a tudománya, mert a szolgája előtt senkinek sem lehet titka. Sokszor kellett neki a gazdáját hazavinni a ptolomaisi tivornyákból Istennek nem tetsző állapotban. Arról a Clarinda hercegasszonnyal való kalandjáról is jobban volt értesülve a szükségesnél. Ővele vásároltatta a búbjós tarenta-karpercet is Lebée László; őrá bízta az ál De Blois lovag és a minstrel elpusztítását, mikor felsült a terve. De még annál többet is tudott Bálint gazda. Amint Brüniszkáld lovagot eltemették, Lebée lovag egyebet sem danolt a timbora mellett, mikor a bortól felhevülve a sátorában heverészett, mint azt, hogy „van nekem egy szép kis ángyom otthon!” — s gyakran hallhatta a szolga, aki ott feküdt a sátor mellett, amint éjjeli álmában felsóhajtott a lovag szerelmesen: „Édes Annám, drága Annám! Szeretsz-e még kedves Annám?” — Sohasem szólt az Máriáról. Ami pedig legjobban elárulta, az egy arckép volt. Egy szent hölgynek

a képe Brüniszkáld imakönyvéből, amit Bálint gazda gyakran látott Brüniszkáld lovag kezében, mikor urának izenetet vitt hozzá a sátorába s az csak a kezével intett neki, hogy várjon, míg az „amen”-hez ér. Egyszer azt is mondta neki Brüniszkáld lovag: „Nézzed öreg; ugyebár, mennyire hasonlít ez a festett kép az én jó Annámhoz?” No, hát ezt a képet ott találta, aranytokba foglalva Bálint az ura köntösei között, amiket az levetett magáról, mikor azt a keserves fürdőt vette, ahol elfogták a szaracénok. El is hozta magával Bálint az arany-medált a képpel, de itthon azzal a kegyes hazugsággal élt, hogy ezt a Brüniszkáld nyakából vette le, s az ő özvegyének hozta haza.

Mária mindennek gyanúperével sem élt: mert hogyha megálmodja mindezt, akkor talán nagyobb tusakodásába kerül elhatározni magát erre a rettenetes útra: — de azért akkor is megteszi azt.

— Isten adott nekem egy világosságot mostan — monda Bálintnak. — Az olyan éppen, mint a balzsam írja a vérző sebnak. Te azt mondád: egy átkozott *csomát* hoztatok el magatokkal a Szentföldről, ahová azt megint az egyiptomiak vitték be: a szemgyulladást. Pedig mi drágább az embernek a két szeme világánál? Más nyavalyától igazi halottá lesz az ember: ettől eleven halottá. A szeme nem látja az Isten szép világát; de látja a pokol kízó paráztűzét. Kisleány koromban, enilékezem reá, nekem is volt ez a bajom: akkoriban igen el volt az a mi vidékünkön származva. A nép közt az a hit volt elterjedve, hogy ezt egy Daborka nevű vén vajákos asszony támasztja, akinek elég a szemébe nézni, hogy rögtön megkapja az ember a szemgyulladást. Azt beszéltek, hogy a vénasszony azért járja végig a helységeket ezzel a csomával, hogy mikor az már jól el van terjedve, akkor megint kerül-fordul, visszatérőben valami vajákos szerrel megbabonázza a fájó szemű betegeket, úgyhogy azok rögtön ép szeműekké lesznek, s így gyűjti magának a sok pénzt rakásra boszorkányi módon.

A vénasszonyt utoljára megfogták, megkötözték, odahozták az apám udvarába, aki ottan királybíró volt. A bilokhus ki-mondta rá, hogy meg kell a boszorkányt égetni borsószalmán. Én hallottam udvarunkon a vénasszony sikongását, látni nem láttam, mert a szemeim be voltak kötve, elkezdtem sírni: az pedig még rosszabb a szemgyulladásnál. De az anyám nem tudta velem elhagyni a sírást, csak úgy, ha megígérte, hogy azt a szegény öregasszonyt nem égetik meg. Az anyám akkor volt teherben második leányával. A mi törvényeink szerint pedig, ha egy viselős asszony egy halálra ítélt rabnak kegyelmet kér, a kívánságát teljesíteni kell. Hogy én ne sírjak, az anyám könyörgött, az apám megkegyelmezett, a Daborkát feloldozták a máglyáról. Akkor aztán a vén vajákos asszony odajött az anyámhoz, s megcsókolta a kezét, lábát. „Ne nekem köszönd, hogy épen maradtál; hanem kislányomnak, aki agyonsírta magát miattad; pedig a szemei fájnak.” „No, hát ne fájjanak” — mondja a vénasszony. — Elmondom neked a titkomat, ami meggyógyítja. Én többet nem teszem; mert megbüntettek érte. De te megteheted. Van a Firtos hegye oldalában, a Kűsmöd patakon túl, ott ahol nagy záporosó után az asszonyok a rézport kosárral szedik, három elhagyott régi bánya. A középsőnek a fenekén van egy kis tó; annak a tónak a vize olyan sötétkék, mint a csillagos ég éjjel. Ennek a vízből meríts egy kupával, az egy kupa vízhez tégy annyi nádmézet, amennyi csak felolvad benne, akkor amennyi a három ujjad hegyére ragad belőle, azt keverd egy éjjel tiszta forrásvízbe, minden veszedelem elmúlik a szemről, ha azzal megmosod. — Még mást is meggyónok. Ha valakinek a szeme már félig megvakult, hogy hályog van rajta, még az is meggyógyulhat. De már ahhoz az írhez, ami ezt elmulasztja, csak nagy veszedelemmel lehet hozzájutni. Mert az a torjai kénköves barlangban található. Annak is csak a mély kopotyúiban. Azokan gyűl össze valami nedvesség: a sziklák izzadságából, a kilobogó halálos levegő csapadékából. Azt

kanállal kimerítheti valaki, akinek van erős szíve, sietve bezaladni a barlangba, orrát és száját bekötve ecetes kendővel, s addig ott maradni, amíg a lélegzetvételt vissza tudja tartani, és aztán kirohanni: mert egy lehelet odabenn a bizonyos halál. Hát akinek kedve van tízszer, hússzor befutni a pokol pitvarába, rips-raps összeszedni, ami imitt-amott csillámlik, kanállal, megint kiszaladni; akinek van kedve hármASFutóskát játszani az ördöggel: hát az olyan kincset hozhat ki onnan magával, ami többet ér a karbunkulusnál; mert a szemefénye drágább még a hatalmas potentátoknak is minden „macskaszem* fényénél”.

Sokszor hallottam ezt az anyámtól. Ő a jó lélek, azonnal követte a vén vajákosnő tanácsát: maga elment a Firtos alatti elhagyott bányákhoz, hozott az ott talált kék vízből; elkészíté a szert: az én betegségem el is múlt attól ugyanaznap; később az anyám azután maga meggyógyítá a környék szemfájóit, őt nem nevezték azért varázslónak; de inkább egész processzióval jártak oda hozzá: úgylahogy rövid időn az egész csoma, mintha eltörülték volna, úgy eltűnt.

A csodáirre sohasem lett többé szükség. De még kevésbé került arra a sor, hogy a torjai kénbarlang csodakincsét elhozza valaki a pokol pitvarából. Szegény jó anyámnak az ő szelíd, félelmetes lelke nem is vitte volna őt arra rá, hogy ő hármASFutóskát játsszon az ördöggel azért a nagy kincserő, ami drágább a karbunkulusnál; mert azt adja vissza, ami a hatalmas potentátoknak is féltettebb drágasága koronáik gyémántjainál: a szemük világát. — Nohát énnekem lesz bátorságom hármASFutóskát játszani az ördöggel, s felvenni a kincset. Akkor aztán megindulunk együtt, kedves szolgálóm, azokhoz a népekhez, akik átkozzák a tündöklő napvilágot kínjukban; amíg eljutunk ahhoz a fejedelemhez, aki Isten és ember ellen gyűlölettel van elmérgedve, s végezzük azt, amit a Da-

* Gyémánt: karbunkulus.

borka boszorkány félbehagyott, s vagy megégetnek érte, vagy visszaadják az én uramat érte.

Az öreg Bálint csak térdre esett e szóknál Mária előtt:

— Óh, asszony, nagy a te hited.

És Mária, amit megmondott, azt meg is tette. Felkereste azokat a rémséges helyeket, amiket a varázslónő előtte leírt, de amiket nemcsak az élő ember, de még az élő állat is messze elkerül: leszállt azoknak a félelemteljes üregeibe; megtöltött a kék színű folyadékból egy egész tömlőt, a kénbarlang csapadékaiból egy hólyagos kulacsot, olvasztott gyémántnak lehetett volna nevezni ezt a kincset, s rászánta magát, hogy nekiindul annak az útnak, amit jótetteivel fog maga előtt megnyitni. A kigyógyult nyomorultak lesznek a védői, a kísérői.

Isten csodái a földalatti világokban.

Nem vezett oda ebben az istenkísértéssel terhes munkában.

És jó volt hogy sietett vele. Mert a rá következő időkből jött az a rettenetes földrengés, amihez hasonlót a krónikák nem jegyeztek fel; mert az egyszerre három világrészt rázott meg. A föld úgy hullámzott, mint ahogy a repülő madár lebegteti a szárnyát, a tenger kidobálta a gályákat a szárazföldre, s a cápákat és hidrákat, s a mélységek emberevő szörnyeit odahányta a piacok közepére, a paloták romjai közé; s míg a Veres-tenger fenéke egyszerre ezer lábbal felemelkedett, másfelől Hollandiában mind lesüllyedtek a hatalmas vizgátak, egész városok tűntek el a tenger alá, s százezernyi nép lakta tartományból lett egy nagy tó.

Ez a földrengés azokat az üregeket is betemette, amikben nemrég Mária járt a csodatevő szereket keresni. A kénbarlang is összeomlott felében, a Gyilkos barlang egészen.

Hanem egy jó következése volt az istenkéz e rettenetes fenyítésének. A közös rémület hatása alatt keresztyének és szaracének elfeledték a háborúskodást. A haragvó földisten egyformán sujtolá mind a két félt. Ledőltek a büszke, kerített

városok víhatlan falai; minden bástya, torony ott feküdt a földön. Romba dült Baálbek, Hamah, Barin. Damaszkuszban egész paloták süllyedtek alá a földbe, s a Thábor hegyen nem kellett már ostromolni Illés próféta várát, leszórta a hegy magáról! De a keresztyének városai is rommá lettek, Tyrusban nem maradt egy ép ház, Ptolomais, Tripolis ismeretlen kőhalmazzá vált, s a vitatott szent városból, Jeruzsálemből, keresztyének és Mohamed-hívők összekeveredve futottak ki a Libanon hegyére, ki az egyedül biztos menedék: a földbe gyökerezett élőfák alá, s ott borultak arccal a földre, imádvá azt az ismeretlen lényt, aki fölötte áll valamennyi isteneknek, a névvel megnevezett, oltárokkal megtisztelt, népekben válogató isteneknek: aki az isteneknek az ura!

Úgy jött ez a világfélemlítő csoda, mint egy intés a népek kibékülésére, s az is volt annak a legelső hatása.

A szultánok és a keresztyén fejedelmek kölcsönösen megegyeztek, hogy egymást ez ínség közepett fegyverrel ne háborgassák.

Török szultán, keresztyén császár, egymásnak ajándékokat küldözött: saját lándzsáját, fegyverzetét az egyik, szép énekes, táncos bajadéreket, felcírázott elefántokat a másik, s ahelyett, hogy a csatatéren vívták volna vitézi tornáikat, azzal mérkőztek össze, hogy egyik a másiknak geometriai problémákat adott fel a megoldásra; annyira ment a kibékülésük, hogy a török szultán önként odaengedte ajándékba a keresztyén császárnak a szent Jeruzsálemet, csak azt kérve, hogy a mohamedánok is hadd imádják ott a maguk prófétáját.

Máriára nézve az a kedvező helyzet támadt ebből, hogy az útja kezdeténél nem kellett egymással irtó háborút viselő népek között bolyongnia. A népek szívéből a félelem kitörülte a haragot.

Bátran nekiindulhatott a Havasalföldnek, egyedül az öreg Bálint kíséretében, aki nemrég tette meg ezt az utat, és így legjobb kalauz lehetett.

Amint a Dunán átkeltek Thráciába, ott azt mondák nekik, hogy várják be azt a karavánt, mely hajókon jön alá Belgrádból. Ennek a zarándokseregnek a neve volt „a mezítlábos szentek”.

A mezítlábos szentek serege.

Ez egy férfiakból és asszonyokból vegyest csoportosult sereg volt; melynek minden tagját fogadása köté, egész a Szentföldre mezítláb zarándokolni, csupán egy talp alá kötött fakéreggel. Voltak köztük fiatal, deli természetű, szép arcú hölgyek is; de mind mezítláb, s a lovagok, akik lóháton ültek, azok is mezítláb lovagoltak. Volt ugyan fegyverzetük is, sisakjuk, vascipőik; de azokat a nyeregkéjére akasztva viselték, s csak a verekedés alkalmával használták. Mindnyájan egyforma durva szőrscuhát viseltek.

Ez volt az a „mezítlábos szentek” csapata, melynek tagjai mind egyenkint a pápa kezébe tették le azt a fogadalmat, hogy mezítláb, a férfiak hajadonfótt, a nők lefátyolozott fővel vándorolnak a Szentföldre; mégpedig Bodontól elkezdve mindenütt a szárazföldön gyalog. (Mert hiszen úgy könnyű a mezítláb zarándokolást megtartani, hogy az ember Velencében hajóra üljön, s aztán Ptolomaisban kitesse magát a Szentföldre.)

Ezen a fogadalmon kívül még az is a vezekléshez tartozott, hogy naponkint háromszor, reggel, délben, este, egy álló óra hosszáig imádkoztak, az olvasó és litánia szerint; szerdán és pénteken böjtöt tartottak, vasárnap pedig pihentek és prédikációt hallgattak, misét mondtak, s a hátukat korbáccsal véresre verték. Az utazás közben pedig énekeltek. Egy zarándok, aki elől ment a kereszttel, előénekelte a verset; a többiek rázendíték. Így haladtak nagy csendesen előre.

Mária úgy érzé, hogy a mezítlábos szentek között ő maga a profana. Valamennyi között csak neki van tisztességes öltözete és kísérő szolgálója, aki a lovára gondot visel, s a málhát cepeli.

Szégyenlette is magát előttük, s minthogy sehogy sem illet a társaságukba, csak távolból követte őket, s az ő éjjeli tanyájuktól távol ütött sátorot.

A keresztos homlokú lovag.

A meztlábos szent csoportnak egy atlétai természetű lovag volt a vezére, kinek bikamódra kiülő szemei, lüktető orrcimpái, vastag, kifordult ajkai, különösen asszonyokra nézve félelmetes tekintetet adnának, ha nem gyűrné le e vad indulatokkal fenyegető vonásokat a még erősebb vezeklés jelvénye. A lovagnak a homlokára egy kereszt van felmetszve az eleven bőrbe. S hogy a seb be ne hegedhessen, ő azt mindennap kutya-tej maró nedvével újra kiedzi.

Ez az örökké vérző kereszt a homlokán azután még félelmebbé teszi a rátekintést. A szava olyan, mint a nyérítő paripáé; mikor énekek ereszti, túlharsog vele az egész sokaságon. Amit mond, az parancsolat.

Ez a lovag pártfogása alá vette Máriát, aki őbenne csakugyan valami rettenetes szentet látott.

A lovag azonban nem tudott más nyelven, csak olaszul. Mária viszont csak magyarul. És így beszélhetett hozzá akármit a lovag, nem értette meg.

Hanem Bálint szolga még arra is intette, hogy azt se igen hallgassa az asszony; mert — ő már látta valahol ezt a lovagot. Volt ez már egykor a Szentföldön. Bizonyosan többet is tud felőle, mint azt, hogy kereszt van a homlokán.

A soknyelvű diakónus.

Egy másik nevezetes alakja ennek a csapatnak a vezérlő diakónus volt, aki szamárvemhén ülve, vitte elől a keresztet. Sötét, hosszúkás arcú férfi; erős ráncotvonó szemöldökkel, hosszú szénfekete szakállal, villogó sasszemekkel. Széles válla,

ideges karjai szokatlan izomerőt árulnak el. Megtette azt a példát, hogy mikor a zarándokok, akik mezítláb bandukoltak, hangosan panaszkodának a kavicsos, tövises út miatt, akkor páter Horus leszállt a szamaráról, felvette azt a vállára, s úgy vitte azt keresztül azon a túskebozótton, amelyiknek a szamarátallt nekivágni.

Azonban korántsem a testi erejében volt legfőbb virtusa páter Horusnak; hanem az ajkai szózatában. Egy vasárnap négy nyelven is prédikált. A szentek karavánja ahány, annyi-féle nemzetből verődött össze, s ő mindegyiknek a nyelvén tudott szónokolni, mégpedig világosan, értelmesen. Mikor bolgárok közé jutott, akkor beszélt bolgárul; ha görögök, rácok, örmények lakóhelyein vonultak át, hirdette az ígét azoknak nyelvén, s mikor megtudta, hogy egypár magyarországi is csatlakozott a seregéhez, azoknak a kedvéért magyarul prédikált. S de szépen prédikált! A Jézus Krisztusról. Az ő nagy szenvedéseiről. Aki őhöz akar feljutni, az ne ijedjen vissza a nagy fájdalmaktól. Ezek adják a föld fiának a szárnyakat, amikkel az égbe repülhet.

Mária bizony azt hitte, hogy valamint Róbert lovag a kereszties homlokú, a legistenfélőbb halandó a földön, úgy a diakónus az egyháznagyok, a kereszttyén apostolok méltó tükre.

Pedig hát nem úgy volt.

Az egyik anthropophag, a másik assasin.

Ez az egész zarándoksereg, aki itt most mezítláb lépi végig a keserves utat az égető nap alatt: egytül-egyig a hét főbűnben lélegző vétkesek válogatott csoportja. Ezek a gonosztevők között az excellenciák és eminenciák, akik úgy kerültek a világ minden részéből egy csoportba, hogy a pápa, mikor már azt látta, hogy Európában senki sem akar a Szentföldre menni hadakozni, mindenki békét kiáltoz, akkor kétségbeesésében ahhoz a módszerhez folyamodott, hogy a legátkozottabb

bűnösnek is teljes bűnbocsánatot oszt, ha az a Szentföldre kész elzarándokolni, s a hitetleneket fegyverrel megrohanni. A kiáltó szó nem hangzott el a pusztában. Előjöttek rejtekeikből, odúikból a legnagyobb gonosztevők, a társadalom száműzöttei, a vérpádok candidatusai, a börtönök szökevényei; — kiszálltak selyempárnáik közül az előkelő bűnösök, akiknek eltitkolt vétkeik kízó álmaikat kísértetekkel népesíték meg; a hatalmasok, akiket a törvény keze el nem ér, leszálltak megtámadhatlan polcaikról, s odavezette őket a nyakukra kötött kötéllel a „belső bíró”, az a kérlelhetlen hóhér, a lelkiismeret a Szentszék zsámolyához, s ott fogadták a pápa kezéből a rájuk mért nehéz vezeklést, mely megszabadítsa őket a törvény nehéz kezétől, s a még nehezebb lélekmardosástól. — Gyalog, mezítláb, a Szentföldre, harcolni: férfinak, asszonynak egyaránt!

Ez volt az első dandár, mely a nagy csapás után újra megindult a népek közt helyreállott békét szétszaggatni, a harc fáklyáit az olajfák erdejébe vetni.

Dante poklának valamennyi hőse megy élő testben keresni az utat, mely a kárhozatból kifelé vezet.

Azok az egyforma fehér csuhás zarándokok ott elöl, derékkötő kordáikkal egymáshoz bogozva, nem mások, mint Konrád würzburgi püspök gyilkosai, kik a szent férfi vérével az oltárt fertőztették össze.

Az a délceg asszonyalak, akinek aranyveres haja kikandikál a fátyol redői közül, egy hírhedett szépség, aki hat férjet sorvaszta lassú halálra az aqua toffanával.

Mind, mind valamennyien névtelen bűnök teherhordozói, olyan vétkeké, miket megtudni is irtózat, hát még viselni a tettnek emlékét!

És valamennyi között, még szörnyetegnek is vezér, előkelő: a hatalmas Róbert lovag.

Ez azt tette, hogy mikor fogságba jutott feleségével és leányával együtt Egyiptomban, nagy éhínség ütvéni ki az egész országban, ő felfalta először a feleségét, aztán meg a leá-

nyát . . . Ennek a szörnyettnek a vezeklésétől mérte rá a pápa azt a végtől végig vérző keresztet a homlokán.*

Az a diakónus pedig, aki páter Horus név alatt ennek a segregnek előénekel, prédikál, s annak a fülbegyónását a világ minden nyelvén végighallgatja, aki oly magasztosan tud lelkesíteni a Jézus példájával: se nem pap, se nem kereszttyén, hanem egy valóságos „Dái Áldot” — a „Hegyek urának” a dái áldoátja.

A Hegyek ura vagy a Hegyi vén és annak a birodalma.

De hát ki ez a „Hegyek ura” vagy „Hegyek vénje”, ahogy a nyugoti népek fordítják a „Sheik Aldzsebál” címet, jelentvén a „Sheik” urat is, öreget is? Ki az az ember, akinek a pusztá neve említésére is elsápadnak a koronás fők, s reszketve szállnak le trónjuk lépcsőiről, s félve tekintenek királyi székük kárpitjai mögé, s reszkető hangon kérdik e név kimondójától: „Mit kívánsz? Mit adjak?” Ki ez a rettenetes úr, akinek a keze elér hetedhét országon keresztül, s benyúl a kerített várakba, kincseket osztogat tele marokkal, s halálcsapásokat villámgyors kézzel; aki elől meg nem védi a kalifát a mameluk-sereg, az imámot a moschée szentélye, a bölcslet a tudomány, a hőst a vitézség, aki ura az uraknak, bírása a bírának, próféta a próféták fölött, maga egy vallás, amely mindent tagad!

Ki ez a titokteljes lény? Akitől csak a rémtettei hirdetik, hogy „van!”, de akit nem lát soha senki!

Ezt elmondani egy kissé hosszú lesz.

Alamut vára a hegyek közt.

Ez idő szerint, amidőn a „Hegyek urának” a neve rettegésben tartá az uralkodókat és minden embert, akit hőstette vagy bölcsessége a néptömeg közül kiemelt, még azt sem tudták

* Histoire des Croisades. M. Michaud. Livre XII. pag. 363. szól Róbert lovag szörnyettéről. A homlokra metszett kereszt történetét pedig elbeszéli Guibert, Bibliothèque des Croisades. Tom. I. 131. lapján.

bizonyosan, hogy hol van valósággal az a tartomány, ahol a hegyek vénje uralkodik, kinek hívják azt a népet, amely neki vakon és híven engedelmeskedik, hol van az a vár, melyben székét tartja? Ott: a nagy hegyeken túl! Ennyit tudott minden ember. A híveit mindenütt meg lehetett találni, őt magát sehol. Róla mindenki beszélt, vele senki. Szultánokat gyilkoltak le testőreik közepett, főpapokat a mecsetek közepén, hős lovagokat kerített városaikban, a legnagyobb vakmerőséggel: a gyilkosokat elfogták, kínpadra vonták, de semmi tüzes vas és forró olaj azokból soha egy szót ki nem bírt csikarni; meghaltak kacagva a pokolkínok közepett. Évekig előlálkodtak a kipécézett áldozat körül, kit a Hegyek ura halálnak avatott: mindenféle alakban, mint bölcs tanácsadók, mint hű szolgák, mint csodavitészegű testőrök, mint tudós orvosok, míg az alkalom kapóra jött, hogy az ítéletet végrehajtsák rajta. Annyit megtudtak tőlük, hogy ez a Hegyek urának az ítélete volt: többet semmit. Voltak adószedőik, akik sorba járták a szultánokat (Malek Adelnak tizenkét fia volt, s az mind szultán volt apjuk nagy birodalmának egyes darabjaiban), megkérték az évi harácsot, amit a Hegyek ura kivetett rájuk. A szultánok fizettek készséggel: nagy pénzt fizettek. Ez volt az ő életbiztosításuk. Aki nem fizetett, az a sírja fölött járt egy szál kötél. A Hegyek urának sok pénz kellett. Ő is mesésen fizetett. Ismerték az ő pénzét Bizáncban is, az európai udvaroknál, még a szent városban, Rómában is voltak bérencei, s nem egy bíbornokkal történt meg az, hogy a szentelt ostyában kapta meg a rögtön élő mérget, amit a Hegyek ura küldött neki.

Csak egy század múlva, mikor már a Hegyek ura a minden hatalmak fölött álló hatalomnak lett elismerve és rettegve: adott annak a hollétéről, kilétéről felvilágosításokat a tudós Mirkhand, perzsa történetíró, amiknek a nyomán azután két francia lovaghős ráadta a fejét, hogy a Hegyek ura országát és fészékét fölkeresse, s e rejtélyes lénynek szemébe nézzen. Az egyik volt Guillaume de Tyr, a másik Jacques de Vitry.

A Hegyek urának a birodalma Rudbard perzsa tartományban volt, hozzájárulhatatlan hegycsoportok között, amiket még félelmesebbé tett hűsz sziklavár, azok között legnagyobb Masziát vára. Se vár-tömkeleg közepette voltak azok a völgyek, amikben a földművelő nép lakott, szántóvető, baromtenyésztő, kertészkedő békés jobbágyság, aki csendes völgyeit el nem hagyta soha. A kis tartomány közepén pedig, magas sziklatömbre szédületesen felemelkedő várpalota uralkodott. Ez volt Alamut vára. Ebben lakott a Hegyek ura. Maga a saját népe sem látta az arcát. Egész harminchét évi uralkodása alatt csak kétszer jelent meg a vára lonkáján Hassán.

Ez volt a neve az *első* „Hegyek urának”; ki az izmaelitákat maga körül gyűjté.

Az izmaeliták egy vallásos szektát képeztek, melynek tana az volt, hogy lehet vallás pap nélkül is: nem kell se templom, se mosché, se imám, se dervis; minden ember forduljon maga az Istenhez. A mohamedán filozófok szektája volt ez; s annak a prófétája Hassán. Hogy ezeket egyik ország szelítül a má:ikig üldözték: az igen természetes. Tagadhatja valaki az Is-ent, de nem tagadhatja a papot: azért kikap.

Egy emberlaktalan sziklasivatag volt a Rudbardi hegyek közt, körül kopár bércek; azok közt meg mocsarak, miktől dögleletes ragályok és pusztító, öldöklő sáska, szúnyog, bűzterjesztő repülő csimazsereg árasztotta el a körülfekvő tartományt. Ezt az elátkozott helyet bírta örökségül Alinak egy unokája, Méhdi. A filozófok prófétája, Hassán azt az ajánlatot tette a pusztaság urának, hogy adjon neki el örök áron három-ezer dínárért e hegyek közt egy akkora darabot, amekkorát egy ökörbőr körülkerít. Méhdi ráállt az alkura, s akkor Hassán ismétlé azt a tréfát, amit Karthágó alapítója talált ki, hogy a nyers ökörbőrt olyan vékony szironyokra hasogattatá el, hogy azoknak az összetoldásával körülkeríthetett egy egész hegyet, arra felépítette Alamut várát.

Azután csatornákat vágatott a sziklák közt, lecsapolta a

völgyekből a mocsárvizeket, a hegyi patakokat medreik közé, tavak medencéibe szorítá; az őstermékenységgű földet művelés alá vette, Egyiptombul elhozott búzával, termő magokkal bevetteté, az egész lakatlan pusztának más alakot adott. Paradicsomkert lett abból, melyben hatvanezernyi szorgalmas nép talált otthont.

S többet aztán nem kérdezték az izmaelitákat, hogy adja Méhdi a szikláit, hanem elfoglalták szép szerével, s tíz új várat építettek a hegyeken szertesét, amik e kis hegyi vármegyét elkeríték, s elzárták a világtól. Úgyhogy egyszer Melik sah azt vette észre, hogy nem ő uralkodik Perzsiában, hanem a „Hegyek ura”. A sah el akart bánni a hívatlan uralkodótárssal, s összegyűjté ellene hadait; hanem amint a serege élén meg akart indulni: egyszerre csak lefordult a nyergéből halottan. A Hegyek ura el tudja találni az ellenség szívét fegyver nélkül is.

Ekkor aztán a hirtelen kimúlt sah fiai összevesztek a trón felett, s amíg azok civakodtak, ezalatt Hassán még tíz új várat épített hegyországa megvédelmezésére.

Utoljára Szindzsár szultán került fel a trónra, s ennek is az volt az első gondja, hogy a „Hegyek vénjét” a sziklaországából kipusztítsa.

Az üdvözlő tör.

Egy éjjel Szindzsár sah palotája ágyasházában felébredve, rémképet lát a feje felett. Villogó hegyes tör függ a levegőben. Asszonyi hajszálra volt az felakasztva az ágy nyenyezetére.

A sah rémülten ugrott fel az ágyáról, s a bőrvánkosa alatt egy levelet talált e sorokkal:

„Üdvözöllek ifjú sah! Ha nem szeretnélek igazán, ha nem kívánám a békességet, — ez a gyilok, ami a fejed fölött függ, a szívedet szegezheté át. Válassz a béke és háború között. Köszöntet a Hegyek ura!”

Szindzsár sah szándékait egyszerre megfordítá ez a rémlátás. Nemcsak békét hagyott a Hegyek urának; de még a körülfekvő kuméi tartomány jóvedelmét is megfelezte vele.

Ettől fogva azután a hegyek vénje elkezdte a maga rettenetes munkáját kifelé.

Senkit nem gyűlölt úgy, mint a törököket, a szunnita mohamedánokat.

Mert nem a hívők és hitetlenek közötti harc az igazi vallás-háború; hanem amit két egy valláson, de különböző módon imádkozó harcol egymással: az az igazi.

Az izmaelita szekta olyan sokaságra nőtt már fel, hogy az egész világra szétterjedt. Tudjuk jól, hogy itt Magyarországon is hogy befészkeltek magukat. Ők voltak a királyok pénzcsinálói, az adószedők.

Amíg csak a keresztes háború tartott századokon keresztül, a Hegyek vénjének a kezei vezették a törökök ellen a keresztyéneket. Ha a keresztyének és szaracénok ki akartak egymással békülni, a Hegyek vénjének a hívei rögtön ott voltak őket összeveszíteni: a békeszerető szultánok, vezérek meghaltak rejtélyes, rögtöni halállal. Nem volt szabad békének lenni közöttük. Mikor már Európa kifáradt, az assasinok fő-fő bölcsei, a „dái áldóatok”-ok, a húsz nyelven beszélők, elmentek Rómáig, keresztyén diakónusoknak adták ki magukat, úgy szították fel a tüzet, magán a tűzhelyen. S ha legyőzetett minden keresztes had, a szaracénok urává lettek a szent helyeknek, akkor a „dái áldóatok” előkerestek a sivatagban kóborló vad népek közül egyet, azt vezették rá a győztes törökökre. Egyszer a Karizmiák hadát, másszor a mongolok végtelen hordáit uszíták rá a szunnita mohamedánokra, s végigtapodtatták velük Szíriát, Egyiptomot. Ők maguk egy maroknyi nép voltak, és mégis száz meg százezernyi fegyveres hadakat zúdítottak egyik világrészből a másikba. Amerre a Hegyek vénje a kezét kinyújtá, azt a világrészt elönté tűz, láng, vér-özön.

Maga a saját népe pedig szántott- vetett, gyümölcsfákat oltott, méheket tenyésztett csendes, csatazajtól soha nem visszhangzó bércei között. Ezeket nem vitte hadakozni.

A fedáik.

Azokat, akiket szörnyű ítéleteinek eszközeül használt, „fedái”-knak hitták.

Ezeket ő minden ország népe közül, még mint kis gyermekeket ragadozta el; kiválasztotta a legszebbeket, a legizmosabbakat. Azokat egész felnőtt legény korukig a bölcs vénnek nevelték az ő saját felügyelete alatt, a legszigorúbb, testedző életmód mellett, kemény kövön hálva, nyers húshoz, fővetlen borsóhoz szoktatva, minden sanyarúsággal ismerőssé téve; hogy a kínzás kiállását erénynek tartsák. Ezek bort soha nem kaptak, asszonyt nem láttak, hidegben hidegen, melegben melegen öltöztek. S a lelkük sem ismert semmi gyöngeséget: nem vonta a szívük gyöngéd érzelmekkel apához, anyához, szerető leányhoz.

A bölcsök azt mondák a fiúknak, hogy minden gyönyörűség ott kezdődik a paradicsomban. De oda csak azok jutnak el, akik itt a földön szenvednek, sanyarognak, testüket megkínnozzák. Aki ágyban hal meg, az a pokolba jut.

Mikor aztán a fedái úgy kifejlődött testi ügyességben és tudományokban, hogy lehetett rá valami nehéz feladatot bízni, akkor a vének egy este valami mámorító szert adtak neki, amitől elaludt.

A keleti népek ezt „hasis”-nak híják.

Erről nevezték el a Hegyek urának a népét „hasisinok”-nak, hasisevőknek; amit aztán a frankok „assasin” névre béráltak el, s az ő nyelvük szerint ez is találó elnevezés volt: „orgyilkosok”.

Mohamed paradicsoma.

Az álomkábulattól elnyomott fiatal fedáit aztán elvitték az öntudatlan állapotában az Alamut vár körülzárt kertjébe. Az volt a Mohamed paradicsoma, e világon elővarázsolva.

Mikor a fiatal fedái fölébredt mély álmából, tündérkertet látott maga körül, melynek virághullató, gyömolcskínálgató fái közül soha nem látott alakok lebegnek eléje: édenlakó hűrik, akik mosolyogva, hízelegve üdvözlik, csábtáncukat járják, andalítva dalolnak, s tanítanak olyan tudományra, ami nincs a bölcseknek könyvében. Terített asztalt hoznak eléje, amin eddig sohasem ízelt drága étkek párolognak, kínálják, jól tartják édes gyümölcscsel, s még annál édesebbel is; olvadt lángot töltögetnek a pohárba, és azzal itatják; a tubafa nedve annak a neve a paradicsomban, és itt a földön bor. Mit a próféta tilt. E tilalom oly erős, hogy a Hegyek vénje egyikét a saját fiainak irgalom nélkül megölette, mivel boriváson kapta. — De „itt” — a paradicsomban aranyserlegből isszák azt, és bíbor ajkáról, ahogy még részegítőbb; míg az ifjú fedái a gyönyör halmaza alatt összeroskad, és ismét álomba merül.

Másnap reggel aztán megint ott ébred fel csupasz fekhelyén, a gyékénytelen téglán, s mikor nagyot sóhajtvá megtörli szemciet, visszaemlékezve a bűbajos álomra, azt kérdi a mestertől, talpra ugorva, hogy hol van hát az a kés, amellyel utat lehet nyitni abba a paradicsomba, amit egyszer látott, élvezett, gyönyörködött benne, és soha többé el nem tud feledni.

Ettől a naptul fogva a fedái olyan vakon engedelmes szolgálja a hegyek vénjének, hogy ha azt mondja neki: ugorj le innen a toronyból a mélységbe, tétovázás nélkül megteszi. Ahogy ezt a Hegyek vénje Guillome de Tyrnek két fedáival megmutatta.

Aki azután a fedáik közül még a testi erőn, ügyességen kívül ésszel is kitünteti magát, aki sok nyelvet megtanul, s azokon szónokolni tud, aki ismeretekben oly gazdag tud lenni, minők az egyiptomi, a mór, az arab tudósok, annak egy ranggal magasabb fokozata van: ennek a címe „dái áldoát”.

Egy dái áldoátot csak rendkívüli feladatok végrehajtására szoktak kiküldeni.

Ilyen volt az, akinek a tudós Fakr Eddin perzsa imámot kellett elnémítani. Az imám a legveszedelmesebb fegyverrel ostromolta az izmaelitákat: bölcsességgel, ékesszólással; hatalmukon több csorbát ejtett ezekkel, mint valamennyi hóhérai a szultánoknak a pallosaikkal. A Hegyek vénje rábízta az elnémítást a dáí áldoátra. Mint tudományszomjas tanítvány hízelegte be ez magát a tudós imámnál, s szorgalmával, lángeszével kivívta azt, hogy ő lett a kegyenc tanítványa. Évekig tanult a dáí verseket kötettszámra, csillagvizsgálást és bölcsészetet, míg egyszer egyedül kaphatta a professzorát, éjjel az üstökös csillag vizsgálása mellett. Ekkor a földre teperte, s ráült a mellére, kirántva ruhájában elrejtett kését. „Mit akarsz?” — nyögé az imám. „Fel akarom hasítani a gyomrod az álladig!” — „Mit vétettem neked?” — „Vétettél a Hegyek ura ellen! Nem jársz e szekéren városul városra az Izmael fiai ellen prédikálni. A Hegyek ura azt parancsolta, hogy némává tegyelek. Rám van bízva minden eszköz. Ha akarod, késsel, ha akarod, méreggel, — ha akarod arannyal. Itt a másik kezemben az erszény, benne háromszázhatvan arany; ennyit kapsz minden évben, ha megnémulsz!” És Fakr Eddin Razi sokkal alaposabb ismeretű filozófus volt, minthogy ne tudta volna, hogy az arany pondus specificumia úgy áll a vaséhoz, mint a 19 a 7-hez, s inkább az erszénnyel hagyta magát elnémíttatni. A dáí áldoát pedig nyomtalanul eltűnt. Hanem az imám minden évfordulóban ott találta reggel az asztalán az erszényt az aranyokkal — a bölcs hallgatásért.

Mikor Modud, abyssini király ellen volt kiküldve a dáí áldoát, a néger azorpartok közé keveredett, befestve egész testét feketére olyan szerrel, ami a bőrről le nem kopik, s úgy férközött hozzá a vadászaton a halálos gyilokkal.

Mikor a Korassáni szultán, Tadzs el Muluk ellen volt ki-
mondva az ítélet, azt a dáí áldoát, mint a bagdadi szultán Mohamed testőre szúrta keresztül, a szultán trónja előtt, mikor kihallgatásra jött.

Akeszankár Borzakit, Mosszól fejedelmét az emírjei köze-
pett találta szíven a dervisnek álcázott assasin.

Mikor Montferrat márkí ellenségeik sorába *tévedt* (a keresztényeket mindig kímélték, ha azok nem bántották őket) a dáí áldoát keresztvénné lesz, papi ruhát ölt; annyira viszi a kegyességet, hogy gyóntatójává lesz a márkinak: akkor gyilkolja le.

Szaladin szultánt, ki az izmaelitákat üldözi, úgy közelítik meg, mint hadseregében harcoló vitézek: csodamódra harcolnak az ellenségeivel szemben. A szaracen emírnek öltözött dáí áldoát Aleppó ostrománál elfoglal egy zászlót, vérengző tusa után, s viszi a diadeljelt a szultán elé, ki lovon ül, páncélosan. Mikor átnyújtani készül a lobogót, úgy sújtja vele föbe a szultánt, hogy az lefordul a lováról. Szaladin segélyért kiált, akkor a testőre üti ki a fejéből a sisakját fokosával. Sátora felé fut, ott meg a lovásza szúrja a törét a koponyájába. Mind a három fedái volt. Azokat darabokra vagdalták; de a szultánnak elég volt a tanúság, hogy a Hegyek urával többet ki ne köszön.

Úgy keresték az assasinok a kínhalált, mint a legmagasabb gyönyört. Az izmaelita anyák maguk vitték oda Alamut várába a legkedvesebb gyermekeiket, s boldog volt, akinek a fiát a fedáik közé fölvették. Boldogabb, akinek a fia a rábizott hős gyilkosság után kínhalálra jutott.

Mikor Borzakit legyilkolta egy assasin a moschéében, s megjött a híre Alamut várába a végrehajtott gyilkosságnak, de együtt érkezett azzal a hírrel, hogy a rémtett után a derviseket, akik mind álcázott fedáik voltak, lassú tűzön kínozták halálra; hát akkor ezeknek az anyjaik végigjárták az utcákat örömtől ujjongva s dicsérő himnuszokban énekelve fiaik paradicsomi felmagasztalását. Ekkor egyszerre odatoppan eléjük a dáí áldoát, maga a gyilkos, aki a szultánt leszúrta, s aki csodamódra megmenekült, egy pillanat alatt öltönyt és alakot változtatva a zűrzavarban; amint a megszabadult fiát meglátta

az ujjongó anya, kétségbeesetten ordíta fel: „Hát te élve maradtál!” S fájdalomában megszakadt a szíve.

Ilyen dái áldoát volt páter Horus, a mezítlábos szentek vezérlő diakónusa.

Hogy miért szedte ő ezt a társaságot össze, annak ez az eredete.

A magyar király elvonulása után egészen elcsillapodott a Szentföldön a harcok dühe. A magyarok nem sok vért ontottak: azért a kevésért kár is volt nekik idefáradni. Hanem aki a magyar király után jött a Szentföldre, a német császár, az meg még jobban elrontotta a háborút. Nemhogy mészárolta volna, de inkább kibékítette a szaracénokat. A szultánok és császár összebarátkoztak, de annyira, hogy Malek Kamel szultán az ő kedves barátjának, a német császárnak, *ingyen* adta át a szent várost, Jeruzsálemet. Ennél nagyobb botrány nem történt a földön soha! Harc nélkül, kardcsapás nélkül, vonulni be Jeruzsálembe! Feltenni a fejére a jeruzsálemi királyi koronát, anélkül, hogy mint az első elfoglalás alkalmával, térdig gázoljon a szaracénok vérpatakjaiban a Megváltó sírjáig. Vége is lett ezzel a császár becsületének; a fél világ visszhangzott a visszariadó kiáltástól: „Nem kell békében szerzett Jeruzsálem!”

A másik fele a világnak pedig éppen úgy visszhangzott a mohamedánok szidalmaitól, akik a szultánokat árulóknak nevezték, amért harc nélkül odaadták a szent várost a Messiáskövetőknek.

Pedig azt, hogy béke legyen a felhők alatt, ezt parancsolta a népeket összerázó föld maga. A várak mind leomlottak: nem volt mit védni és ostromolni.

De akiknek a vérontás az üdvük, azoknak kárhozat a béke. A harcmezőt is be kell vetni elébb: azután jöhet az aratás. Ez a magvető a „Hegyek ura”.

Ha a koronás fők egymás közt kibékülnek, akkor az ő birodalmának a határai az első ökörbőr kerületéig húzódnak össze.

A szultánok azonnal megtagadták az eddig fizetett harácsot a Hegyek urától. Nem féltek tőle többé.

S ennek a békés hangulatnak legfőbb mestere volt az öreg szultán, Malek Adel. Az tanácsolta a két leghatalmasabb fiának, Koradin és Malek Kamel szultánoknak, hogy kössenek békét a keresztyénekkal. Egymás között sem lehetett a fiait összeveszíteni, míg az öreg élt, mert azt rettegték — és szerették.

Az új háborúi korszaknak ez a vén ember áll még útjában. Ez a mohos kő.

Csakhogy ezt a mohos követ nem lehet oly könnyen felrúgni az útból.

A vén szultán ismeri a maga ellenségeit, s amióta hályog szállt a szemére az egyiptomi ragály miatt, gyanakodó és bizalmatlan. Félrevonultan él egy sziklavárban a Holt-tenger mellett. Az a vár egy a tengerbe benyúló sziklaelőfokon épült, melyhez csak meredek lépcsőkön lehet feljutni. Az ajtaját egy núbiai oroszlán őrzi, éppen úgy, mint a börtönökhöz vezető folyosó ajtaját, s azok csak az állatszelistő mester szavára kussadnak el. Nyitva van ugyan a Holt-tenger felől a hozzájárás: csakhogy ezen az elátkozott víztükrön sohasem jár hajó. Ha odajutunk, majd megtudjuk az okát, miért? Arra, hogy az innenső partról a túlsóra átevezzen a partlakók valamelyike, semmi ígérettel rá nem vehető. Halászok nincsenek, mert a Holt-tengerben semmi élő állat nem lakik.

De még ha bejuthatna is Malek Adel sziklapalotájába egy fedái, a szultánhoz nem férhetne; mert az férfit magához nem ereszt. Akik körülötte szolgálnak, mind nők; még az orvosát sem bocsájtja magához, annak sem hisz, mert férfi szereit be nem veszi; attól tart, hogy mérget ad neki: egy hindu vajákos asszonnyal kuruzsoltatja a nagy baját.

Női fedáik pedig nincsenek.

Tehát kell őket csinálni.

A mohamedén nőkből nem lehet; mert azoknak a számára

nincsen paradicsom. Az akkorán szerint a nőnek nincsen lelke. Az izmaclita dogma szerint van: hanem csak egy; míg a férfinak kettő van; egy halandó és egy halhatatlan. Az izlám asszonyait tehát nem lehet a paradicsommal hőstettekre felbízgatni.

Keresni kell olyan nőket, akiknek van keresetük a paradicsomban. Ott vannak a Messiás-hívők.

Menjen el a legtudósabb dáí áldoát, vegye fel a diakónus reverendát, járja be a frankok országait, hátha megtalálná azok között a női fedáikat.

Páter Horus azt hitte, hogy ő feltalálta őket.

Ezek a bűnös szépségek, akiket a kízó lélek a gyönyörökről lemondani kényszerít, akik a kavicsos pusztába futnak ki mezítláb, kerülnek a selyempárnák kísértő rémeit, akik félnek a pokoltul, s kapaszkodnak a csillagsugárba, hogy felvonassanak rajta az égbe: ezek közül talán csak válik egy, aki elviszi a halált oda, ahova férfi nem viheti. Egy gonosztevő, aki idvezülni akar!

Óh, milyen szépen tudott prédikálni páter Horus a szentek paradicsomáról az ő nyája előtt. Leste az arcaikon a hatást. Kihallgatta gyónásaikban szíveiknek minden titkát. Válogatott bennük, melyik legyen a dáí áldoát asszonyi alakban?

Eljutottak már egész Szófiáig.

Itt azzal a hírrel lepték meg őket a görögök, hogy a Balkán felől közelít a *kunok* tábora.

Az pedig elrémítő hír volt.

A kunokat a legkegyetlenebb népnek írták le előttük. Azok nem keresztyének, és nem mohamedánok: hanem bálványimádók. Van egy kanbálványuk, meg egy nősténybálványuk. Amannak a fogoly férfiakat áldozzák meg, emennek a fogoly leányokat. Az ellenség vérét megisszák. Hitet, esküvést meg nem tartanak. Ez a hír járt előttük.

Mint a bolgárok szövetségesei, azoknak segítettek végig pusztítani Tráciát, Macedóniát, azután azokkal is összevesztek,

meghasonlottak, több oldalról szorongatva, IV. Béla magyar királyhoz folyamodtak, hogy adjon nekik menedéket az országában: az meghívta őket; most azután jönnek sereggestül Erdély felé; a rémület fut előttük; mint a porfelleg a mennydörgő zivatar előtt.

A mezítlábos szentek erre a nagy riadásra azt határozták el, hogy félrevonulnak a hegyek közé, s meghúzzák magukat a barlangokban, amíg a zivatar átvonul a fejük fölött. Ez volt a legokosabb, amit tehettek.

A lovagok mindegyike fölvelt egy hölgyet a háta mögé e menekülés alatt, s annak védhősévé avatta föl magát.

Róbert lovag, a keresztes homlokú önkényt felajánlá védlovagságát Máriának, amit ő szépen megköszönt: neki ott volt a védőtársa, a hűséges Bálint gazda.

Nagy csapás éri Máriát.

Alig érték el az Etropoli Balkánt, ahol a rengeteg erdők elrejték a menekülőket, már ott voltak a sarkukban a kunok. Őket magukat nem, csak az előhírnökeiket lehetett látni, az *égből hegyeket*. Az a kellemetlen szokásuk volt, hogy ahol erdőt találtak maguk előtt, azt felgyújtották, végig leégették, hogy az útjokat álló ellenséget kipörköljék belőle. Egész lángba borult hegyek hirdették közeledésüket.

Ehhez a nagy rémülethez még egy borzasztó csapás érte Máriát.

Az etropoli menedékbarlangokban letelepült a zarándok-sereg. Régi menedékhely volt ez itt, több üreg, mint egy sziklába vágott utca egymás mellett. Mária is meghúzta magát egy ilyen barlangban; a jó öreg Bálint odakinn hált éjjel a barlang nyílásánál a kipányvázott paripák mellett. Reggel, mikor fel akarta őt költeni Mária, az öreg nem mozdult. Meg volt halva.

Máriát a kétségbeesés környékezte Mi lesz őbelőle, ha a hű szolga elköltözött? Ki lesz a kalauza? Ki lesz a tolmácsa?

Annyi ismeretlen országon, annyi idegen nemzetten keresztül?
Ki vezeti őt oda, ahol a fogoly urát megtalálja?

Hanem az ő siránkozását mind elnyomta a zarándokok
vészüvöltése: itt a kunok a hegyek alatt! A kutyaik ugatását
hallani már!

A gyónások napja.

Minden ember sietett meggyónni páter Horushoz: ahogy szokás halálos nagy veszedelem előtt. Egész késő estig eltartott az.

Legutoljára maradt Mária. Tétovázva is közeledett páter Horushoz, s jó ideig nem tudott megszólalni.

— Nos, leányom. Nem gyónsz-e?

— Nem merek.

— Olyan nagy a bűnöd?

— Olyan nagy. Ezek a többiek mind szentek és igazak, egyedül én vagyok az elkárhozott és álnok. Ezek itt mind a Jézus, Isten fia sírjáért indultak harcolni; csak engem egyedül hozott más indulat erre az utamra. Férjem fogságba esett a szaracénoknál. Ahhoz igyekeztem, őt akartam kiszabadítani. Kinccsek nem vihettek érte váltságdíjra, mert mi az én gazdagságom a hatalmas szultánok előtt? A pokol hatalmaihoz fordultam, hogy adják kezembe azokat a bűbájos szereket, amikkel a legpusztítóbb vészt, az egyiptomi vakságot meg lehet gyógyítani. Megkaptam, összegyűjtöttem, pokollal harcolva, ördögöt kísértve, tömlőbe zártam; s most íme midőn már útban vagyok, egyetlen vezetőm, tolmácsom, jó öreg Bálint szolgám hirtelen halállal kimúlt előttem. S most én azt sem tudom merre, hol a férjem: kit kérjek? Hová folyamodjam? Nem értem az idegenek beszédét; elhagyott tehetetlen asszony vagyok. Elhagyott az Isten. Eltávozott előlem; és én pörbe akarok szállni az Istennel. Óh, én nagy bűnöm! Szörnyű nagy bűnöm.

Páter Horus gyöngéden érinté ujjai hegyével Mária homlokát.

— Nem oldalak fel, mert nem bűnöd az, amit elmondtál:

erényed az. Urad van fogságban a szaracén szultánnál, a vén Malek Adelnál? Kínozzák, gyötrik? S te őt ki akarod szabadítani? Dicsőséged az. Diadalod lesz. Te vagy ebben az egész seregben az egyedüli szent és igaz. A többiek mind hétszeres bűnösök és átkozott gonosztevők. Akik reggel meggyónják a bűneiket, s este újra elkövetik azokat. Mikor térdepelnek, még mondja a szájuk az imádságot, s már az eszük azon jár, hogy mi új bünt kövessenek el. A vezérük maga, a keresztes homlokú lovag azt követte el, hogy felfalta a feleségét és leányát: s még azok az asszonyok, akiket felfalt, nem voltak a legszerencsétlenebbek, hogy rájuk éhezett. Van az éhségnek még gonoszabb fajtája. Most terád éhezett! — Ő volt az, aki méreggel megölte a te kísérő szolgálodat. Azért, hogy az ő védelmére légy szorulva, hogy veszni hagyva rabba tett uradat, feleségül menj hozzá! Holott a pápától meg van neki tiltva a nősülés. Ő most gyónta ezt meg nekem.

Mária reszketve emelkedett föl térdeiről: rémülettől elmeredt szemekkel bámulva a gyóntatóra.

— De hát ki vagy te? Hogy pap létedre elárulod a meggyónt titkokat, diakónus?

— Én nem vagyok diakónus; hanem a Hegyek urának dáí áldoátja, aki elküldetett a Hegyek urától, hogy keressen a keresztyén világban egy asszonyt, amilyen te vagy; akiben annyi a szeretet, mint a vakmerőség: együtt a gyöngédség és az erő; aki az urát elvesztette, és azt ki akarja szabadítani maga kezeivel; aki keresi az Istent, azért, hogy pörbe szálljon vele! Rád találtam: téged kerestelek. Ne félj, minden viszontagság közül megmenekülsz. Én vezetek, védlek, tolmácsollak ismeretlen országokon, idegen népeken keresztül: elviszlek mind egészen az urad börtönének az ajtajáig. Én a hatalmas Hegyek urának „Hívek híve” (Dái áldoát), a bosszúálló Istennek szolgálja.

Odakünn azonban nagy örömjaj támadt, a zarándokok kiküldött kémei jöttek a kedvező hírrel, hogy a kunok fenye-

gető tábora, hirtelen elvonult kelet felé, felszedték a sátraikat; elmúlt a veszedelem!

Erre aztán mindenki egymást ölelte, csókolta, a megszabadulás örömeiben; elővették a kulacsokat, s nagyot ittak, énekeltek táncugrások mellett.

— Te ne osztozzál az ő örömükben — mondta az izmaelita.
— Rövid öröm lesz az. Ismerem én a kunokat, csak finta tőlük az ilyen hirtelen elvonulás. Ezek a zarándokok most efölötti örömükben a nagy barlangban vigasságnak adják át magukat. Tudom már a szokásukat. Az ijedségre következik a féktelen kicsapongás. A föld alatti sötétség eltakar mindent. Te maradj itt, ebben a kis barlangban: és várd a vezércsillag feljövetelét. Lovaid legyenek felnyergelve. Ne ijedj meg semmi rémtől, akármilyen kísért. Mikor szükséged lesz rám, itt leszek.

Azzal magára hagyta Máriát, és kiment a sötét éjbe, melynek csendességét föl-fölriasztá a nagy barlang mélyéből kitörő zaja az örült orgiának: „Itt nem látja az Isten!”

Mária ez alatt magára maradtan azzal fáradozott, hogy szegény meghalt szolgáját a barlang egy zugában eltemette. Köveket hordott össze, azokból rakott föléje sírhalmot, azt befedte sűrű zöld mohával, s keresztet faragott faágakból: azt tűzte a sírhalom fejéhez; és azalatt végig gondolkozott borzadozva azokon a rémes nyilvánításokon, amikkel az izmaelita a lelkét felháborította. Fel sem bírta azokat fogni. — Hisz ez több a pokolnál!

Pedig, hogy igazat mondott a dáí áldoát, azt nem sokára bizonyosan megtudhatá. Nehéz, tántorgó lépések közeledtek barlangjának száda felé, s amint a holdvilág besütött rajta, Róbert lovag alakját látta maga előtt.

Róbert lovag menyegzője.

A lovag részeg volt a bortul.

Két karját ölelésre tárva állta el az útját Máriának, s ez a

tekintet megmondá neki, hogy van rettenetesebb sors is egy nőre nézve, mint felfalatni ez anthropophag által.

— Ah, te meg is vetted a menyegzői ágyat? — kiálta a lovag röhögve, s a mohhal fedett sírhalomra veté magát, odarántva, elkapott kezénél fogva Máriát is.

Mária rémültében a keblén csüggő keresztet tartá eléje, s mert beszédét nem érté, jegygyűrűjére mutatott, hogy ő már férjes asszony.

A lovag másképp érté azt.

— Ne félj semmit, feleségül veszek! — szólt kacagva. — Egész ceremóniával. Kánon szerint. Megesküszünk. Te az enyim, én a tied. Holtomiglan, holtodiglan. Teremtúgysegéljen! Hahaha! Hol az a pap? Gyere páter! Hozd azt a breviáriumot.

Páter Horus ott is állt már.

Mária ekkor a kétségbeesés erejével szakítá ki magát a lovag kezei közül, s futott ki a barlangból.

Róbert lovag utána rohant. Hosszú lábai voltak; hamar utolérte.

Mária nagyot sikoltva ugrott félre előle, s akkor látta elkáprázva, hogy a nagy testnek, aki mellette elfut, rohanva le a lejtőnek: nincsen feje.

A barlang száda előtt pedig ott áll Páter Horus, jobbában a görbe kindzsált tartva, baljában magasra emelve üstökénél fogva a kereszties homlokú fejet: úgy pillogatnak még a kimeredő szemek, úgy kattognak össze az eniberevő fogak.

— Én vagyok a Hegyek urának dái áldoátja!

A kunok táborában szenvedett rémségek.

Mária a vele történt csodáktul egészen elkábultan támaszkodott egy mohos fa derekához, mint aki álmában futni akar és nem tud.

A nagy barlangüreg szádán keresztül bachanali zsvajj tört elő, visítás, röhej, vadállati nyerítés hangjai; zsoltárok paródiája,

trágár szavakkal: a sötét erdők mélyéből pedig vadállati üvöltés egész csordában. A kunok kutyái ugatnak az éjben, jelentve, hogy az elvonulást színlelő tábor megint visszatért.

Ez álomképrázatból a dáí áldoát szava költé fel Máriát. Az izmaelita kantáron vezetve hozta a két paripát.

— Üljünk fel. Haladjunk.

— Hová megyünk? — kérdezé Mária.

— Egyet tarts meg — szólt az izmaelita —; sohase kérdezz. Én mindent megmondok önkényt, kérdezetlenül, amit meg kell tudnod, a maga idején; de azt, hogy a jobb lábammal hova lépek, még a bal lábamnak sem mondom meg előre.

Mária keresztbe tette a kezeit a keblén, s Istennek ajánlá lelkét. Aztán fel hagyta magát a lovára ültetni. A másik lóra a dáí áldoát ült fel; s maga előrebaktatott, hogy az ösvényt megtalálja az erdők sötétjében.

Mentül jobban közeledtek az erdő széléhez, annál jobban hallhatták azt az egyetemes vonítást, ami az éjszakát felverte. A kunok ezerével hordják magukkal az ebeket: azok náluk az előőrök. Ők maguk alusznak, a kutya ébren van.

A kutya a kunoknál szent állat: erre esküsznek. A kutyák osztoznak a véráldozatoknál a „Keremet” istennel. Ezek a szép fehér, hatalmas, bátor komondorok, amik most a magyar Alföldön a juhnyájakat őrzik, a kunok bálvány-ebeinek az utódai.

Nappal mindegyik a gazdája körül van, annak falatját lesi ki a szájából, éjjel pedig, mikor a harcok legelőre csapja a lovát, a komondor a paripával együtt kimegy a mezőre, s míg a lovak ménesszámra *fűveznek*, addig a kutyák csordaszámra száguldoznak, csikasz farkast, ólálkodó idegent szimatolva, s széjjeltépik, ha megkapják. Amint pedig hajnalhasadáskor felhangzik a tábor közepéből az áldozatdob puffanása, akkor rohannak vissza, s mindenik komondor kergeti a maga paripáját a gazdájához sebtén.

Amint Mária a vezetőjével az erdőből kijutott, a messze

elterülő sík rónán ezernyi őrtüzet látott veresleni. Kialvófé-
ben volt már valamennyi. A tábor szélén legelészték a paripák.
A fenyéren egy hosszú, fehér tömeg közeledett a két jövevény
felé: a komondorcorda. Együttes mormolásuk olyan volt,
mintha távol mennydörögne. A vezetőjük borjúnyi nagy
dög volt, a nyakán szeges örvvel.

— Jaj! Széttépnek bennünket! — rebegé Mária.

— Te ne szólj, légy nyugodt — monda a dáí áldoát, s azzal
leszállt a lovárul, s a hosszú zarándokbotjának a két végéről
lecsavarta a keresztet és a vas cúcát, s aztán annak az egyik
végét a szájához illesztve, mikor már közel ért hozzá a vezér-
komondor, valami port fújt neki a szeme közé, mire a dühödtt
állat egyszerre elkezdett keservesen ordítani, megfordult,
félreszaladt, folyvást vonítva ádázul; a többi kutya mind
utána: ott hagyták a két embert, s míg a vezérkomondor
sírva, szűkölve verte magát a földhöz, a többi jó pajtasok
körülttek, és olyan keserves tutulást követtek el, mintha a
gazdáik halálát éreznék.

Ez megint olyan csoda volt, amiről Mária a szemeinek
sem akarta elhinni, hogy nem álom.

— Látod — monda neki a dáí áldoát —, minden állatnak
a legfájóbb része a szeme. Még a vad oroszlánt is megjuhászít-
hatni vele, ha ezt a port a szeme közé fújják. Attul egyszerre
megrémül a vadállat, s odavan minden ereje. Kutya, farkas
beszélni tud egymással. Most ez azt beszéli társainak, hogy
„itt jár a *Keremet!* elkussodjatok!” — Haladhatunk tovább.

Valamennyi kutyacsorda a tábor körül mind eltanulta
egyszerre azt a fertelmes éneklést, amit ez a legelső farka rá-
kezdett: „Itt jár a *Keremet!*”

Mária rettegve látta, hogy vezetője egyenesen a tábortüzek
felé veszi az irányát.

Nem mert már többet kérdezni.

Mikor a legelső tábortűzhez közel értek, páter Horus ismét
leszállt a lóról, s a széles zarándokkalapját szétdarabolva, a lo-

vak patkói alá bugyolát kötözött belőle, hogy a léptek dobo-
gása ne hallassék.

A hold eltűnt már a hegyek mögé; csak a csillagok ragyog-
tak, meg a hamvadó parázs a földön. A fegyveres alakok ott
heverték a tűz körül, gubáikkal betakarva. Horkolt valameny-
nyi. A posajtott lótejűl mély dermenet szegődik az álomhoz.
Akármelyiknek el lehetett volna lopni a fejét.

A két jövevény végigmehetett az egész táborban észre-
vétlenül.

Mária nem bírta kitalálni, hogy hová viszi őt most rejtélyes
vezetője.

A tábor közepén volt egy szekérvár, s azon belül, utcasor-
ban az előkelők sátrai, egy kerek téren a nagy vezéri sátor,
tarka nemezből, aranyzsinórokkal a földhöz cövekelve, annak
a nyílása előtt is, egymáson keresztül fekve, aludtak az örök.

A vezéri sátorral szemben volt egy széles kövekből fel-
rakott oltár; azon felállítva egy kecskelábú alak kezében
pánsíppal, a fején kecskeszarvakkal. (Valami Szatír-szobor
lehetett, amit a legutóbbi expedícióból elhoztak istennek,
amidőn a latinok elfogták a görögöktől a szent Bizáncot, s
az ott talált művészi bronzszobrokat megolvasták, s kiverték
krajcárnak. A kunok jobban megbecsülték a maguk osztalé-
kát: a Dione-szobrot megtették a Bábolna istenasszonynak,
a Szatír-szobrot pedig Keremet istennek. Ilyennek képzeltek
ők azt éppenséggel.)

Ennek az oltára pedig körül volt tűzködve hegyes karókkal,
minden karónak a végén egy emberfő.

Mária reszketve húzta szeme elé a fátyolát, hogy ne lássa
ezt a rémképet.

Az oltár körül aludtak a garaboncok, mögötte nagy mág-
lyának az üszkei terjesztettek vérvilágot, amik közt az elégett
áldozatok csontjai izzottak fehér fényel.

Tegnap bizonyosan nagy áldomás volt, minden ember
holtra itta magát.

A főtálos sátora előtt állt a hordónyi áldozatdob, rajta a buzogányforma nagy puffantó.

Csak a vezéri sátor hátuljában levő paripák érezték meg, hogy idegenek jöttek; azok kezdtek el nyeríteni.

Mária remegett: ha most fölébrednek?

— Szállj le a lovadról! — mondta neki a dáí áldoát.

Mária engedelmeskedett.

— Lépj fel arra az oltárra amott.

Mária azt hitte, hogy a halál csarnokába lép. Megtette.

Akkor a dáí áldoát a csuhája alól egy derekára kötött zöld selyem zászlót oldott le, anilyen egy aranynap és félhold volt hímezve, s azt a vándorbotja végére tűzve, Máriának nyújtá.

— Emeld magasra!

Akkor fogta a dobütőt, s olyat ütött vele háromszor a bőrre, hogy megzendültek bele a visszhangos bércek.

E riasztóra egyszerre rémséges zsvaj támadt az egész táborban: a sátorokbul rohantak ki a felriadt vezérek, bálpapok; maga a főtálos majd keresztülesett a saját dobjában, s szinte visszahőkölt, amikor azt látta, hogy a dobütő már másnak a kezében van. Maga az ifjú vezér lóháton ugratott ki a sátorából páncél nélkül, karddal a kezében; szemei szikráztak, az arca veres volt: „Ki háborgat engem?” — ordítá fejedelmi haraggal.

Az izmaelita pedig odaplántálta magát az oltár elé, s fel-emelt kezével a zászlóra mutatva Mária kezében, e szókat mondá:

„*A Sheik Aldzsebdál.*”

Erre a névre, mintha kicserélték volna a vezért: a karja, kardostul aláhanyatlott az oldalára; az arca elsápadt: észre-
vév, hogy nincsen páncélja, összeborzadt.

— Mit kívánsz dáí áldoát? — hebegé halk hangon.

— Szállj le és jöjj elé.

A fedelem leszállt a lováról engedelmesen.

Páter Horus pedig úgy beszélt vele, mint egy bíró a bűnössel.

— Mit parancsolt neked a Hegyek ura?

— Azt, hogy harcoljanak az ő ellenségei ellen.

— S kiket ismersz te az ő ellenségeinek?

— A törököket és a mongolokat.

— Hát itt keresed te a törököket vagy a mongolokat?

— Hallgass meg! — szólt a fejedelem könyörgő szóval, s félve tekingetett jobbra-balra, háta mögé. Amely fejedelmet a dáí áldoát felelősségre von, az a halotti pénzt a szájában hordja! Legközelebb eső hívei közt vannak a „fedáik”, a Hegyek urának orgyilkosai: a dáí áldoátnek egy szemöldök összeráncolása elég, hogy belőle holt embert csináljon.

— Beszélhetsz.

— Megtudtam a kémeimtől, hogy a mongolok nem Örményország, hanem Etelköz felé jönnek.

— Ez igaz.

— Ott akarok velük találkozni. De magam, népemmel nem vagyok elég erős, hogy megküzdhessek vele; a magyar király szövetségét keresem. Hozzá vezet az utam.

— Vigyázz, hogy el ne tévedj. Ha a mongolokkal árulsz egy gyékényen: annyit ér a fejed koronástul, mint ezek közül egyik, amik itt póznára vannak tűzve. A Sheik Aldzsebál keze utolér, akárhová mégy e földön, még ha a Kaf hegyén túl mégy is.

— Fejem a szavamért! — monda a vezér.

— Elfogadom. És most tégy tiszteletet az én úrnóm, a „Bajraktár” előtt.

Mária először hallá, hogy ő a bajraktár. Nem név az, hanem tisztség. Zászlóhordó. A próféta szent zászlójának vivője. Az is asszonytól származik: Aishától.

A fejedelem odajárult az oltárhoz, s fél térdre támaszkodva nyújtá kezét Máriának, úgyhogy a hölgynek az ő felemelt

térdét kelle használni zsámoly gyanánt. És aztán meghajtott, fedetlen fővel vezeté őt saját sátorába, átengedve azt neki egészen.

A dáí áldoát és a fejedelem erre kiüríték a szövetségkelyhet, saját vércseppjeikkel vegyítve a bort.

Akkor azt mondá az izmaelita a kun vezérnek, hogy ha vannak a népe között lázárok, akik az egyiptomi szemgyulladásban szenvednek, hívassa ide; a *bajraktár* csodatevő hatalmával meg fogja őket gyógyítani.

Voltak nagy számmal.

Mária ezen a napon egészen boldognak érezte magát: reggeltől napestig szenvedőket gyógyíthatott. A hatalmával szerrel megkente a lázárok gyulladt szeméit, s aztán bekötötte, meghagyva, hogy másnapig ki ne bontsák.

És a következő nap reggelén már ugyanazok az emberek áldva, magasztalva jöttek vissza hozzá, hogy a köntösét megcsokolhassák; a kínzó csoma elmaradt róluk.

A fejedelem maga is el volt ragadtatva e csodatétel által, mely különösen az ő kedvenc asszonyai szép szemcinek adta vissza az egykori bűbájos ragyogást.

— Nem bocsátalak még ma innen el — mondá Móriának.

Páter Horus azt mondá:

— Bocsáss bennünket, mert sietős utunk van.

— Nem addig, míg a bajraktár csodáiért hálaáldozatot nem tartottam.

Mária maga is azt mondá, hogy még kész itt maradni. Ír volt lelkének, hogyha a szenvedők kínjait enyhítette, s még egyre tódultak a sátorához a gyógyulást kereső lázárok.

— Megmondtam, hogy ne legyen saját akaratom, az enyimen kívül — monda neki az izmaelita. — Most már ígéretet tettél. Ám lássad.

Az a nap gyógyítási csodatételekkel múlt el. Mária szívesen hagyta magát harmadnapra is megmarasztatni, hogy a szerhatásának sikeréről bizonyossá legyen.

Az a nap pedig volt az áldozat ünnepe, amit a kun vezér egyenesen az ő tiszteletére rendezett.

De nagyon megbánta Mária, hogy ott hagyta magát marasztaltatni. Mert az az ünnepély abból állt, hogy egy csapat foglyot a Keremet bálvány oltárán lemészároltak, s vérüket egy közös verembe bocsátva, s a fejeiket póznákra tűzködve.

S Mária az emberáldozatnál ráismert egykori útítársaira, a mezítlábos szentekre. Azokat ott lepték a kunok a barlangjukban mámortól elázva, egész csoportostul. Átkaik és kínordításaik elől nem volt hová bújni: a halottak ismerős torz arca még azután is ott fintorgott reá, kopjahegyre tűzve. Azt hitte, megőrül ettől a látványtól.

Hát pedig ez az áldozatünnep!

S mikor ennek vége volt, akkor meg következett a Bábolna istenasszony áldozati szere. Annak meg a fogoly nőket áldozták meg: a szent zarándoknőket. De már azt a válogatott kínzást, amit ezekkel elkövettek, nem nézhette Mária végig. Eszméletét veszté az iszonyat miatt.

Mikor felocsúdott, a dáí áldoátot látta maga előtt.

— Mondtam, hogy ne legyen akaratod az enyimen kívül, amíg veled járok! Most volt: meglakoltál érte. — Amit láttál, felejtsd el: álom volt. Az áldozatok kiszenvedtek bűneikéért, úgy érdemlették: most a paradicsomban vannak.

Mária felfogadta, hogy soha többet még fejbőlintással se fog se igent, se nemet mondani.

Negyednapra aztán elbocsátá őket a kun fejedelem, megajándékozva őket még egy pár gyorsfutó paripával, s kíséretül egy csapat válogatott lovast rendelt melléjük, akik előttük nyargalva, az utat tisztán tartásák, valameddig a tengerpartot el nem érik, ahol új fejedelem országa kezdődik.

Mária most kezdte távolról sejteni, hogy minő rémséges hatalomnak kell annak lenni, aminek a keze még a vándorló nemzet uralkodóit is pórázon tartja; hogy ki lehet az a „Hegyek ura”?

Az idegen országokban.

A Boszporusznál elhagyta a kunok kísérő csapatja Máriát és titokteljes hatalmú vezetőjét. Azontúl ketten utaztak magukban, annyi idegen országon keresztül, amiknek hajdan viruló városait végigpusztították a világ minden nemzetének hadai, nem hagyva maguk után más, mint fölégetett vetéseket, kopár falakat és mindenféle ragályt. Rákövetkezett a rettentő földrengés, az aztán még a megmaradt falakat is ledönté, a folyamokat kitéríté rendes medreikből, a pusztából mocsarat csinált, s a hegyláncokat meghasogatta; itt egy nagy kőhíd maradt, amely alól eltűnt a folyam, amott kettévágta az utat egy hirtelen támadt tó: a hegyi ösvények járhatlanok lettek a rájuk szakadt szikláktól.

Ezen a kietlen, vendéggyűlölő világon keresztül vezeté Máriát a dáí áldoát. — Artus király kerek asztalánál nem ült olyan nemes lovag, ki oly feláldozással, annyi tisztelettel és hősiességgel védte volna választott hölgyét, mint az izmaelita assasin.

Minden új nép városánál új furfangot kellett elővenni, hogy a magányosan utazó férfit és nőt békében hagyják továbbmenni. A dáí áldoát mindenütt előlőrnököket fogadott, akik előrehaladjanak s híreszteljék a csodatevő asszony közeledését, aki vakokat gyógyít meg. Ez a nimbus védte őt barbár támadások ellen. A meggyógyítottak kísérték tovább. Nicaeában, Frigiában, Cappadociában valóságos diadalmenet volt az utazása. A legfőbb emírek jöttek oda hozzá a kezeit csókolni. Ő egyedül nem tudta, hogy ezekben az országokban éhínség van.

Hanem egyszer aztán elértek abba a tartományba, amit „kiégett Frigiának” neveztek a keresztések idejében, még régebben Isauria Tracheának. Itt megszűnik minden élet. Ez a sziklák s kavicsok országa. A nicaei szultán, kinek két leányát gyógyítá meg a szemgyulladásból Mária, megtudta az útjának a célját; ajándékozott neki két tevét meg egy kutyát, aminek

az a virtusa volt, hogy megérzi a pusztában a rejtett forrásvizet, s rávezeti az utazót. A kiégett Frígia átkozottabb hely a Szaharánál. Ez csupa réteges sziklakavics, kőtörmelék, ami a forró napsugártól izzóvá lesz, s mint a kemence, úgy sugározza a hőséget a közötte vándorlóra; a rőt porfírsziklák messziről úgy tűnnek fel, mintha tűzben égnének, még az árnyék is veres, és az is süt.

Napokig tartott az út Sauria égető sivatagán keresztül. Az utat igen jól jelölték a fehérlő csontvázak: Balduin és Tankred elhullott hősei, kiket megölt a puszta! Ezerével meg ezerével hevernek ott a rémséges útmutatók. Egy völgy egészen be van terítve csontvázakkal, amik mellett apró gyermekek maradványai hevernek: kicsinyek és nagyok egymás mellett. Némelyik még átölelve tartja csontkarjaival a másiknak a fejét. Ezek azok a nők, kik hős férjeiket követték a hadjáratba. A lovaik előbb kidültek, aztán ők maguk roskadtak össze a fáradságtól kis gyermekeikkel. Az előresiető hadsereg nem ért rá velük bajlódni: itt felejtette őket; most is ott alusznak. A férfiak rohantak mind a vízkereső kutyák után, egynek a talpán sár volt: az rávezette őket a sziklák mélységeiben rejtett patakra. — Mária is rátalált a kutyája vezetése mellett erre a patakra. — Háromszázan most is ott fekszenek még annak a sziklapartján; daliák mind, akik egyenesen belevetették magukat a hideg vízbe, s gutaütést kaptak. — Száz éve már annak, hogy víz locsolja csontjaikat.

— A pokol nem lehet ennél irtózatosabb hely! — monda Mária a dáí áldoátnak.

Az ördög hegyei.

— Lesz még irtózatosabb is — vigasztalá őt a kísérő. — Most következnek az ördög hegyei. Ha azokon keresztülhatolhatsz veleni, akkor aztán elmondhatod, hogy megjárta az ördög leginagyasabb országát. Ez már nem a mélységben van, hanem a magasságban.

Az a hegylánc, amit a keresztések „az ördög hegyei” címmel megtiszteltek, az a kietlen sziklatömeg, ami a Taurusnak Coxon és Marash közötti szakadványát képezi.

A kereszties hadak krónikásai adták neki azt a nevet.

Mikor a teve a puszták láthatárán meglátja ezt a sziklatömeget, elkezd bögni, kísérteties rémüléssel, s lefekszik a földre, mintha a számumot látná közelíteni. A lélektelen állat megérzi azt, hogy neki azokba a szakadékokba bemenni halál. A tevéket nem lehet használni többé. Az egyetlen patak mentét követve, rábukkannak egy sátorozó nomád telepre: ott kicserélik a tevéket szamarakkal. Kapnak egy hófehér vemhét meg egy fekete szamárcsöddört. Egyedül a szamár sem megy fel az ördögök hegyére, csak ha a párját követheti. Az egyikre a Máriát ülteti fel a dáí áldoát, a másikkra az élelmezőiszákot, vizescsobolyót és a gyógyszeres tömlőt rakja fel, ő maga clöl megy, a vemhét vezetve, amerre az utat megmutatják nekik a pásztorok.

Itt ebben az útban vesztek el ezerével a legvitézebb hősök, akiknek bátorságuk volt ellenség dárdaerdején keresztülrontani; és akik kétségbeestek — a „semmi” elleni harcban. Az ördög hegytömege a semmi országa. A hallgatás elviselhetlenebb a mennydörgésnél. Az egyformaság rémvilága megőrjít. Azok az erőš férfiak, akik itt a sziklátat mászva, elvesztek, elébb megtébolyodtak, elszórták páncélaikat, fegyvereiket, s levetették magukat a sziklaörvényekbe, hogy ne nyomja a fejüket ez a kősemmisség.

Az ember úgy érzi, mintha azt az egész hegyet emelné a vállán, amelyre felmászik. Vakító, szemégető veres sziklatömeg az mindenfelé. A megrekedt forró levegőt egy szellő nem enyhíti: reggeltől napestig süti a lángoló nap a sziklaoldalakat, a hegyszakadékok úgy fújják ki a forróságot magukból.

Sehol semmi növény! A zuzmónak, a mohának sincs itten hazája.

Semmi élő állat! Egy dongó légy, egy éneklő szúnyog

is kedves volna az utazónak. Itt minden állat idegen. A lángoló égen hasztalan keres a szem egy kóválygó saskeselyűt, annak sincs itten hazája.

Egész nap hegynek föl, völgynek alá teker a veszélyes út; a sziklatömkeleg nem enged tájékozást; csak amidőn egy magas hegyerincre felkapaszkodtak, akkor tudják meg, hogy előrehaladtak-e, és nem visszafelé. — Az ösvényen, mely a hegyoldalakat körültekergi, nincs szélesebb nyom, mint ahová egy szamár a lábát leteheti. Az állatok legokosabbika minden veszélyesen ingó kőnél megpróbálja előbb a lábával, hogy oda léphet-e, nem gördül-e ki alóla?

Mikor aztán a nap lebukik a sziklák mögé, akkor egyszerre hideg lesz; éles, metsző hideg, mint a havasokon. S ekkor a semmi elkezd *beszélni* az átfűlt sziklák elcinte csendes zizergést adnak ki; ami egyre hangosabb pendülcésekbe megy át, amint a hófok alább száll; valami óriás keze játszik reszkető hárfahúrokon, egyre hangosabb kondulások váltakoznak, hosszabb időközökre elmaradozva; az ember azt hiszi, a sziklák össze akarnak omlani! Pedig csak egymással beszélgetnek.

És a hideg éjszakát kinn kell tölteni a szabad ég alatt. Aki egy kínálkozó barlang vendégszeretetéhez folyamodik, ott bizonyosan megkapja a *sziklái lázt*, s akkor aztán ott kell elvesznie: beteg ember innen ki nem szabadulhat.

Pitymallatkor, amidőn ismét hirtelen felbukkanik a hegyhát mögül a haragos nap, s tűzözönét szétlövi a sziklasivatagon, ismét újrakezdődnek azok a titokszerű kondulások, sziklazengetések szerteséjjel, egyre sebesebb, magasabb oktávákba emelkedő zizergéssé alakulva, hogy ez a hang összenyomja az embernek a halántékait: azt hiszi, hogy megőrül bele.

És Mária mindezen rémségek közepett csak azon fohászodott: „Óh, én szegény jó uram; mennyit kell teneked szenvedned!” — A saját szenvedéseit ezzel csillapítja el.

Három nap utaztak már az ördög hegyein keresztül. A nagy földindulás összerongálta az anélkül is veszedelmes utakat.

Reggeltől estig alig bírtak elvergődni oly távolba, ami sík rónán egy óra járás volna.

Ezalatt az élelmiszereik is elfogytak, akárhogy takarékoskodtak is velük. A hamupogácsát, amit a nomádoktól kaptak, bablisztból készítve, meg kellett osztani a szamaraikkal, hogy kibírják az utat. A vízből nappal nem lehetett inni, olyan forró volt.

A harmadik nap estéjén amint éppen egy meredek szikla örvénypárkányán haladának végig, a teherhordó vemhe lába alól kigördült egy ingatag szikla, s az állat minden poggyászával együtt a mélységbe esett; a szamárcsődört, amelyen Mária ült, szerencsére megragadá orra cimpájánál fogva a dáí áldoát, hogy utána ne ugorják a nőstényének.

Mária kétségbeesetten sikolta fel.

— Jézus, Máriám! A csodaír tömlője is elveszett!

— Azt nem hagyjuk ott — mondá a dáí áldoát. — Anélkül az egész útunk hiábavaló volna! Csak ki ne repedt légyen a tömlő esés közben.

— Hogy lehet ebbe a mélységbe leszállni?

— Ne aggódjál rajta — szólt a dáí áldoát, s azzal turbánjáról letekerte a huszonegy rőf patyolatot, amit a próféta híve azért hord a fején, hogy mikor meghal, abba takargassák. Ezt összezsavarjuk kötélnek: a végét egy szikla alá szorítjuk, s én leereszkedem rajta.

— Nem úgy! — szólt Mária. — Te nehéz vagy: alattad elszakadhat ez a lengesség; engem jobban megbír, s ha te tartod idefenn, biztosabb kézben van, mintha én fogom.

— S volna bátorságod hozzá, asszonyok asszonya?

— Óh én uram! Édes jó uram! Meddig szenvedsz még egyedül?

Csak ezzel a szóval erősíté meg a szívét.

Olyan volt ez neki, mint a Mohamed-hívőnek a „mash Allah!”

A dáí áldoát nem szólt többet: összefacsarta kötélnek a

patyolatot, csomókat kötözött reá, s aztán az egyik végét átkötötte Máriának a derekén. Akkor azután lebocsátá őt a kötélen a szédületes mélységbe. Mária fennhangon imádkozá: „Mi atyánk, ki vagy a mennyekben!” szemeit behúnyva: úgy függött egy ember kezében, mint egy pók a fonalán a sziklaörvény felett. Mikor harmadszor is odajutott, hogy „szabadíts meg a gonosztul”, a lábai szilárd talajt értek. Ott volt a mély szakadékban, a lezuhant teherhordó állat hullája mellett.

— Nem szakadt-e szét a tömlő? — kiálta utána a férfi a magasból.

— Ez megmaradt; hanem a csobolyó az ivóvízzel darabokra törött.

— Csakhogy a csodaszer megvan!

Mária leszedte a hulláról, ami rá volt rakva, s a saját vállára vette.

— Nem jó lesz úgy! — kiáltá le a férfi. — A kettős terhet meg nem bírja ez a köté. Előbb a málhákat csomózd rá.

Mária leoldá a derekáról a kötelet, a málhákat kötve vele keresztül, gondosan beburkolta a gyógyíres tömlőt a pokrócba, hogy a sziklaélek meg ne sértsék, s aztán felhagyta húzni a kötelet.

Amint ez megtörtént, a dáí áldoát a málhát a kezébe vette; s egyszerre csak azt hallja Mária, hogy elkezd futni visszafelé a számarral együtt, sebesen, azon az úton, amelyen idáig jöttek. A futó alakokat nem láthatá, csak a léptek robaját hallá odafenn a sziklák között, amik mind távolabb haladtak, utoljára egészen elvesztek.

Mély csendesség volt körülötte. Körös-körül sziklák meg sziklák, egy óriási sírbolt!

— Úr Isten! Mi lesz itt velem? Magamra hagyott volna amaz ember itten? Itt kell-e elvesznem? Az ördög pitvarában?

Reszketett egész teste ettül a gondolattul. Pedig a reszketést el kell űzni ezen a helyen: az hasonlatos a lázhoz! Nem szabad itt *félni*! Aki itt megijed a haláltól, az meghal.

Elaltatá a lelkét a még nagyobb fájdalommal: „Hát az én szegény uram nem sokkal rosszabb helyen van-e, mint én? Nem nagyobbak-e az ő szorongatásai, mint az enyéim?”

És ezzel elcsendesíté a lelkét, visszavezette Istenhez. Imádkozni kezdett, s mire végigpergette az újjai alatt az olvasó szemeit, úgy rémlett mintha a sziklák tömegében új dobogást hallana. Mind jobban kivehető lett a hang. Léptek dobaja az. Egyre közelebb jó. Mostan megáll éppen az ő feje fölött.

Bizony, ha a felhők közül letekintett volna hozzá egy dicsőült szent, nem okozott volna a szívének olyan megenyhülést, mint mikor a dáí áldoát sötétbarna arcát látta aláhajolni onnan a sziklapárkányról.

— Megijedtél ugye, hogy itt hagytalak áruló módra! — kiálta alá a férfi. — A hím számár visszafordult, s elfutott; azt kellett utolérnem; mert a nyergére van akasztva a legdrágább gyógyszer, a vakság balzsama, a hólyagos kulacsban.

— Elfogtad-e? — kérdezé Mária rémülten. — Eszébe jutott, hogy azért a csodaszerért hányszor kockáztatta ő testét, lelkét, amíg Isten nevével felfegyverkezve az ördög csészéjéből kanállal kiszedegette. Ha az most elveszett volna!

— Utolértem a dögöt, de ugyan megfuttatott! Most itt a kötél, kösd a derekadra ismét.

Mária körülövezte a kötelet, s most már égre emelt arccal, nyitott szemmel nézte, hogy száll az ember elevenen fel az égbe.

Feljutott a sziklapárkányra baj nélkül.

Ott térdre borult, Istennek hálát adni.

A dáí áldoát végigvárta, míg imádkozik.

— Ament mondtál már? Mert akkor én kezdem rá, de az átkozódást. Ez az Isten lova nem akar tovább menni, mintha lelket látna. *Pőre te!*

A szamárcsődör kivetette mind a négy lábát a sziklának, s

nem engedte magát tovább húzni attól a helytől, ahonnan a vemhéje alázuhant.

Mert a számár igen okos állat, mindaddig, amíg meg nem tudja, hogy ő számár. De amint egyszer ehhez az önismerethez eljutott, akkor aztán nincs nálánál makacsabb, fékezhetetlenebb fenevad a világon.

— Ne átkozd, ne ütlegeld! — kérlelé Mária a kísérőjét. — Menjünk tovább gyalog. Nem messze lehet már az útnak a vége. Csak kijutunk ebből a sziklaországból valaha.

De nem lehetett egyebet tenni. Mert a megbokrosodott számárra nem bízhatja az ember az életét. Páter Horus csak azon káronkodott latinul, hogy most már a számárnak a tisztjét is neki kell viselni, mert abba semmiképpen bele nem egyezett, hogy a batyut megossa Máriával. Elég szélesek az ő vállalai, hogy azt mind elbírók.

Gyalog folytatták az utat, ami egyre vadabb, szakadékosabb lett: látszottak rajta a legújabb földrengés rombolásai. A félredült kőkoloncok, a tángorgó csompók mindenütt úgy fenyegették őket, mintha rájuk akarnának szakadni.

És sehol egy élőlény a földön, sehol egy madár, egy felhő az égen. Ez itt a pokol *magas* birodalma!

— De mennyivel szörnyűbb hely az a szűk odú, ahol az én szegény uram szenved! — biztatá a lelkét Mária ez örülésre vivő kietlen útban; — van ott élő állat is elég: kígyók és skorpiók! Milyen szép *tiszta* itten!

Az igaz, hogy az ördög felesége szépen kiséperve tartja az urának a pitvarát.

Ezen az egész napon már nem volt nekik se inni-, se enni- valójuk. Az eltikkadás erőt vett Márián.

Kísérője többször megállt, kérdezni: „Nem pihensz-e meg?”

— Nem, nem! Menjünk, amíg világos van! Ki kell már innen jutnunk.

Délutánra egy hosszú sziklavágányba jutottak, melyek a

menetelesebb oldalán volt egy haránt végigvonuló ösvény, aminek a falán már meglátszott, hogy ott valaha emberek jártak, arrul a kopásrul, amit a hozzá dörgölőzött öszvérek csiszoltak raita. Az út folyvást lefelé haladt már.

De ami még nagyobb vigasztalás volt, a nyugati láthatáron feltűnt egy — felhő.

A Taurus sziklatengerében utazóknak az a láthatáron fel-emelkedő felhő, ami az óceán vándorának a szárazföld előfoka. Ott kezdődik már ismét a világ: ahol az emberek, élő állatok laknak. Legyen az ellenség, legyen az dúvad, de mégis e világbeli lény: vigasztaló látás e rettenetes semmisség országainak rémei után.

— Ott már lakott föld van — szólt a dáí áldoát, a felhőre mutatva.

— Bárcsak idejönne! — sóhajtá Mária.

Az pedig jött: nem kellett híni. Kergette valaki! Zivatarfelhő volt az, amit egy óra alatt az Araráttól a Taurusig és a Libanonig korbácsol a szélvész.

Előbb elborít eget, földet szürke porfelleggel, amit három pusztáról kavart össze: nem látni az utat többé, menekülni kell valami sziklacsompó mögé, hogy a szél le ne dobja a mélységbe az embert. Most már nem hallgatnak a sziklák. Ordít, füttyöl, süvölt minden orom, minden hasadék: odafenn pedig egy folytonos kitartó mormogás hangzik. A felhők beszélnek egymással.

— Ne meneküljünk oda le a barlangba? — szól Mária, elrémülve az apokaliptikus zivatartól.

— Nem jó lenne — mondá Horus. — Csak itt kell nekünk maradnunk a magasabb helyen, ha kellemetlenebb is, de bizt-sabb.

Egyre sötétebb lesz a világ, csak a cikázó villámok szaggatják azt meg de még mindig csak por és kavics esik: az is oly forró, hogy a bőrt égeti.

Egyszer aztán, mintha végigrepedt volna az ég, egy villám-

tűzoszlop cikázik le és vissza, s arra megnyílnak az egek csatornái, s elkezdik ontani a jeget. Előbb csak diónyi nagyságúakat, majd gerezdes buzogányfejeket: utoljára egész conglomerált tömegeket, amiknek paskolásától zengnek a porfir-sziklák, a nagy bazalthárfa ott fenn a hegygerincen!

— Jaj! El kell itt vesznünk! — sikolt a nő kétségbeesetten.

— Ne félj, maradj veszteg!

— Fussunk le oda, a barlangba.

— Mondom, hogy nem jó ott! Itt maradj!

Horus kibontotta a pokrócot, s annak az egyik szélét egy nehéz sziklával lenyomtatva, a másik szélét megfogta két hatalmas kezével, és a hátát nekifeszítve a szél tépte pokrócnak, úgy védte Máriát a saját testével.

Hah! Ez volt a küzdelem egy ember és egy Isten között. A sűrű jégdarabok ütötték, vágták minden tagját a dacoló embernek, de az ki nem ereszté a kezéből a széttárt pokrócot: nem hagyta a védencét megütni a mennyei parittyázónak.

És néhány pillanat múlva megtudta Mária, hogy miért volt jobb idefenn maradni a hegyoldal párkányzatán, mint a barlangba leszállni. Az a roppant tömeg jég, amint a forró, sziklákra leomlott, mintha kemence párkányára esett volna, egyszerre elolvadt, a szikák hasadékai, a völgyvágányok elkezdtek okádni mocskos patakjaikat minden oldalról, a bérctetőkről zuhatagok omlottak alá, s félóra múlva az a mély sziklavölgy ott a lábaik alatt egy medréből kirohanó tengerré változott át, mely száguldása közben elefánt nagyságú követet hajigál a magasba, s a menedéknek látszó barlangot perc alatt betölti. A fej elszédül, a szem elkáprázik, mikor ez őrült gyorsasággal vágatató hullámba letekint.

— Mi lesz az uramból, ha én itt elveszek! — nyög a szegény asszony, halálos félelmében.

— Ne félj! Eljutsz hozzá! — dörmögi a férfi, aki egy szisszenéssel sem árulja el, ha a fejét találja egy jégdarab.

Aztán elvonul a zivatar.

— Élsz még? — kérdi Mária Horustól, ki a nagy küzdelemben odaroskadt már a lábaihoz, de még térdein emelkedve is őt védte a testével. És az ember győzött a harcban. Kékre, veresre volt verve az egész teste: kiállta.

Mária bámulva húzta meg magát a lábainál.

— Óh atyám! Mivel fogom ezt neked meghálálhatni?

— Azzal, ami az utad célja: szabadítsd ki az uradat.

Mária nem bírta azt felfogni, hogy mi öröme legyen abban a dáí áldoáttnak, ha az ő urát kiszabadítja, akit ez nem is ösmer.

A zivatar olyan sebesen, ahogy jött, tovarohant, minden felhőt elvitt magával. Azt, hogy itt járt, csak a tomboló folyam ott a völgyben, s a jégtől fehérlő sziklahasadékok mutatták.

— Áldjuk az Istent, hogy e veszedelemből kiszabadított! — rebege Mária.

— Egyébért is áldhatjuk — monda Horus.

— Igen! A szomjunkat elolthatjuk most.

Ott volt a jég körülöttük halomban.

— Még az éhségünket is.

— Az éhségünket? — kérdező bámulva Mária.

— A vihar az Ararát felől jött. Ez azzal a porral együtt, amit kavarogva szórt szét, az Ararát sziklán termő „mannát” is elhinti. Ez az a mennyei eledel, amivel Mózsés a pusztában vándorló népét táplálta. Ilyenkor, a vihar elvonulása után, a nép nekiáll seprűvel, kosárral összegyűjteni az ég küldte kenyeret, amivel terítve marad a föld. A nép úgy híja, hogy földi kenyér. Mindjárt meglátod azt, amint a jég elolvad itt a sziklazugban.

Nem soká kellett várni, az izzó sziklákön rohamosan olvadt el a jégtömeg, s akkor a zugokban látható lett a vihar által odasepert „mennyei manna.” Hasonlít a búzaszemhez: éppen olyan lisztes, mint az; nedves korában nyersen is marokkal ehető: az íze, mint a gesztenyéé. Ezzel táplálta Mózsés a népét a pusztában.

A nomádok legendái szerint egy gonosz tündér, aki a zivatart hozza, közáporral veri el a vetéseket, de ugyanekkor annak a felesége, a jó tündér, kenyérral hinti be nyomában a letarolt földet, hogy a nép éhen ne vesszen. A tudósok azonban már kitanulták, hogy az a manna nem mennyei termény, hanem egy zuzmófaj, a „lecanora esculenta”, ami nagy területekben fedi a kopár sziklasivatagokat, az Altajban, Anedaliban, a damaszkuszi nagy pusztán, ahonnan azt az erőszakos vihar feltépi, elsöpri, a fellegek közé ragadja, s távol emberlakta pusztákon ismét elszórja; az arabok kenyeret sütnek belőle.

Mária égi csodának fogadta azt, s mikor éhségét elcsillapítja vele, azzal együtt kétségei is eltűntek. Hite még erősebb lett, hogy az az Isten, aki őt idáig elhozta, egész célja végéig is oltalmazni fogja.

Azon a napon továbbhaladniok nem lehetett; minden völgy tele volt zuhatagokkal: egy kiálló sziklapadmaly alatt töltötték el az éjszakát.

Másnap reggel megint nem mozdulhattak tovább a helyükből. A tegnapi zivatartól ideontott víztömegeből olyan köd támadt, mely az egész völgyet betölté előttük, úgy, hogy nem tájékozhatták magukat. Vesztegelni kellett, míg a ködöt felszítja a nap.

De azalatt ismét gondoskodott róluk az Úr. A zsidók mannája után következtek Mózsés fürjei. Egész serege a szárnyasoknak hullott oda a lábaik elé, kifáradtan, ugyanazon puszták lakói, ahol a kenyéruzumó terem. Talán utánakerekedtek a tápszernek, amit a vihar elsöpört előlük? Kézzele lehetett őket összefogni. S az erőt adó táplálék a bujdosónak. Horus megtanította Máriát, hogy hogyan kell tűz nélkül megporhanyítani a nyers húst. Odatette azt két lapos kő közé, s aztán egy nagyobb kővel addig ütötte a felső lapot, míg az átmelegült: így több napig eláll az, és ehetővé lesz.

A rohanó vizek már lezúgtak, hanem a köd folyvást tartott. Mária türelmetlen kezdett lenni. Azt kívánta, hogy az ösvényen

haladjanak előre. Horus teljesíté kívánságát, s összegyűjtve a mannából és fűrből, amennyit csak elbírt, megindult előre az ösvényt keresni. Az nemsokára lefelé kezdett csapinósan kanyarodni, s amint alább szálltak, a köd felszakadt előttük, s fennmaradt a fejük felett felhőnek. Borult ég volt fölöttük. Ritka tünemény ezen a vidéken, egy évtizedben egyszer. Az utazást ez nagyon megkönnyíti: a kínzó hőség elmarad, árnyékban kétszer annyi utat tehet az ember. Amíg alatt a völgyben jártak, még pihenni sem maradtak meg sehol. Hanem aztán amint az út ismét lefelé kígyózott a túlsó hegyoldalba, újra szemközt jött rájuk a tetőkön barangoló felhő, s körülburkolta őket sűrű homállal. Csak tapogatózva haladhattak tovább. Utoljára oly sűrűvé lett körülöttük a köd, hogy nem mehettek előre; meg kellett állniok.

A távolból valami különös méla hang kezdett zengeni, hasonló az orgona bűgásához, a mélység változatai: alatt és még alább zúgók.

— Mi ez? — kérdezé Mária.

— Én már ismerem! — mondá Horus. — Az erős északi szél közelít, ami a viharra szokott következni rendszeren. Keressünk valahol biztos menedéket.

Két egymásra dűlt sziklacsompó kínálkozott vele: palota az ilyenkor! Abban elhelyezkedék a két vándor, pokróccal elzárva a menedék nyílását.

A dáí áldoát jól jövendölt; amint a nap leszállt: beköszöntött az északi szél, ez a minden szelek cárja! Jaj lett volna nekik, ha ott kapja őket a sziklagerincen bandukolva! Ez nem ismer irgalmat, ez előtt nincsen erős ember. Ez mikor megkapja a kirgiz sivatagon a vad ménest, elkergeti hetedhétországra. Hej, hogy megtanulnak a sziklák beszélni, mikor rájuk paskol, az egyik bűg, a másik fűtül, az odúk huhognak: a magas kőszálak vontatott hangokon énekelnek: azok a kőalakok, akik kiadják magukat örök halottaknak, nagyokat sivítanak, elárulva, hogy ők is élnek; közbehangzik a morajló dörgés,

a sziklakolonc moraja, mit a szél lefúj a hegyoromrul. Jó volt a vándoroknak elzárni a pokróctakaróval menedékük nyílását: a szél körülkerületi a sziklákat; a kereplés, amit hallanak, a kavicscsoport hangja, amit a kegyetlen rém a sziklára szór, égből jövő nagy hahotát kiáltva le hozzá.

Ez volt a legrettenetesebb éjszakája Máriának.

Csak reggel felé tudott elszunnyadni, a kemény kősziklára nyugtatva fejét.

Reggel aztán, mikor a dáí áldoát félrehúzta a pokrócot az odú elől, Mária fölébredt a betörő világosságtól.

— Nézz oda alá! — monda neki Horus.

Erre a nő csak térdre rogyott, két kezét keblén összetéve, s arcát az égnek emelve, Istenhez beszélt.

Az a látvány volt a pokol után a paradicsom.

Az éjjeli szél elverte a hegyekről a ködöt, s arról a tetőről, ahol az utazók álltak, a damaszkuszi rónát lehetett végiglátni, száz városával, édeni ligeteivel!

Damaszkusz a pálmák városa.

Még most is a „Kelet szemefénye” Damaszkusz. Csupa kertek közepében, miknek gyümölcsfái kincseket hordanak magukon. Egész világkereskedés folyik a barackjaival, mikhez hasonlót más ország nem terem. De mi volt ez még akkor! Egy világváros, amihez Európának egy metropolisát sem lehet hasonlítani. Ahol most a barackligetek gesztye piroslik, akkor pálmaerdők koronás zöldje sötétlett, százféle gyümölcsseivel, fűrtökben, kobakokban, óriás diókban, s a hírhedett damaszkuszi rózsá berkeinek illata fél napi járóra átittasítá a léget, s mentül közelebb jött az utazó, annál részegebb lett tőle.

Pálmák és olajfák közepett terült el az óriási város, mely vetekedett Konstantinápolyal, lakosa több volt, mint ma Budapestnek, fényűzése nagyobb, mint Párizsnek, szent helye több, mint Rómának. Itt van a a torony, melyre az izlamhívők hite szerint a Jézus Krisztus (szerintük is próféta) az ítélet nap-

ján le fog szállni az égből, itt a mártírok és próféták sírjai, remekül épült mauzoleumok alatt: a szultáni paloták, a mecsetek ólom- és réztetői messzire ragyognak a dús aranyozástól a paloták tömkelege közül, s a pálmák sűrűjéből toronymagasra lövellnek fel a szökőkutak sugarai. Kéjillat terjeng az egész városon át, amit a cédrusfából épült házak, a szumach- és szandarakméz-gával fényesített verandák párolognak ki, a futórózsák egész a háztetőkre kúsznak fel, ezeknek a hulló levele az egyedüli szemét az utcákon, miket az oszlopsorokon végigvonuló vízvezetékekből folyton öntöznek, hogy por be ne lépje a fényes házfalakat, a virágos háztetőket. Gazdagság, pompa, jóllét nevet mindenünnen dicsekedő tüntetéssel: Damaszkusz a boldog emberek hazája. Itt nincs koldus.

Akkor volt ez, amikor még a sánta démon, Timur Lenk el nem pusztítá a török birodalom harmadik szent városát, őrző fanatizmusból; kiirtatva a palmaerdőket köröskörül mindenünnen. A XIII. században még a hatalmasabb szultánok székhelye volt Damaszkusz.

Mária fényes bevonulása.

Amint az „ördög hegyeit”, ezt a *kősziklapoklot* elhagyták a vándorok, leszállva a ligetes völgybe, az első falu, amit értek, már otthonul fogadta őket. Izmaeliták laktak ott. Ezek a mohamedán vallás eretnekei, akiknek nem kell se dervis, se uléma, sem Sheik ul Izlám, akik pap nélkül dicsérik Allah-t és a prófétát, nemcsak a szakadár hitük miatt keresik a Taurus hegy rejtett völgyeit menedékkül, hanem azért is, mert itt nem vigyázhatnak rájuk az ellenségeik. A török, arab, beduin, a szaracén, a fellah, a kurd, az örmény, az mind halálos ellenségük. Ők az assasinok hívei. Láthatatlan főnökük a „Hegyek ura.”

A dáí áldoátanak itt nagyobb hatalma volt, mint a szultának. Parancsolatjának szolgál minden ember.

Máriának több hetet kelle töltenie az izmaeliták völgyeiben. Elő kellett őt készíteni a bevonulásra. Illatos fürdőekkel, balzsamos kenőcsökkel, hozzáértő vajákos asszonyok visszaadták testének, arcának ifjú üdeségét, a puszták, a sziklasivatagok, az égető napszúrás szépségrontó befolyása nem volt látható többé, testének minden bája visszatért. S az idő nem telt hiába. A gyógyítási csodatételekre nem volt itt alkalom, a hegyvidéken a szembetegség nem otthonos: hanem ahelyett tanulni kellett. Az arab nyelvet. Már útközben is folyvást tanította őt erre Horus; az arab nyelv a keleten olyan, mint nyugoton a latin. A míveltség, a tudomány, a költészet nyelve. Aki ezt érti, beszélhet tudósokkal és fejedelmekkel Ázsia minden országában. Mária tanulékony volt: még csak az volt hátra, hogy a helyes kiejtést is elsajátítsa, ahogy Szíriában beszélnek az előkelő urak, s megtanuljon virágos kifejezéseket szőni mondatai közé, mikben az arab nyelv úgy tündököl, hogy tolmács nélkül beszélhessen maga minden hatalmas úrral. „Mert e naptul kezdve én senki és semmi nem vagyok, te vagy minden. Te mondod, hová menjünk; te mondod, mit cselekedjünk” -- magyarázá Horus. — „Én csak a te szolgád vagyok, aki dromedárod kantárját fogja: tudatlan paraszt szolgál, aki nem tud más nyelven, csak székelyül. Amit nem magyarul mondanak, azt nem hallom. A szíriai népnek nem szabad azt megtudni felőlem, hogy én több vagyok, mint Lebée László egykori hú fegyverhordozója, a jó öreg Bálint.

A dáí áldoát olyan öltözetet készítettett magának, amilyen a megholt csatlósé volt, még a szakállát is levágta, hogy hozzá hajazzon. Máriának pedig pompás öltözeteket hozatott India, Kashmir drága szöveteiből: kínai selyemruhákat, damaszkuszi virágos damasztot és igazgyöngyöket. A dáí áldoát felfordított üres tenyeréből csak úgy hullott a kincs! Olyan varázshatalom volt a Hegyek urának neve Izmael fiai előtt.

Mielőtt a völgy rejtekéből útnak indultak volna, a dáí

áldoát előreküldé a híveit, mindenféle nemzet fiainak átöltözve, hogy híreszeljék el a csodatevő asszony közeledtét, aki kezeinek érintésével csodákat tesz, szemkórosokat meggyógyít.

Aztán egy csodalátó ezeret csinál.

Mire egyik városbul a másikba vonulva, Damaszkusz falai alá megérkezett Mária, már egész dicsőítő sereg járt előtte, utána. Az „égből jött asszonynak” nevezték. Aki jót tesz szegényekkel és urakkal, s amit a gazdagoktól jutalmul kap, azt rögtön kiosztja a szegények között.

Damaszkusz főkapujánál, mely azt a fél óra járásnyi hosszú széles utcát nyitja meg, melyet az apostolok könyve az „egyenes útnak” nevez, tízezerei várták a népnek a kíséretével bevonuló csodatevő asszonyt, ki fehér dromedárján bíbor baldachin alatt ülve, pompás keleti öltözetben, aranyos fátyollal letakarva vonult végig a virágokkal hintett utcán, a szőnyegekkel fellobogózott paloták sorai előtt, a csodatételnek előre hirdetett színhelyéig, a nagy „hán” piacig, ahol a nagy szökőkút van, mely olyan magasra lövelli fel a víz sugárt, mint a legnagyobb élőfa, úgy, hogy az olyanak tetszik, mint egy átlátszó pálma, melynek koronája omló víz sugarakra foszlik.

Itt várta már ezernyi szembeteg a csodaasszonyt, ki dromedárja nyergéből le sem szállva, egy rézmedencét töltetett meg a szökőkút kristályvizéből, s azt maga elé vitette.

A nép, mely már ekkor a paloták tetejét sűrűn elállta, hitatos bámulattal nézte, hogyan varázsolja el csodatevő szerré a tiszta vizet az ég küldötte asszony, pusztán azáltal, hogy a kezét háromszor belemártja. A keze égszínkéék, mikor belemártja a vízbe, s mikor kiveszi onnan, hófehér. És aztán ezt az így megbúvólt vizet apró üvegcsékben szétosztja a szembetegek között: attól azok mind bizton meggyógyulnak.

Otthon Európában ezért megégették volna, mint varázslónőt, a törökök türelmesebbek: náluk szabad csodákat mívelni. Nekik nincsenek baccalaureatus orvosai, akik a növények

és ércek rokonszenveit felfedezték, s a szemgyulladást ojtatlan méz vizével gyógyítják, olajjal, kámforral és szalmiákkal keverve.*

Mai nap már minden falusi orvos ismeri jól azt az igen egyszerű orvosszert, amivel Mária csodákat művelt Damaszkuszban, s könnyen kitalálja, hogy lett az azúrészín kéznek bele-mártásátul a tiszta vízből csodaír: akkor még ez mirákulum-számba ment.

Egész búcsújárás támadt Damaszkuszban, ahhoz a házhoz, ahol Mária a sátorát fölüté. Gazdag kereskedők, hatalmas emírek küldték érte aranyos palankinjait, hogy ellátogasson palotáikba kedves családtagok kínzó baját meggyógyítani, s erszény pénzt erőltettek fel rá háladatosságbul. A szolgának azonban már ki volt adva az utasítás, hogy a gazdagok palotájától a szegények kórházába vezesse a fényes kíséretet, a függönyös hordszékkal, ahol Mária a gyógyszerert és a pénzt szétosztá.

Mária félni kezd a paradicsomtul.

Mentül több napot időzött Mária Damaszkuszban, annál jobban kezdte becsülni azt a népet, akit otthon mindenki pogánynak, hitetlennek szidalmaz, akinek elpusztítására vasba öltözik az egész világ. Itthon a saját birodalmában ez oly békében él minden más vallás hívével, hogy még össze sem perlekednek. Ez nem szidalmazza Jézust, azt mondja, az is próféta, s enged a tiszteletére templomokat építeni, külön az örményeknek, a görögnek, a latinnak. Sőt a saját pompás mecsetjének három minaretjei közül az egyiket, a „menyasszonyok tornyát” a Jézus lábnyomának ajánlotta fel, midőn az égből le fog szállni ismét a földre.

Mária mindenütt kegyelettől emelt, pompával halmozott emlékeit találta maga előtt a prófétáknak, a szenteknek a szent asszonyoknak, akik népeiket boldogították, s az uralko-

* Hochberg, *Georgica Curiosa*. III. Theil, 3-tes Buch.

dóknál is nagyobb hírű költőknek. És látta az óriási gazdagságot, mely a világ minden részeiből ideömlik, mint a tengerbe, és a szorgalom, ész, találmány műveit, amik innen szétterjednek az egész világra: a nagyszerű gyárakat, amikben a damasztot szövik, a rengeteg kohókat és hámorokat, amikben az utánozhatatlan damasztk acél kardokat készítenek; a rózsaoajlaj, az illatos vizek és drága balzsamok főzőüstjeinek mámorillat-árasztó egész városnegyedét; gyümölcsstermesztő kertet, miknek aszalóiban hasonlíthatatlan zamatú liktáriumokat, persikátákat sűrítik, és amidőn a gazdagok élvezeteiről gondoskodnak, a szegényeket is meglátják. Nincs koldus, nincs kéregető az egész városban. Roppant házak vannak építve az utazók, a szegények számára; kész szállás mindenkinek, aki hajlékot kér; éjszakára fekhely és szerény táplálék, s minden utcának van kórháza: még a beteg állatokat is ápolják.

S ahol ennyi idegen nép összesereglik, még sincs dulakodás; rendet tartanak itt: a tolvajt röptiben elfogják, s minden piacon ott van a vándorló bíró, aki igazságot tesz a nép közt, s nem kér díjat érte.

Nem kell az idegennek attól félni, hogy megbántják, nyitott ajtó, ablak mellett elalhatik nyugodtan, még lárma sincs éjjel az utcán. Ki lármázna éjjel? Itt nincs részeg ember. A damaszkusziak termesztik a legfőlségesebb szőlőt, de bort nem csinálnak belőle, aszaltan vagy mustképpen fogyasztják, százféle gyümölcs nedvéből készítenek italt, ami csak felfrissít, de meg nem mámorosít.

S ez a szüntelen felpárolgó édes illat, amit nem fertőztet meg a rondaságok bűze, ébren is álmodozóvá teszi az embert, kivált az idegent, aki meg nem szokta: úgy érzi, mintha egy idegen világban járna.

Mária megijedt magától, ő megszerette a hitetlenek fővárosát! Olyas valamit érzett, ami a szívet elaltatja. Pedig hiszen nem azért jött ő ide.

Hanem hogy a rab urát felkeresse.

Malek Kamel, az igazságos.

Azt tudta a megholt szolgájától, hogy a férje Malek Kamel fogságába esett.

Minden ember, akivel a városban összejött, akármi nemzetbeli volt is, csak elragadtatással beszélt a kalifáról; a nép ezt a melléknevet adta neki: „az igazságos”! Imádták, leborultak előtte, mindenki szerette.

Mária úgy óhajtott volna már a színe elé kerülni. De nem lehetett. Malek Kamel több nap óta elzárkózott a szerájába, ami palotacsoportozatával maga egy város volt. Olyankor szokta ezt tenni, amidőn neki, a legmagasabb földi bírónak kell ítéletet hozni. Ily nehéz napokon elzárja magát az egész élő világtól, s nem tanácskozik mással, csak Istennel.

A szeráj minden kapuja be van zárva ilyenkor. A nép áhítattal lesi, mikor nyílnak meg az aranyozott rézkapuk ismét, kik lesznek azok, akik belőle kijönnek, akikre a kalifa ítéletet mondott; életnek vagy halálnak fiai lesznek-e?

Az ítélet kimondását megelőző napon lovas kikiáltók járnak be a várost, trombitaszó mellett hirdetve, hogy a fekete kút piacára nyíló kapu holnap reggel, az első szúra éneklése után ki fog nyitattatni, jőjenek fel minden népek meghallgatni a kalifa igazságos ítéletét.

Senki sem tudta, hogy kire szól majd az ítélet; de az köztudomású volt, hogy a „fekete kút” piaca csak büntetések végrehajtásának szokott színhelye lenni. Fekete márvány medence veszi körül e szökőkutat, innen az elnevezése; a medence közepén áll egy roppant feketemárvány kolonc, annak a közepéből lövell fel a vízszugár. Az ítélethirdetés napján a vízömlés megszakad, s csak akkor lesz látható, hogy a koloncról vas-
karikák függenek alá.

— Oda neked is el kell menned! — mondá a dáí áldoát Máriának. — Ott bizonyosan észre fog venni a kalifa, s akkor ő hívhat fel maga elé. Vigy magaddal a gyógyszereidből.

Másnap korán reggel odaviteté magát Mária a palankinjában; a nép, amint megismerte, utat nyitott előtte, s hálálkodva fogadta; a piacon a legkiválóbb helyet engedték át számára, az Ali mecset külső arkádja alatt, ahonnan a szeráj kapujára és az aranyrácsozatos erkélyre éppen olyan jól láthatott, mint a fekete kútra, szegény bűnösök szomorú színpadjára.

Az egész tért sűrű néptömeg tartá elfoglalva; a házak lapos födelei is rakva voltak bámuló férfiakkal, nők csak a sűrű ablakrácsozatok és a palankinok kárpitjai mögül kandikáltak elő.

Amint a műezzin a szúrát elénekelte, egyszerre föltáruáltak a szeráj érckapujának szárnyai s a fölöttük levő erkély táblái, s míg alatt a rézhídon széles alabárdokat viselő fekete azopardok tódultak elő, az erkély ballustrádján megjelent a kalifa, udvari kíséretével, emíreivel és ulémaival, s helyet foglalt egy számára emelt mennyezetes zsellyén.

Szép, daliás, fejedelmi alak volt Malek Kamel; hosszú fényes fekete szakállal, napbarnított arccal, nyugodt tekintettel. Az idegent meglepte az arc a damaszkuszi már ismerte annak bűbáját.

A templomos lovagok.

De egyszerre hűtlen lett minden szem a szultán arcához, amint a rézhídon át előléptek az elítélt bűnösök. Két templárius vitéz volt, a rend teljes ornátusában; hanem sisak nélkül, fedetlen fővel. Ez meglepő látvány volt, Senki sem várta. A templomos rend hadviselő vitéz ellenfél. Azt leöletheti a kalifa, ha foglyul ejté (ahogy előde Szalahaddin meg is tette a tiberiasi ütközet után), de hogy bírāja legyen a templárius nemes lovagnak a szaracén szultán, aki ítéletet mond fölötte, ahhoz rendkívüli összetalálkozások kellenek a csillagok aspektusaiban.

Az egyik templáriusnak a mellére, éppen a nagy veres kereszt középebe egy kitért pergamen volt feltűzve, amin latin írás volt látható.

Odavitték mind a kettőt a fekete kúthoz, s karjaiknál fogva odakapcsolták a vaskarikákhoz.

A templomosok haja egész a szemöldökükig ért, ott kereken el volt vágva, ami tekintetük mogorvaságát még inkább fokozta.

A nép mély csönddel fogadta e látványt; a tömegben kereszténynek is feles számmal voltak, kik hitsorsosaik pellengérré állításában hitüket látták meggyalázva.

Mária elszorult szívvel várta az ítélet kihirdetését. Saját sorsának előjele volt az. Ha a kalifa a fogoly templomosok iránt kegyetlen tud lenni, akkor ő sem kereshet nála irgalmas szívét; ha az „igazságos” melléknevű Malek Kamel arcul üti magát az igazságot, hogyan reméljen tőle az, aki az igazságnál többet: kegyelmet keres nála?

A trombiták harsogtak, a serif felhágott a fekete kőre, s kibontva a pergamen tekercset, messze hangzó szóval kezdé olvasni az ítéletet.

Malek Kamel ítélete.

„Az egy igaz Isten, Allah és az ő prófétája nevében! Én Malek Kamel kalifa, fia Malek Adelnak, Damaszkusz szultánja, hirdetem minden igazhívőnek, valamint a Messiás követőinek és a Mózes híveinek egyaránt:

Miszerint ezelőtt tíz nappal két keresztviselő vitézek, kiknek neveit elhallgatom, hogy hozzátartozandóikat szégyen ne érje, követi zászló oltalma alatt, mint a templomos rend perjelének küldöttei hozzám érkezének, s vezérüktől nekem egy levlet hozának. — Ezen levélben a templomos lovagok felajánlják nekem, hogy a császárt, a kereszténynek fővezérét, nekem kezemre szolgáltatják, elárulva azt a helyet, ahol fürödni szokott, hogy őt ottan elrejtett harcosaimmal elfogassam vagy

megölessem; — amely ajánlatra én Malek Kamel szultán ezt ítélem és válaszolom:

Ti, két templomos lovagok, árulók vagytok a ti uratok ellen, aki nekem ellenségem, de tinektek vezéretek. Azért én titeket, a perjeltek levelével a szügyeteken, kalitkába zárva visszaküldelek a ti uratokhoz, a keresztyének fejedelméhez, ő lássa meg, kik vagytok, és mit tegyen veletek! — Ezt ítélem én Malek Kamel, szultán.

Dicsőség Allahnak, az egy igaz Istennek és az ő prófétájának az örökkévalóságig.”*

Amint az ítélet fel lett olvasva, a kút négy szögletén álló trombitások, a világ négy sarka felé fordítva török sípjukat, rázendíték a bűnösök gyászindulóját; az azopardok megragadták a pellengérről levett árulókat, s egy elefánt hátára csatolt vaskalitkába bezárták mind a kettőt, fegyveres lovagok nyitottak a néptömeg között utat.

Mária emelkedni érzé a szívét az egék felé. Aki ez ítéletet hozta, több volt, mint igazságos: az nemes lelkű volt.

A nép zúgott, mint a tenger, s ahány fej, annyi ököl emelkedett a levegőbe, fenyegetőzve.

— Kire zúg így a nép? — kérdezé Mária a szolganak öltözött dáí áldoáttól.

— Bizony nem az elítéltekre.

— Hát kire?

— A kalifára.

— Miért? Hisz ez dicső, nemes lelkű ítélet volt.

— Azt ebben az egész nagy sokaságban egyedül te magad tudod.

— No, hát tudja meg mindenki! Vitess oda a fekete kúthoz!

— Mit akarsz?

* Ezt a történelmi ténytet a keresztyén történetírón, Math Parisson kívül az arab történetírók is följegyezték, Frigyes császár levelét is hozzátéve, amivel a szultánnak válaszolt. (Bibliothèque des Croisades, auteurs orientaux, traduits par M. Reinaud.)

— Szólni akarok a népnek.

— Szeretem a bátor asszonyt. Tedd meg. A szultán is meghallja.

Azzal parancsot adott a nagy botos kísérőknek, hogy csinaljanak utat a palankin számára.

„Helyet a kék kezű asszonynak!”

Ez a kiáltás varázserővel bírt. E név alatt ismerte már minden nyomorult Damaszkuszban Máriát. Engedték őt a fekete kútig vitetni.

A szökőkút már ekkor újra fellövelte vízsugarát, ahogy szokás az ítélet végrehajtása után. Máskor vért mosott le a fekete kőről, mostan szennyet.

Mária szól a damaszkuszi néphez.

Mária felszökött a palankinból a kútmedence párkányára, égszínkép jobb kezét a magasba emelve, s bátor, erős hangon kiáltá a népnek arabul:

— Damaszkusziak. Egy Istent hívők! — Ti mindnyájan vakságban szenvedtek. Nem látjátok meg a napot az égen. Van-e fényesebb nap a fejedelemnél, aki ellenségét nemes tettekkel győzi le? Malek Kamel szultán kardja elég hatalmas volt mindig; orgyilkos tőre nem szennyezi be az ő kezét.

Ő megveri az ellenségét, mikor páncélban van, de nem rohanja meg, mikor mezítelen. Dicsőségének fénye elvakítja még az ellenségét is, s ti ezt a fényt nem akarjátok látni. Jőjjetek ide, én meggyógyítom a szemeiteket: mossátok meg ebben a vízben, amit kezemmel megszentelek: a mindenható egy Isten nevében!

S azzal kék színű jobb kezét a szökőkút vízsugarába tartá, amíg az fehér lett, mint az alabástrom.

Damaszkusz ősidők óta mindig a csodatételek hazája volt, igazi és hamis csodatételeké. Elköverték azokat próféták, szentek, kalifák és szemfényvesztők. Hívőkre mindig akadtak.

Egy bátor nőnek merész megjelenése, megragadó beszéde a néphez, ott, ahol nőt nyilvános téren beszélni nem hallottak soha, a felizgatott tömeg kedélyét egyszerre megfordítá. „Szálem! szálem!” üdvkiáltás hangzott feléje minden oldalról, s tódulva jött a nép a fekete kúthoz, a csodatevő kéz által megszentelt vízben megmeríteni az arcát.

Mária Malek Kamel szultán előtt.

Az üdvkiáltás zsvajában egészen elveszett a szava a kalifa fősejkjének, Fakredinnak, aki az erkély ballustrádjáról előkiáltá, hogy a szultán maga elé hívhatja amaz ismeretlen asszonyt, ki a fekete kútnál beszélt. — De a legközelebb állók meghallották mégis, s a parancsszó szájáról szájra elszármazott egész a fekete kútig. Ott aztán a palankint asszonyostul együtt felemelte a nép a feje fölé, s úgy úszott a zsellyeszék, mint csónak a tengeren, ezernyi kéztől tovább hajtva, míg a szeráj kapujához ért. (A dáí áldoát elmaradt.) Máriát a kapu alatt várta a szeráj háremőre, az eunuchfőnök, s szolgálival, hordszékestül együtt viteté fel a lépcsőkön (nő lábának nem szabad a hideg márványt érni). A szultán elfogadótermének ajtajában ki kellett szállnia, s a puha szőnyegekkel takart, drágakövekkel tarkán kirakott falazatú terembe lépnie.

A keleti satrapa termének minden pompája nem hatá meg Máriát, ámbár elmondani sem tudná mindazt, amit látott; de megragadá magának a szultánnak a tekintete. Valami emberentúli fenség volt annak az arcvonásaiban, mintha egy tökéletes férfialakba egy angyal lelke szállt volna bele. Tekintete merészebb minden férfiakénál, de az olyan merészség, melynek mindenki kénytelen megadni magát, melynek súlya alatt a gyöngye összeroskad, de térdre estében az a megnyugvás kíséri, hogy hiszen az, aki előtt elbukik, bizonyosan fel fogja emelni.

Malek Kamel, amint Máriát megpillantá, hevesen lépett le trónja grádicsáról, s odasietett az eléje boruló nőhöz, meg-

ragadta annak a karját, s felrántá őt a szőnyegről, e szót lihegve: „Te vagy az?” (E hangban annyi fenyegetés volt! Oly keserű szemrchányás!) Mária arca azzal a vékony aranszövetű keleti fátyollal volt takarva, mely közelbül az arcvonásokat sejteni engedi, anélkül, hogy egészen elárulná, távolbül egészen elrejtí. A kalifa heves kézmozdulattal fellebbenté ezt a fátyolt, úgyhogy a nő ijedtében elsápadt. — Hanem aztán csüggedten ejté le a karját Malek Kamel, s arcán egyszerre valami méla búskomorság borongott át: „Nem, nem te vagy! — sóhajta fel —, ámbár nagyon hasonlítasz hozzá”.

Azzal inte a kezével, megérté mindenki a kézmozdulatot: egyedül hagyták a nővel.

— Kérlek, ne remegj! — monda a kalifa, szelíd, vibráló mély hangon, — ne hidd, hogy valami tébolyulttal van dolgod; sem azt, hogy erőszakoskodó kényúr előtt állsz. A szokatlan fogadást magyarázza meg az, hogy alakod hasonlít azéhoz, kit egyszer nagyon szerettem, s akinek a nevét nem szabad előttem kimondani többé. — Azért *kérettelek*, hogy jönnél ide, mert van egy kedves gyermekem, aki szemeire szenved, azt mondják, te csodatevő szerrel bírsz; ha igaz, gyógyítsd meg. Azt adok jutalmul, amit kívánsz tőlem.

E biztatásra egyszerre kipirult az arca Máriának, s hogy ezt a kalifa is észrevehesse, egészen hátraveté arcáról a fátyolt, s biztos diadaltól ragyogó tekintettel mondá:

— Én bizonytal meggyógyítom gyermekedet, vezetess oda hozzá.

— Vezetlek magam — monda a szultán, s kaftánja ujjának hajtókáját egész az ujja hegyéig kezére takarva, úgy nyúj-tá azt Máriának, hogy tegye rá a maga kezét.

A gyermek, aki anyját nem találja.

Egy alacsony, színaranyból vert ajtón át a szeráj háremosztályába vezeté Máriát; fénytől csillogó, illattól elárasztott termekbe, miknek boltozata lazúrkővel volt kirakva, pillé-

reik malachitból, élő virág, virágnak szőtt selyem, s valamennyi között a föld legszebb virága, az asszony. Egy egész kert. Nem! Egész erdő bűbajos szépségekből, a föld minden nemzeteinek leányai együtt, a jaspisfekete négertől az alabástrom arcú, aranyhajú kelta szépségekig.

A kalifa nem időzött a multságok termeiben, amik tánra, énekre, fürdésre voltak berendezve, amiknek falai körös-körül tükrökből álltak, amiknek szökőkútjai rózsavizet fecskendeztek, amiknek márványmedencéibe aranyoroszlánok okádták a kristálytisza vizet, aminek bezárt pálmaligeteiben tarka madársereg repkedett; — hanem elvezette Máriát egy kis damasztfüggönyökkel elzárt benyílóba, mely felyülről kapott sötétkék üveglapon keresztül világot. Ottan feküdt prémekkel kibélelt aranynyoszolyában egy kis fiúcska, talán három éves, alig több, szép, mint egy kis Ámor, piros teli arcú; s éppen úgy bekötött szemű, ahogy azt a kis istenfiút festik.

A hatalmas úr, a győzhetlen kalifa nem bírt megszólalni; csak a szemében megjelenő könny mondta Máriának, hogy ki az a gyermek ottan.

A szultánnak nem volt több fiúgyermeké annál az egy-nél.

És azt meglepte az egyiptomi csoma. A nagyapja csókjától lepte meg, aki szintén abban szenved.

Mikor Mária odahajolt a gyermek fölé, hogy a köteléket levegye a szeméről, az örömprepsve szólalt meg:

— Hát visszajöttél, anyám?

Ennél a szónál a kalifa a két öklét a homlokára szorítva, szótlanul rohant ki a benyílóbul, s nem tért vissza a hárembe, csak estefelé. Akkor ismét felkereste a gyermek fekhelyét. Az már aludt. Mária ott ült az ágya mellett.

— Meg fog-e gyógyulni? — kérdezé az apa.

— Isten segítségével minden bizonnyal. Már nyugodtan alszik. Ez az első jele a javulásnak. Amíg a szemgyulladás kínozza a kórt, addig nem tud öt percig szunnyadni anélkül,

hogy felriadjon a szűrő fájdalomtól. Most már egy órája, hogy alszik.

— Megengeded, hogy én is itt lessem, meddig tart a nyugodt álma? — kérde a kalifa szelíden. — Most te vagy az urak úrnője! Hogy tudtad őt elaltatni?

— Meséket mondtam neki. Azt kívánta tőlem. A szép mesét a „zengő almákról”, amiket az anyjától hallott. Elmondtam neki, ahogy én tudtam. „Máskor ezt másként mondtad! De így is szép” — jegyzé meg rá.

Amit a szultán mesél.

— Hát most én mondok neked cserébe egy mesét — szólt a kalifa. — Ennek a gyermeknek az anyja volt az én kedvenc kadinám. Még ha másra néztem is, csak őrá gondoltam, oly nagyon szerettem. Egyszer egy keresztyén lovag esett fogságomba, kinek a balsorsban is megtartott büszkesége megnyerte tetszésem. Feloldoztam láncából, palotámba hoztam, barátommá tettem. Víg cimborá volt; mulatságos bajtárs, tudott dalolni, mesélni, tréfálni, velem vitatkozni, ahogy a saját emíreim egyike sem tud. Tréfájában nem volt bohóc, merészségében nem volt paraszt, bölcselkedésében nem volt unalmas. Nagyon megszerettem. Olyan szabadon járt-kelt palotámban és palotámon kívül, mint a szaracén sheikek bármelyike. Nem tartá őt fogva semmi, csak a becsületszó. Rá mertem volna bízni az álmomat, rá a kardomat, a kedvenc paripámat. Bizonyos voltam felőle, hogy meg nem csal, meg nem lop, meg nem öl. És ez az ember mégis megcsalt, meglopott, megölt engem, a legkegyetlenebbül. Egy éjjel elszöktette a hárememből a kedvenc nőmet. Nem futhattak messze, beduin lovasaim a pusztában utolérték őket. S azóta ennek a gyermeknek nincsen anyja.

— Te megöletted őket?

— Nem. Esküvésem tartja, hogy énmiattam soha fogolynak és asszonynak vére ki ne hulljon. Az áruló, hitszegő barátot, a szökevény foglyot elküldtem az apámhoz, Malek Adel

szultánhoz, akit nem lehet megcsalni, a hűtlen asszonyt pedig a puszta egyik oázába zárattam, ahol nincs kit megcsalni. — Már most tudod, hogy miért mondta ez a gyermek, midőn átölelted: visszajöttél anyám, s miért rohantam én el innen erre a fájó kérdésre?

A gyermek fölébredt. Mária levette szeméről a kötőléket, megkente a szemeit a gyógyírral, s friss borítékot kötött rá. Arra ismét elaludt a kis szenvedő, s jót álmodhatott, ajkai megnyíltak, elkezdett nevetni.

A szultán odatért az ágy elé, s úgy nézett gyönyörtül ragyogó arccal a gyermek ajkaira.

— Látod? Látod? — monda a nőnek. — Ez a paradicsomnak a nyílása: egy gyermeknek az ajka, aki álmában nevet.

Mária nagyot sóhajtott, ő ezt a paradicsom nyílását nem látta soha, neki nem volt gyermeke.

A veszedelmes paradicsom.

A kis Nurgehán szemgyulladásra a szokottnál makacsabb volt, a teljes felépülés sokáig tartott. Mária ez idő alatt teljesen megismerkedett a szultán háremének rejtélyeivel.

Egészen másformának találta azt, mint aminőnek a mondák híresztelik.

Nincsenek ottan szerencsétlen nők, eltitkolt szenvedések, könnyek árán megvásárolt gyönyör. Gondtalan, szenvedélytelen élet az ott; tánc, multság, mesemondás, virágok ápolása, beszélő madarakkal, táncoló majmokkal enyelgés, bűvészmutatványok, sáskaviadal; úszás, csónakázás, azután pipere, cicoma; egész nap nyalánság, csemegék, sorbet, dulcsásza, nádmézfogyasztás; csupa élvezet közt telik el az élet! S ami a világban annyi kéjt, fájdalmat teremt, a szenvedély, az ide se egy sugárt, se egy árnyékot nem vet. A szultán háreme csak abban különbözik egy nőkolostortul, hogy az egyikben szomorú énekeket dalolnak, a másikban víg nótákat énekelnek.

A szultán olyan közöttük, mint a gyermekek között az apa. Ha valakit remegni lát maga előtt, még a kezéhez sem nyúl hozzá. Valamennyien mind bálványozva emlegetik. Ha egy arcot szomorúnak lát a többi között, kikérdezi, hogy mi baja. Ha a szíve fáj, utánajár, ki lehet az, aki után sóhajtozik, s aztán ad neki gazdag kelengyét; férjhez adja, mint apa a leányát. Nem lehet itt boldogtalan senki.

Mária sokszor mondá azt, hogy az emberek úgy élnek itt, mint a paradicsomban. S aztán nehéz szemrehányásokat tett magának azért a gondolatért. — Hisz az éppen az ördög incselkedése, hogy a poklot olyannak mutatja, mintha az volna a paradicsom. — Ez az igazi pokol itten! Nem azok, amik gyötrelmekkel voltak tetézve, kínok változataiból felhalmozva, hanem ez, a gyönyörűség háza, ez az igazi kárhozat pitvara. Nem olyan az igazi ördög, amilyennek festik, kecskeszarvakkal, lólabakkal; hanem ilyen, mint ez; azzal a szelíd, hódító tekintettel: aki nem ragad el hegyes karmokkal, csak elkábít ígész szemekkel, míg a lélek alá szédül a mélységbe. — Ezt a mélységet retteg.

Hetednapra egészen meggyógyult a gyermek. Az éjt végig átaludta, ami a felépülés jele.

Mária tudatá a kalifával, hogy ma kihozhatja a sötét szobából a világosságra a kis Nurgehánt, s a kötőléket végkép leveheti a szemeiről.

Azt a termet, ahol ennek végbe kellett menni, telerakták nagy virágkádokban növelt pálmákkal, babérfákkal, miknek sűrűjéből a kíváncsi asszonysereg fejei kandikáltak elő, mint megannyi szeráfocsák a felhőhasadékok közül.

Malek Kamel szultán nem várhatta, hogy a fiát előhozzák, maga sietett a kis szobába érte, s a karján hozta ki Mária elé.

Mária lebontotta a gyermek szemeiről a kötőléket, s amint azt eltávolítá, a gyermek bámulattól karikára nyílt szemein nyoma sem volt már a kórnak, olyan tiszták voltak azok, miként az ég Damaszkusz fölött.

Az a sok asszonyfő ott a bokrok között örömeiben nevetett; a kalifa örömeiben sírt.

A gyermek pedig első tekintetével látó szemeknek Máriát kereste, s míg térdeit apja tartá átölelve, ő a kis karjaival a hölgy nyakát ölelte át, s örömkacajtól reszkető hangon kiálta:

— Anyácskám! Anyácskám! Hát mégis visszajöttél! De jó, hogy visszajöttél! Azért fáj a szemem, hogy nem láthattalak.

S minden mondásnál odacsattantá az ajkát (azt a paradicsom nyílását) a félreismert nő ajkaihoz.

Mária maga is oly boldognak érezte magát e gyermek-öleléstül, az édes csókoktól, amiknek zamatját eddig nem ismerte. Egész önfeledten ölelé ő is keblére a hízog kis teremtet, ki őt boldog csalódásban anyjának nevezte, s pillanatokig ő maga is annak hitte magát. „Ugye most már itt maradsz, nem még el?”

Malek Kamel szultán megfogá gyöngéden Mária kezét, s így szólt hozzá érzelemtelten hangon:

— Hallod, mit kérdez e gyermek? Az „én” kérdésem ez. Itt maradsz, nem még el? Légy őneki anyja, s légy nekem az, ami az anyja volt. Olyan boldoggá teendlek, amilyen nő soha e világon nem volt. Megosztom veled a trónomat, s arcképedet az enyimmal egyesítve veretem pénzeimre, amit még kalifa felesége meg nem ért soha. Nem gondolok kívüled asszonyra, még arra sem, akit gyűlölök; még a gyűlöletet is elhagyom érted, ami nehezebb. Betegség az, ami lassan öl, megvénít, halottá teszen. Ha már a gyermekem meggyógyítád, gyógyíts meg engem is. Másnak király vagyok, neked rabod leszek. Maradj itt a gyermekem anyjának.

Mária úgy érzé, mint aki a vízbe tekint, s az eget látja benne. A mélységgé vált magasság leszédít!

Ez, ez itt a legvészesebb pokol! Ami gyönyörrel, hatalommal bálványoztatással kínálkozik.

Nem hagyta a lelkét leszédülni.

Odaborult a szultán lábaihoz.

— Őh szultánom, te, kinek mellékeved „igazságos”. Légy ítélőbíró ez órában köztem és közötted. Tenger az a jószág, amivel te engem, minden érdemem nélkül megkínálsz; tenger, csupa édességből, de a másik serpenyőjében az igazság mérlegének van egy keserű csepp. Mondd meg, nem nyomja-e le ez az egyetlen csepp azt az egész tengert. Ez a keserű csepp egy fogoly férjnek a folyton hulló könnye. E könnyet felszárítani keresztülutaztam én már száz poklokon, — keresztülmegyek még a te paradicsomodon is. Te nekem jutalmat ígértél, bármit kívánjak is, ha gyermeked meggyógyítom. Nekem férjem van tenálad, rabláncon, fogságban. Nem kívánok én mást, őt add nekem vissza.

A kalifa magasra emelte arcát, s meghatva válaszolt:

— Igazad van. Az a keserű csepp lenyomja az édesség tengerét. A börtön fenekén szenvedő férj — több, mint a trónján ülő kalifa. — Hogy hívják férjedet?

— Lebée László lovag.

E névre, mint a nyíllal talált oroszlán, ordíta fel Malek Kamel, egész arca kikelt alakjából, szemei szikráztak őrzöngés tüzétől.

— Átkozott legyen e név! Ő volt az áruló, ki engem meggyalázott, ki gyermekem anyátlanná tette! A kigyó, aki megmart!

Mária e szóra azt hívé, hogy az ég szakadt a fejére. Sápadtan, mint egy haldokló, roskadt össze a földön.

Malek Kamel lehajolt hozzá, s fejét kezébe emelte, és a nő szenvedélytől dúlt arcába nézett.

— És ezt az arcot tudta ő elfelejteni — mormogá keserű haraggal. — Te száz pokollal dacoltál miatta, hogy őt kiszabadítsd, s ő megcsal téged, amikor te kínszenvedsz érte.

— Kérlek, uram — rebegé Mária —, ne szidalmazd őt előttem.

- Te még most is szereted őt?
- Nem tehetek másképp.
- Ő galádul elárul, megtagad téged.
- Elég ha én hű maradok hozzá.

— Amit mostan szenved, ő maga kereste. Úr volt, jó barát házamnál: ha hű maradt volna — nem hozzám, de tulajdon nejéhez, most itt ölelhetné, s az én áldásommal tetézve mehetnétek hazátokba vissza. Istent bántotta meg, azzal vetette magát a kínok vermébe.

— Elég azt tudnom, hogy ott van. Sietek uram! Bocsáss hozzá.

— Nem! Nem bocsátlak még. Ily földöntúli hűség, minő benned lakik, nem lehet egy nyomorultnak prédája. Az a bolond tűzkőnek használja a gyémántot, amit én koronám számára keresek. Ily csodahűség, mint a tied, jobb sorsra érdemes. — Várj egy napot a válaszoddal; várj holnap reggelig. Az éj, az álom jó tanácsot ad. Gondolj reá, hogy ha te az én kezemet elfogadod, olyan kezet nyersz meg, amiből áldás hull százezereire a te hitfeleidnek. Egy szavaddal az eget és földet közelebb hozod egymáshoz: a keresztet és a félholdat kibékíted. Ha magadra nem, gondolj másokra. Holnapig gondolkozzál.

A kalifa magára hagyta Máriát. De nem magára, hanem a kis Nirgehánnal egyedül. Azzal kellett neki együtt töltenie az éjszakát.

S az éjszakának különféle tanácsadói vannak.

Először felyülkerültek a megcsalt női szív keserű vádjai. Óh, mi nehéz volt azok ellen védeni magát annak a tömlőc fenekéhez leláncolt rab embernek! Azután előjött a nagyravágyás, a becsszomj, a dicsvágy, a bosszúállás: sasszárnyú, lepkeszárnyú, denevérszárnyú rémek. De majd odacsatlakozott hozzájuk egy angyalszárnyú rém is: a hitbuzgalom. Mennyi jót tehetne a keresztyénekkal egy társnője a damaszkuszi trón urának! Hát még aztán mindezek fölött az az eleven kísértő: az a

szárny nélküli kerub, aki egész éjjel átölelve tartá, kicsi kezeivel beletévedt a hajfonataiba, s csókdosva suttogá: „anyám, kedves anyám”. Künn a hárem illatos kertjében pedig megmegzendült egy énekes alménak az ajkán a csábító dal, melyben Szádi, a halhatatlan költő a földi örömöket dicsőíti: óh minő szédítő szavak: „melegebb a szív, mint a nap! jobb a szerelem, mint az üdv! egy boldog óra a földön több, mint az örökkévalóság!”

Óh, ennél rettenetesebb éjszakája nem volt Máriának az „ördög hegyei” közt, mikor az éjszakai vihar paskolta a sziklát a feje fölött!

Reggelre győzedelmeskedett valamennyi rémen!

Ennyi vádoló, csábító ellenében mi védelme volt a megláncolt férjnek? — Az a lánc! — Minden bűneinél, minden gonoszágánál nehezebb az a lánc. — Szenvedése kimentí: könnyei tisztára mossák. Nem hagyhatja őt veszni a hitvestárs!

Reggelre kelve eljött a hárembe Malek Kamel szultán. Mária már ébren várta őt.

— Menj be a szobádba — mondá a szultánnak. — Ott találsz fiadat épen, egészségben, csendesen szunnyadva. Ha felébred, s kérdi hol az anyja, mondjad neki, hogy csak álom volt az. Nekem pedig add meg jutalmamat, amit megígértél. Lebée László lovag szabadon bocsátását.

Malek Adel szultán higgadt nyugalommal felelt Máriának.

— Bizonyos voltam felőle, hogy ez lesz a válaszd. Asszony vagy, aki szeret. Az nem lehet másképp. Jutalmul kéred azt tőlem, emlékezzél reá, hogy büntetésed lesz benne. Isten akarja így, aki a szíveket vezeti. En elkészítém előre számodra a szabadságlevelet, mellyel férjedet börtönéből előhozhatod. Ő az öreg szultán, Malek Adel várában van Kerákban; ami a Holt-tenger, Bar-Lut szigetnyelvén fekszik. Oda kell érte menned. Béke kísérjen odáig. Köszönöm, hogy fiamnak visszaadtad a látást, bár engemet fosztottál volna meg tőle, hogy soha ne láttalak volna.

E szókkal átadá a szultán Máriát a Kadun-Kiet-Khudának, az eunuchok főnökének, aki őt elvezeté a palankinjáig; a zsellyehordók ismét kivivék őt a palotából az oroszlánok kapuján át.

A kapu küszöbén ülve találta Mária a dáí áldoátot.

Horus azóta, hogy Máriát elszakíták tőle, éjjel-nappal ott lebzsel a szultánpalota kapuja előtt.

Midőn meglátta Máriát, sietett őt üdvözölni.

Mária mutatta neki a szultán szabadonbocsátó levelét a férje számára.

Horus a melléhez és homlokához szorítá Mária kezét: „Üdv neked! Hosszú két nap volt, amíg reád vártam. Ha itt győzni tudtál, bizony győzni fogsz mindenütt. Most féltettelek nagyon! Hogy nem térsz vissza többé. Látom, hogy te vagy az asszony az asszonyok között!

A Holt-tenger várában.

— Eddig az utunknak hatheted részét megtettük már — mondá Horus —, de a hetedik hosszabb lesz a többi hatnál. Sok szenvedést, veszedelmet kiálltunk az eddigi útunkban; de azokat legalább ismertem: tudtam, hol várnak ránk. Most kezdődik az ismeretlen rémségek országa. Mert e Szentföldön minden szent: a fák, a hegyek, a csipkebokrok, a sírkövek, a halottak csontjai: csak az eleven emberek nem azok. Két szembejövő ember közül egyik sem tudja kiválasztani, melyik az ellenség, melyik a jó barát. A válaszúton senki sem tudja előre, melyiken vár rá a kelepce? Itt most minden ember ellensége minden embernek. A keresztyéneknél a templomos lovagok hadat viselnek a János lovagokkal meg a Domonkosokkal; a német lovagokat már kiverték innen. De valamennyien ellenségei a német császárnak, s azt elvesztenék egy kanál vízben, amiért békét kötött a szaracénokkal. A törököt nem gyűlölük úgy, mint a császárt. És éppen azért gyűlölük a szaracénok megint a maguk kalifáját: az imámok kiátkozták, s

minden nyomon lázadás, orgyilok támad ellene. A sok féktelen, uratlan csoport aztán keresztül-kasul száguldozza be Szíriát, Palesztinát, rabolva, gyilkolva kénye-kedve szerint. Ezek előtt nem használnak a te csodatételeid többé. Nem törődnek ezek az egyiptomi szemgyulladással. Aki beleesik közülük, azt ott hagyják az útfélen, s megosztoznak az öltözetén. Még emberevőkkel is fogunk találkozni, kivált éppen a végcélnál, a Holt-tenger mellett, akik ott egy hozzájárulhatlan sziklába vájít faluban laknak.

— Mit fogunk tenni? — sóhajtá Mária remegve.

— Azt, amit eddig még nem tettünk; beállunk egy tartalóc csapatba magunk is, s úgy megyünk pusztáról pusztára zsákmányt keresve.

Mária elsörnyedt ettől a gondolattól. Pedig a dáí áldoát valót mondott. Hadsereggel sem lehetett most Palesztinán végigvonulni; karavánnal meg éppen nem; hanem egy csoport vakmerő beduinnal, akinek az élete nem drága, meg lehetett az utazást kíséreni a „pávaszem csillagától” a „Lót taváig”, ahogy az arabok Damaszkuszt és a Holt-tengert nevezik.

Egy ilyen vakmerő banda hamar össze volt gyűjtve a dáí áldoát vezetése alatt: azok közé vegyült el Mária is, férfinak öltözve, mint a vezér öccse.

Megint egy új változat a pokol kínszenvedései között rá nézve. Nagyobb kín az igazlelkűnek elkövetni az istentelenséget, mint elszenvetni azt: s Máriának mindennap részt kelle venni azokban a borzalmakban, amikkel cimborasága az útbaeső falvakat felriasztá.

S az ilyen út nagyon hosszú; mert nem egyenes. Zeg-zug csapongásban, kanyargó félretérésekkel: majd kergetve, majd kergettetve; néha az üldözők sokasága elől laktalan völgyekben, mocsarak szigetein meglapulva napok sorain át; aztán megint éjjel-nappal vágatva avar pusztákon keresztül, ismeretlen vidékeken; amiknek sivatagából csak a csillagok járása enged

tájékozást. — Fél évig tartott Damaszkusztól a Jordán zuhagataihoz eljutni, ahol az a Holt-tengerbe szakad. A martalóc beduin csapat le is olvadt egy maroknyira a folytonos harcok alatt.

De ez a maroknyi csoport sem akarta tovább követni a dáí áldoátot, amint a Holt-tengert megpillantá.

Átkozott hely ez itten! Átkozott a víz, a levegő, a föld, ami a Bar-Luthoz tartozik.

A tenger, mely Szodomát és Gomorát takarja! Azt a fölséges völgyet, melyben Strabo tíz népes várost talált, amik fölött most a nehéz sóittas tengertükör világít. Nagyságára nézve csak tó volna ez, nem nagyobb a Balatonnál: de a mélysége tengeré; s ez a mélység egyre nagyobbodik; mert alatta sóhegyek vannak; ezredévek előtt a tengerrel egy színvonalra volt, most ezerháromszáz lábnyira szállt a tenger színén alól, s a feneke is ezerkétszáz lábnyira süllyedt alá. Az eltemetett városok még mindig szállnak alá a poklokra. — A Jordán vize folyton ömlesztzi e tengerbe a víztömeget, s az mégsem szaporodik; pedig nincs lefolyása sehol; a rettenetes napsugár annyit elpárol belőle. A halsereg, mely a folyam vizével együtt a Holt-tengerbe kerül, kétségbeesetten igyekszik kiszabadulni az elátkozott elemből, mely élő állatot nem tűr meg magában. A hullám csendesen kisépri őket mind a partra, eltemetve a sóbuckák közé; ott hevernek szerteszét a fák törzsei is, miket a folyamáradat a tengerbe hordott: halott fák, a sótul elporhadatlanná, megégethetlenné téve: évezredek néma tanúi. Semmi növényzet messze területen! A felcserepesült sós iszap recseg a léptek alatt.

A muzulmán minden reggel, este megcsókolja a földet imamondás után; a Bar-Lut mellett nem lehet imádkoznia, mert ezt a földet emberajknak érinteni átok.

Rémmesékkal van megörökítve minden pontja a sziklapartnak, mely a moabita és judeai fennsíkok felől elzárja a tengert. Ott áll a negyven láb magas egyenes sóbálvány, mely-

ről a Mohamed-hívők is Lót feleségét rebesgetik; ott a fekete sárvíz, melyben Heródes (a betlehemi gyermekgyilkoló) hasztalan keresett menekülést halálos férgei ellen, ott az Engedi völgy szikláí, amiknek barlangjaiban Szent Dávid Saul király üldözése elől rejtőzködött; ott a tengerbe lefutó vastag fal romjai: hajdan Szodoma bástyája; ott fenn a fehér krétafalba fúrva egész barlangsorai az istentelen embereknek, kiktől a beduin éppen úgy retteg, mint a paripája azoktól a bögyölyöktől, amik az odukból előrajzanak; s aztán egy messze benyúló sziklanyelven emelkedik a régi zsidóvár, Mazada: ahol a zsidó nemzet szabadságának utolsó védői, a makkabeusok végső csepp vérük hullásáig védtek magukat Róma légiói ellen. Most ez az öreg szultán, Malek Adel (hős nevén Szeif Eddi) menedéke. — A járt út az északi sziklapart alatt vezet hozzá. A túlsó part úttalan: azt nem tapossa soha sem ember, sem állat. Az egymás mellé guggolt hátahoporjás sóbuckák, miket viharos napokon a sőtenger torlaszt fel, olyanok, mintha egy sor tevé pihenne egymás mellett; ezért az arab neve Katár Hodidoche.

A tó fölött egy madár sem repül.

A vak oroszlán.

A beduinok kereken kimondták, hogy a Mazada várhoz nem fogják elkísérni a dáí áldoatot; pedig volt közöttük két izmaelita fedái is. Azok legjobban irtóztak ettől az úttól. Ők már egyszer megjárták a „Hegyek urának” parancsára ezt az utat. Ki voltak küldve, hogy Malek Adelt megöljék. De nem juthattak hozzá.

— Hiába is mentek oda — mondá az ifjabbik fedái Horusnak —, mert ha eljuthatnátok is a kapuig: onnan vissza kellene térnetek. A szultán várába férfit csak láncra veretten bocsátanak be, mint rabot. Egész testőrsége csupa fegyveres asszony, az udvarát pedig oroszlánok őrzik. Oda be nem juthattok, ha csak asszonnyá, oroszlánná vagy fogollyá nem változtok.

— No, hát majd az egyikünk asszonnyá változik.

— De még akkor is csak azt bocsátják be, aki a damaszkuszi szultántól elbocsátólevelet hoz magával.

— Az is a mi gondunk. Mondjad, miért zárkózik el ide ebbe az átkozott várba az öreg szultán?

— Annak az okát te, aki dáí áldoát vagy, jobban tudod, mint én. Először azért, mert ő kötötte meg a békét a szaracénok és a keresztények között: ő adatta át a damaszkuszi szultánnal Jeruzsálemet a frankok császárnak; ő nem akarja, hogy keresztények és izlámhívők egymás ellen harcoljanak többé. Ezért halálra keresi őt minden igaz muzulmán. S azt ő tudja jól. Aki férfi, az mind ellensége. Nem bízhatik, csak az asszonyokban. Azonfölyül még félig meg is vakult. Az egyiptomi szemgyulladás a sötétségbe számúzi; a kulcslyukon beható napsugár kízóbb neki a mérges nyílnál. Ezért gyanakodó mindenkire. Orvost sem bocsát magához közel: fél a mérgeitől. Csak egy vajákos asszony gyógyítja: egy indus szemfényvesztőné, aki most szemfényvisszaidéző akar lenni. Mi az a csodaszor, amivel a szultán szemeit kuruzsolja? Hallgasd meg és neved! A Mazada szikláiba börtönzárkák vannak vágva. Mikor a nap nekitűz ennek a meztelen veres sziklafalnak, azok a börtönök olyan izzóvá lesznek, mint Ahasvér kemencéi. Azoknak az oldalaihoz pedig foglyok vannak láncolva, akik a pokolbeli kízó hőségkül kénytelenek folyvást sírni. A könnyeik nem vesznek kárba: apró üvegecskék vannak kötve a szemeik alá, amik a nedvet felfogják. A kuruzslónő aztán mindennap összegyűjti a foglyok kísirt könnyeit, s ezzel a csodaszorral gyógyítja a szultán szemfájását.

Mária leveté magát a földre, s a haját tépte és zokogott.

— Mi lelte a társadat? — kérdé a fedái.

— Az, hogy ő a felesége egy ilyen fogolynak, akit ideküldtek azért, hogy naponkinti könnyeivel szaporítsa a szultán szemvizét.

A fedái néma mozdulattal mutatta a tördőfést.

A dáí áldoát rábillentett a fejével: úgy lesz.

Ha az ilyen megkínzott rabembernek a felesége meg nem öli Malek Adelt, akkor senki sem.

— Én megígértem neki, hogy odáig elviszem — mondá Horus —, ott azután az ő dolga, hogy mit cselekedjék.

— De hogy jutunk el a Mazada várig?

— A tengeren keresztül!

— A Holt-tengeren keresztül? — kiálta fel ijedten a fedái.

— Uram. Ezt még nem kísértette meg ember soha, amióta ez elátkozott víz Uzdom városát takarja.

— Mi meg fogjuk tenni!

— Kik?

— Te meg én, és ez az asszony.

— Gondold meg uram, hogy a hét poklon keresztül a mennyországba menni nem oly nehéz, mint egy napot eltölteni a Bar-Lut vizén.

— Ki bánt ott?

— A „semmi.” Ez az, ami körülvesz; hozzád tapad, elfogyaszt. Ha alátekintesz a vízbe, alattad látod a semmit, ha felnézel az égre, ott látod a semmit; ha hallgatózol, hallod a semmit, hogy azt hiszed, a fejed szakad szét bele.

— Lásd: ez az asszony nem fél; nézd, hogy siettet könyörgő tekintetével! Eredj a társaiddal Ain szultánba, vedd el a legelső halásztól a csónakját: négy ember számára legyen jó; hárman megyünk, négyen jövünk vissza.

— Félek uram, hogy kevesebb jön vissza, mint ahány elindul.

— Félhetsz, de engedelmeskedjél!

A Holt-tengeren keresztül.

Az izmaelita fedáik előkerítették a csónakot a Jordán-parti halásztanyából, s a tengerbe bocsáták. Hárman ültek bele: Mária, a dáí áldoát és a fiatal fedái. A többi kísérők elszéledtek erről az átkozott tájékról. A csónak tovasikamlott a két evezővel.

A Holt-tenger tükrén úgy úszik a csónak, mint a hattyú; a sóval telt vízben maga az ember derékgig sem merül el: olyan az, mintha kényesőben úsznék; az evezőcsapások hasonlítanak a karddal megütött pajzs csattanásához, a loccsanó hab úgy kong a csónak bordáin, mint a kalapácsütés. Síma a vízszin, mint a tükör, egy szellő nem ver rajta fodrot, s amint a haladó csónak barázdát húz benne, az a vonal végig látható marad utána egész naphosszant.

A sűrű gőz, ami a repülő madarat leszédíti, lassankint bevonja a sópára porzománcával a csónakban ülők alakjait: arc, öltözet, maga a sötét hajfürt és szakáll lassankint fehér lesz; az emberek látják egymást kísértetekké válni a fényes nap előtt. — És minő nap előtt! — Az egyik lángörvény onnan felyülről süt alá az égből, a másik a víz tükréből fel. S a víz egész fenékgig átlátszó, mint a csillagos éjszaka: sötét ultramarin kék. Se égen, se vízben egy élő állat alakja. A halál országa van itt, a firmamentumtól elkezdve egész a víz alatti sóaknak fenekéig.

Mária szemközt ült a két evező férfival. Látta, hogy válik azokon minden íz fehérré, még az ajkak is, és a napbarnított kezek, amik az evezőt feszítik. Halottak, akik a Holt-tengeren úsznak: víztükörön, mely maga sem mozdul. Az átfült tenger fölött a délibáb játszott, kettős várakat mutogatva a légben, az egyik a tornyával lefelé.

Egyszer a fedái behúnyta a szemeit, s kiejtő a kezéből az evezőt.

— Ne aludjál! — rivall rá a dáí áldoát, megtaszítva a legényt könyökével; nagy időköz múlva a krépart sziklafala visszhangzá a kiáltást: „Ne aludjál!”

S azzal hajtották a csónakot tovább.

A nap egyre forróbban sütött. Nem lehetett előle menekülni; aki fölülről takarta előle a szemeit, annak alulról tűzött az arcába. A hőség iszonytató volt.

— Meg kellene fürödnünk — mondá Horus. — Talán fel-frissülnénk tőle.

— Azt meg ne kísértsd — inté a fedái. — Én már ismerem ezt az átkozott vizet: nem üdít ez, hanem mar. Olyan lesz utána a testünk, mintha csalánban henteregtünk volna. Olyan az, mintha a gyeheña tüze összeházasodott volna a tengerrel!

Izzadva hajtották a csónakot tovább.

A déli láthatáron már kiemelkedett a makkabéus vár ormózata: veres vonal a zöld víztükör felett; de olyan lassan látszott közelebb jönni.

— Mintha ólomtengerben eveznénk — nyögé a fedái.

— Énekelj valamit — tanácsolá neki Horus.

— Olyan száraz a torkom, alig tudok hangot adni.

A tömlőben hozott víz egészen meleg volt már; alig enyhítette a szomjat.

— No, csak még egy kicsit szorítsuk, fiam! — mindjárt ott leszünk a várnál.

— Igen, igen! Allah segíts — mondá a legény, s aztán csak lefordult az evezőpadrul.

A dáí áldoát hasztalan rázta, rugdalta: nem ébredt fel; a Holt-tenger hajósainak nagyon mély az álma. A fedái nem volt felkölthető többé.

— Hagyd őt — mondá Mária —, majd én elfoglalom a helyét. S azzal kezébe kapta a fedái markából kiesett evezőt, s maga ült oda az evezőpadra, ütenyre csapkodva a csattogó tengert a másik ébren maradt férfival.

A veres sziklák, a lángoló tornyok egyre közelebb jöttek, és mégis úgy tetszett, mintha folyvást távoznának: a sűrű párázat okozta az érzéksalódást, mely a felforralt tengerből emelkedett. Itt már kezd a Holt-tenger sekélyesülni; a mélybe letekintő az eddig sötétkék színt zöldre látja változni. Azután úgy tetszik, mintha az ég maga is fehér lenne már, de még a víz felszíne is. Szél nem fú, a hab mégis fodrosodik, bizsereg, csillámlik, vakító fehér lesz; a zöld víz mélyében roppant fehér kötömegek tünedeznek fel, az elsüllyedt Szodoma tornyai talán: minden fehér színt ölt, a semminek a színét. Jól mondta

a fedái, ez a semmiség rettenetesebb a rémek változatos alakjainál: ez az elenyészás érzete!

S a csónak oly lassan haladt már előre: Mária lankadni érzi karjait.

Egyszer a háta mögé tekint, ahol a dáí áldoát ült a csónak hátuljában a kormánypadon.

Rémület volt annak az arcát és alakját látni: a márvány fehér arc a megöszült hófehér szakállal, mereven felnyílt szemekkel bámult maga elé, valami rettentő nevetésre felnyitott ajkakkal, valami szörnyű ércvigyorgással az orcáin. Az öklei, a karjai még csapkodták rendes rándulásban az evezőlapátot; de az nem érte már a vizet. A dáí áldoát is aludt, álmában evezett.

— Ébredj! Ébredj! — sikoltott Mária — Nézd; itt vagyunk már a vár előtt.

Hasztalan költögeté; az csak hajtotta az evezőt a levegőben, és vigyorgott hozzá. Elaludt már.

Csak maga volt egyedül ébren.

— Isten! Isten! Ne hagyj elaludnom! — kiálta a boldogtalan nő, s most már egyedül hajtotta a csónakot a vár felé. Ő nem aludt el; az ő ereje nem fogyott ki, hisz csak neki volt drágája, kedvese ott annak a lánggal égő várnak a sziklabörtönében: neki lehetetlen volt ébren nem maradni.

Az ő karjainak végerőfeszítésével sikamlott a csónak a holt városok felett: a Holt-tenger színén, a halál ege alatt két élő halottal előre! — Ah, ez a vár nagyon jól meg van védve.

A nap alkonyatra szállt már: a láthatárt érő izzó tányér visszfénye, mint egy tűzbálvány feküdt végig a Holt-tengeren. Máriának úgy tetszett, mintha a pokol lángtavában evezne, az evezőcsapás tűzszikrákat szór a levegőbe. — Ekkor harangszó ütötte meg a füleit. Távolról jövő ringó kondulásai az estharangnak. Ez nem volt érzéksalódás. A Mar-Sabai sziklakolostor harangjának kongása ez: az egyetlen harangé az egész Szentföldön, Jeruzsálem és a Holt-tenger között. Ez a kolostor

ott emelkedik a Kidron kietlen bércszakadécai között, sziklába vágva, sziklából építve. Nem védik a benne lakók; nem is támadja meg őket senki. Nincsen semmijük. Egy pálmafából áll az egész kertjük. Kincseik halmaza egy mély sziklaörvénybe van temetve. Csupa szentek csontja. Oda dobálják le az itt elhalt aszkéták holttetemeit. Jeruzsálemi Endre idejében a tízezredik hullát dobták le. Még most is folytatják: még most sem telt meg a mélység. Ez aszkétáknak a harangja hirdeté, hogy közel az Isten.

Bizony közel is volt a szegény küzdő teremtéshez.

Mikor már végképp kifogyott az ereje, segítséget küldött neki az Isten. A Kidron-völgy patakja volt az. Ez ott szakad alá a Holt-tengerbe a sziklapartokrul, s rohanó vize, mint egy világos sáv látszik meg messzire a sós hullámegyetemben. Ez árnak a sodra kapta meg a csolnakot, s ragadta közelebb a Mazada vár sziklá felé. Mária vickándozó halakat látott alant a vízben, amik visszaiparkodtak menekülni a halálos elemből az éltető folyamba. A lég is hűsebb volt itt.

Valami ösztönszerű ötlete jött. Felnyalábolta az alvó férfiakat, s egyiket a másik után kidobta a csónakból.

Ez jó ötlet volt. A csónak is könnyebb lett: aztán meg az alvók is fölébredtek.

— Mash Allah! — kiáltá a dáí áldoát, mikor a fejével felbukott a vízből — ez itten édes víz.

— Igen, ez a Kidron patakja — mondá neki a fedái, nagyot nyelve az ajkáig érő vízből.

És Mária bámulva látta, hogy a kísértetarcok helyett igazi emberi fők buknak föl a vízből: természetes napbarnította színnel, a dáí áldoát szakállá ismét szénfekete.

Ő maga is lehajolt a csónakból, s megmosta az arcát. Egészen újjászültnek érezte magát utána.

— Most már csak kormányozd a csónakot — mondá neki a fedái —, a folyam árja elviszi azt magától a vár alá. Ott van egy sziklaöböl; oda szoktak lejárni a várlakók fürödni:

még ott is édes a víz; ott a csónakkal kiköthetsz. Mi ketten utánad úszunk. Lehet, hogy most is ott lubickolnak a szultán hölgyei: ha minket észrevennének, bizony megölnének; téged nem bántanak. Menj oda egyedül. Mi valamelyik barlangjában a sziklának elbújunk, s ott fogunk rád várni, amikor visszatérsz: — ha ugyan visszatérsz.

A két férfi aztán a sziklapart felé kezdett úszni, Mária engedé a csónakot a vízáramlatban a vár felé sodortatni; melyhez a tengertől egy meredek lépcsősor vezetett föl, a sziklába vágva.

A fedái jól sejté. Amint az áramlat besodorta a csónakot egy kiálló sziklatömb mögé, mely mint egy kirúgó félbolt hajolt a víz fölé, sötét árnyékot vetve, éppen ott találta a szultán hölgyeit, azok már a fürdés után öltözködtek.

Nem volt előttük szokatlan tünemény, hogy a Kidron patak sodrában csónakkal jőjön a vár felé egy asszony. Izenetet csak ezen az úton lehetett ide hozni, és csak nőszemélynek.

Máriának csak annyi ereje volt még, hogy a csónakját az öbölbe kormányozza, s az asszonyoknak felmutassa a magával hozott levelet és a gyógyszerekkel töltött hólyagos kulacsokat, de már beszélni nem tudott hozzá: eszmélete elhagyta.

Hogyan jutott fel a várba, arról nem tudott semmit.

Mikor felocsúdott, szövetnekvilágnál kíváncsi női arcoktól látta magát körülveve. Azok között volt egy ráncos képű vén banya, aki a többinek parancsolni látszott.

Miért jó vaknak lenni.

Ez volt az az indus nő, aki Malek Adel szultán szemének gyógyszeréül a foglyok könnyeit találta ki. Kezében tartá a damaszkuszi szultán levelét. Ő olvasta el azt.

— Te Damaszkusból jössz? — kérdezé Máriától, rideg, száraz hangon, szigorú tekintettel. — Mikor jöttél el onnan?

— Mikor a rózsák nyíltak.

— Most pedig már a szőlők asznak. Két évszak múlt közben. Mi volt az utolsó nagy esemény, amit Damaszkuszban láttál?

— Két templárius lovag pellengérré ítéltetése, kik a frankok császáraját el akarták árulni Malek Kamel szultánnak.

— S te semmit sem tudsz arról, amik azóta történtek a világban?

— Semmit. Pusztákon bujdokolva, kergetve, üldözve, jöttem idáig.

— Malek Kamel szultán azt írja az atyjának, hogy az ő kedvéért minden kívánságodat teljesítse.

— Nekem csak egy kívánságom van. Börtönben sýnyló férjemet kiszabadítani.

— Azt is írja a damaszkuszi szultán, hogy te az egyiptomi csumát meg tudod gyógyítani, amiben Malek Adel szultán szenved.

— Úgy van. Ezereket gyógyítottam meg vele.

— De a szultán szemére hályog is szállt. Azt is meg tudod-e orvosolni? Visszaadhatod-e a szeme világát is neki?

Az ezüstkulacsban Máriának az a szere állt, amit a torjai barlangban annyi életveszéllyel szedett össze, s ami a vajákos asszony állítása szerint még a vakságot is meggyógyítja, ha az szürke hályogtul ered.

Mária ezt felelte:

— Lehet, hogy még azt is meg tudom gyógyítani, de még senkin sem kísérlettem meg, s olyannal nem akarok kérkedni, amit bizonyosan nem tudok.

— Ennél a szavadnál megállapodjál! Azt megengedem, hogy a szultán kínzó fájdalmait elenyésztess, de azt nem, hogy a látását visszaadd. Tudd meg az okát. Amióta te Damaszkuszt elhagyta, az egész világ egyet fordult a sarkában. Akkor még virult az a béke, amit Malek Adel szultán szerzett az izlámhivők és a messiáshivők között. A német császár és Koradin, meg Malek Kamel kalifák mély barátságban éltek; magad is tanúja voltál e barátságnak. Azóta a német császár hazament a maga országába, más frank fejedelem jött helyébe más keresztes hadakkal. Azok újra megindították a háborút

keresztyének és szaracénok között. Megszállták Egyiptomot. Mizraim gyöngyét, Damiettet ostromolják. Malek Adel nem tud erről semmit. Mi, akik őt itt e várban körül vesszük, hírmondót nem bocsátunk eléje. Mert ha megtudja azt, hogy a béke szét van szakítva, hogy a háború újra megindult: az az ő halála lesz. Én ismerem az ő lelkét. Tudom jól, hogy ezt túl nem éli. — Ha hírnök nem jöhet eléje e rossz hírrel, jönnek nap-naponta Kairóból, Damietteből a postagalambok, amik ablakán zörgetnek. Én azokat elfogdosom, a hozott leveleket elolvasom. Mindenikben egy Hiób-hír van. És én azt olvasom fel belőlük a szultánnak, hogy a fia ünnepeket ül, és a keresztyének vezéreivel ajándékokat vált. Már most tudod, hogy miért nem szabad neked Szeif Eddin szemevilágát visszaadnod; még ha ilyen csodaerő volna is adva az újjaidnak. Maradj a fájdalommegszüntetésnél. Ha jót akarsz magaddal, szavamat megfogadd.

Mária ígérte, hogy a parancshoz tartja magát.

A csodatét.

Akkor azután elvezette őt az indus nő az öreg kalifához. Egy tömör oszlopokon nyugvó boltozat alatt hevert a szultán fekhelyén. A magas boltozat kerek ablakán át derengett alá csak némi világosság, idebenn mély homály volt. S ebben a félsötéttségben hevert a puszta gyékényen a világ leghatalmasabb uralkodója, keresztyén fejedelmek diadalmas ellensége és szövetséges jó barátja, aki ha összeszorította a markát, a győzelem maradt benne, ha szétnyitotta az áldás, békesség hullott ki belőle. Szürke, bő vászonkötös volt rajta, az fedte egész testét, a fejét sötétkék lepel takarta.

— Itt van a csodatevő nő, akit fiad küldött hozzád — monda az indus nő, Máriát odavezetve a kalifához.

— Hagyj vele magamra — suttogá a szultán. — Aztán inte a kezével Máriának, hogy jőjjön oda hozzá.

Mária odatérdepelt eléje.

A szultán kinyújtá bő zubbonyából hatalmas kezét, s végigjártatá az újjai hegyét Máriának az arcvonásain, aztán csendes mormogó hangon mondá:

— Te vagy az a nő, akinek fiam kezét és szívét ajánlá, s ki azt elutasítád, hogy rab férjedhez hű maradhass. Valóban te vagy az. Ez a halánték, ez a kidomborodás a homlokon a nagy hűség és hitvesi szeretet tanújelei.

(A szultánnak kedvenc tudománya volt a koponyatan és arcisme.)

Azután a kezét tapogatta végig Máriának, abból is tudott következtetni.

— Valóban ez a kéz úgy van alkotva, hogy gyógyítani tudjon. Te visszaadtad a szemefényét a fiam fiának; vissza tudnád-e adni az apjának is?

Mária fölemelte Malek Adel arcáról a kék leplet. A leg-tiszteletreméltóbb patriarchafő tűnt ki ez alól, amilyennek Ábrahámot, Élit képzeljük, vagy a vak Tóbiást: jóság, igazság és erő minden arcvonásában.

Amint a gyenge külső fény érinté a szultán szemeit, fel-szisszent.

— Hát fáj a szemednek a világosság, akkor az nincs meg-vakulva.

— S te vissza tudnád nekem adni a szemem világát?

— Istennél a hatalom.

— Jól mondád, ő nála van. Kérd kölcsön.

Mária a jóságos arc láttára elfeledé, hogy mit ígért az indus nőnek, hogy a vakság ellen nem gyógyítja a szultánt, hanem csak a szemgyulladás ellen. Mindent mernie kellett, mert mindene kockára volt téve. Most kell kiderülni, hogy az ördög szerette-e ezt az írt, amit ő csodaképpen gyűjtött össze a torjai kénbarlangban, vagy az istenség?

Először a szemgyulladást kellett megorvosolni. Arra elég jó volt a kékszínű nedv is. A szultán az első éjjel visszanyerte rég elvesztett csendes álmait, s felébredésekor áldotta a kezét,

mely szemeit így le tudta zárni. — Hátha még fel is tudná nyitni?

Harmadnap már nem bántották a szűrő fájdalmak felébredésekor; ha fény érte a szemeit, már nem irtózott a világosságtól. Negyednap már epedett utána. Ötödnap már azt susogta: „Óh, mint fáj nekem ez a sötétség!”

Mária elszánta magát a válságos kísérlettelre. A kénbarlang izzadta nedvbe gyolcsot áztatott, s azzal köte be a szultán szemeit. És azután folyvást nedvesíté azt a kötőléket, éjjelt-nappalt ott töltve a beteg szultán odújában. Eleinte csípte, égette ez a szemgolyókat, azután pedig hűsíté. Negyednap óvatosan lebontá a szultán arcáról a borítékot.

— Látok! — kiálta fel Malek Adel szultán. S mint az új életre támadt, szökött fel fekhelyéből. — Allah akbár! Visszanyertem a szemem világát!

S első dolga volt leborulni arccal a földre, s hálákat adni Istennek, aki ezt a csodát meg hagyta történni. Újra megnyílt szemeinek legelső könnycseppje a Mindenhatónak hozott áldozat volt. Azután lassankint, óvakodva emelkedék föl; mintha félne, hogy újra elveszíti a visszanyert drága kincset, s tétovázva tekinté szét, egyenkint rámutogatva a körüle álló alakokra. Hölgyei vették körül.

— Te vagy itt Szüdeli! Te Shekerpára! Te Sems unnahár! Te Aldzsalisz! Te pedig a csodatevő keresztyén nő! S az ott a falon a kardom! A meztelen kardom! Névtársam „a Szeif Eddin”.* Milyen régen láttam! Óh, mi drága jó a világosság! Adjatok több világosságot!

— Ne még! — szólta Mária. — Légy türelemmel padisah! Szemeidnek lassan kell hozzászokni az erősebb fényhez. Maradj még néhány napig itten. Az erős fény neked még tiltva van!

— Óh, ne tarts tovább ebben a börtönben. Mert börtön a sötétség.

* A hit kardja.

Máriának szemébe szökött a könny.

— Óh padisah! Hát az én férjem milyen régen szenved már ezt a sötétséget!

— Való! És énmiattam szenved, rabtársaival együtt. Vége legyen a kínjainak ez örömórától kezdve. Nincs szüksége az én szemeimnek az ő könnyeire többé. Adjatok neki oda férjét, vezessétek őt hozzá. Amennyi aranyat elbírnak ők ketten, annyit adjatok nekik a kincstárból. Én parancsolám. Béke veled. Áldásom kísérjen minden utaidon.

Mária megcsókolá a padisah kezét, az pedig saját gyémánt-gyűrűjét húzta az asszony újjára.

— Talizmán ez, ahol csak jársz Szírián, Palesztinán vagy Egyiptomon keresztül, akinek e gyűrűt megmutatod, leborul előtted, s azt kérdi: „Mit parancsolsz?”

Mária az indusnő felé nyújtá ki a kezét a talizmán gyűrűvel.

A vajákos nő keresztbe tette mellén a két karját, s azt mondá: „Mit parancsolsz?”

— Vezess az uramhoz!

Az indus nő meghajtá fejét, s arca elé húzta a fátyolát: „Menjünk”.

Máriának drága volt minden pillanat, hogy bálványozott férjét újra láthassa.

Mikor a szultán homályos szobájából kiléptek, az indus nő megállítá egy szóra.

— Te nem tartád meg az ígéretedet, hogy a szultánt csak a szemfájástól szabadítod meg, de nem a vakságtól is. Többet tettél, mint kívánva volt, s azzal rosszat tettél. *Megölted a szultánt.* Mármost lásd, hogy mit tégy. Ha szavad megtartád, én is minden hűséget érezteték lesz veled. Magadat, uradat bizony jó oltalommal tovaszállítalak, míg biztos helyre jutsz. Így keress magadnál tanácsot, ahol eddig kerested. Kezedbe adom ezt a négy kulcsot. Az egyik uradnak a börtönét nyitja fel, a másik a békői lakatját, a harmadik a föld alatti folyosón levő kincstár ajtaját nyitja fel, ahol az arannyal telt erszényekre

találsz, a negyedik a folyosó világos végét elzáró rácsajtót tárja ki, azon keresztül aztán kijutsz arra a sziklalépcsőre, mely a tengeröbölhöz vezet, a csónakod most is ott van. Többet nem mondok, nem is adok, nem is teszek. Te olyan jót tettél, amit én nem kértem tőled; — én olyan jót nem teszek veled, amit nem kértél tőlem.

Mária nem évdődött a rejtélyes mondás jelentésén, hanem sietve rohant a kezébe adott kulcsokkal a föld alatti folyosóra, mely a távol látszó rácsajtón keresztül kapott gyér világosságot.

A síró foglyok börtöne.

Más sziklába vágott folyosókon hideg szokott lenni, ebben fojtó meleg volt. Itt a déli nap süti a sziklaoldalt. Át van az fülve, mint a sütők műhelye.

Csak két, egymással szemközt levő alacsony vasajtó szakítá félbe a folyosót. Máriának nem volt megmondva, hogy melyik a börtön, melyik a kincstár, választhatott találomra.

Az első ajtó, amit kinyitott, a kincstárba vezetett. Egyiptomi öröklámpa égett a közepén. Annak a fényénél mesés kincs-halmaz ragyogott Mária elé. Ott hagyta, nem ezt kereste.

Visszafordult, a másik ajtót kinyitni. Azon belül sötétség volt, amibe alig bírt derengést vetni a folyosórul beszüremelő vak világosság.

Az volt a börtön: alacsony, széles, félkerekre vágott бүdű, amilyen a domború szikla kívülről.

Felállva nem lehetett a бүdűbe lépni; hanem csak meggörnyedten.

Valami rémséges kísérteties zűrháng fogadta a belépő aszszonyt. Mintha halottak sírnának fel sírbolti fülkéikből: tehetetlen, koporsóba zárt halottak. — Azok voltak. — Köröskörül szűk fülkék voltak vágva a sziklába, azokban ültek, kezeiknél fogva vaspántokkal a falhoz kapcsolva emberi alakok; — férfiak. Azoknak a sírása hangzott. A folytonos hőség, ami tagjaikat az áthevült sziklaodúban szikkasztá, kényszeríté

őket arra, hogy sírjanak. A könnyeiket gyógynedvül gyűjtötték a szemek alá üvegsék voltak kötve; abba hullottak a cseppek. A legdrágább balzsam, amit valaha keleti satrapa mosdószerül használt.

Mária nem látott a sötétben. Sorra járta a fülkéket, és e nevet suttogá: „Lebée László”.

Választ csak egy istenkáromló szó vagy egy dühös fogcsikorgatás adott. Volt, aki ordított és a vaspántjait tépte; a másik csak nyögött lázasan. A magával hozott lakat kulcsát sorba próbálta a vaspántok zárain; tízen, tizenötön végigment; egybe sem talált az: egyszer aztán benn az odú legmélyén akadt egy lakatra, amelyikbe a kulcs bevált.

— Te vagy-e itt Lebée László? — suttogá.

Valami őrzöngő kacagás felelt a szavára vissza.

Mária felnyitá a pántok zárait, s arra egy félmeztelen alak omlott a lábaihoz, görcsösen belekapaszkodva két kezével az öltönyébe. Mária kénytelen volt őt kihurcolni magával az élők sírboltjából.

A rettentő viszontlátás a férj és a nő között.

Hogy ismerhetett rá? A hajdani délceg daliás alakra, ebben a csontvázáz aszott kísértetben? Minő rémületes kifejezése ez eltorzult vonásokban az állati elbutulásnak! Minő őrzöngő tekintet e kőmerev és mégis tűztől égő szemekben! És az a vigyorgó fájdalom az ajkakon. Mindenki elfutott volna tőle, ha az útfélen találja, mind azok az asszonyok, akik valaha hízöngő szavaira mosolygással feleltek: csak Mária ölelte, csókolta, és beszélt hozzá biztató szavakat: „Én édesem, én szerelmes uram!” — Nem is felelt az rá, talán nem hallotta? Talán nem értette? Talán elfeledett beszélni?

Ki innen, ebből a kínok hazájából! — ott volt a szultán kincstára szemben, tárva-nyitva az ajtó; annyi kincs az övé belőle, amennyit két ember elbír. De ő csak egy kincset bírt magával vinni: azt a másik embert. Felvette ölébe, úgy vitte magával

végig az egész hosszú folyosón, odáig, ahol annak a bejáratát egy vas rácsajtó elzárja. Ott letette a kincsét a földre, s elővette a negyedik kulcsot, hogy a rácsajtót kinyissa.

Akkor egy új rémület dermeszté meg idegeit. A kulcs zörögésére a zárt udvarból egy hatalmas hím oroszlán jött elő. Ez volt a börtönök őre.

A megvesztegethetlen; a lerimánkodhatatlan. Fenyegető mormogással közeledett a vasrács felé, rettentő orcáját a halálra rémült nő felé emelve. Minden idege elzsibbadt a nőnek erre a látványra. A fenevadak szultánja iszonyút csapott a vasajtóra, s kegyetlen ordításával végigdörgé a sziklafolyosót.

Erre az ordításra a nyomorult vázalak felriadt, s sírni kezdett, mint egy gyáva gyermek.

Óh, minő rémkép! Azt a daliát, aki a harcokban elől járt, a halállal játszva küzdött, így látni, a földön összekuporodva, s a felesége köntösébe rejtőzködve! E látásra Máriának az idegein valami rettentő indulat hevült át; mintha a férfi ereiből elfutott bátorság az ő vércseppjeit szállta volna meg. A düh, az elkeseredés váltá fel szívében a mártírok szenvedő nyugalmát. Az volt az eszében, hogy visszarohan a szultánhoz, akinek ő a szeme világát adta vissza, s aki jutalmul ily csalárd utat enged a szabadulásra. „Menj uraddal együtt, ha az oroszlán elbocsát!” Egy késdöfést ő is megérdemel! — Készen volt már *asszonyi alakban a dáí öldödt*, akinek Horus szánta őt. A hegyek urának bölcse előre tudta azt, kiszámította, mint a mérgezők a halálméreg hatását, hogy amikor az asszony így fogja megtalálni a keresett férjét, akkor ilyen düh fogja szívében a vért felforralni, akkor a legelső késsel, amit kezébe kaphat, megöli a szultánt.

Bizony meg is tette volna. — Hanem az a földön fetrengő nyomorult alak nem ereszté. Az átkarolta a térdeit, és nem engedte őt tovább menni. Az érthetlen szavakat makogott, amikből egyszer ez a szó vált ki érthetően: „Isten!”

Ez a szó eszére téríté Máriát. Nehéz szorongatásában

elkezdé énekelni a zsoldárt: „Óh uram, én segedelmemre állj elő! Ellenségimet kergesd el!”

A fenevad az énekszóra elhallgatott.

Mária tovább zengé a zsoldárt: „Mondjad azt az én lelkemnek: tégedet én megsegítlek!”

Ekkor úgy tetszék neki, mintha a zsoldár végszavait onnan kívülről egy mély zúgó férfihang visszhangként ismételné: „Tégedet én megsegítlek!”

Az oroszlán erre a hangra rögtön felkapta a fejét, s odafordítá, ahonnan a férfihang jött. A következő percben aztán nagyot ordítva szökött fel a magasba, s aztán lecsapta magát a földre, a pofáját a sziklához dörzsölve, s oroszlánhoz nem illő sfrással hentergett alá, s fel az udvaron, míg Mária előtt a rácscon kívül a dáí áldoát alakja jelent meg.

— Isten küldött tégedet e pillanatban, atyám — rebege Mária.

— Ő is küldött, de magam is jöttem. Nyisd fel gyorsan az ajtót, míg az oroszlán szeme közé fútt porommal vesződik.

Mária felnyitá a rácsajtót, s a lábainál görnyedő nyomorult alakra mutatott.

— Nézd! Mi lett belőle? Ez az én drágám!

Horus hirtelen vállára kapta Mária férjét, s aztán sietve kirohant vele az udvar kapuján, mely a sziklalépcsőzetre nyílt.

Mária, amint a kapun kívül volt, ahol senki és semmi nem üldözte többé, térdre esett.

— Most ne imádkozz! — dörmögé a dáí áldoát — a másik kapun még eléd kerülhetnek. Siessünk a csónakhoz jutni!

Azzal futottak le a szédítő meredeken.

Mikor a tengeröbölhöz értek, ott Mária legelőbb is az elnyomorodott férjét akarta a Kidron édes vízében megmosdatni.

— Siessünk! Siessünk! — szorgalmazá őt a dáí áldoát, odadobva válláról a tehetetlen emberalakat a csónak fenekébe.

— Húzd fel a vitorlát! — kiáltá a csónakban ülő fedáira. — Szelünk van. Repüljünk.

S Máriát is siettetve erőteté be a csónakba.

— Itt a szél! Repüljünk.

Nem szél volt az, ami ott jött, hanem vihar. A Libanon hegyei közül alárohanó fergeteg, amelyenben Istennel járó lélek tengerre nem bízza magát.

Mária bámulattal és rettegéssel nézett reá.

— Hiszen te elvégezted, amiért idehoztalak — mondá neki Horus.

— Valóban el. A férjemet kiszabadítottam.

— És Malek Adel szultánt megölted.

Mária még jobban elbámult, s a fejét rázta értetlenül.

— Szót se róla. Akárhogy ölted meg, tied a dicsőség. Első dáí áldoát lettél azok közül, akik asszonynak születtek. Nézz vissza a várra. Látod a torony ormán azt a sárga zászlót. Ez azt hirdeti, hogy Malek Adel szultán meghalt. Meghalt abban az órában, amelyben egy szerelmes asszony az ő agyonkínzott férjét a szultán börtönében megtalálta. A többit, hogyan történt, csak az Isten tudja. Meg volt jósolva Malek Adelnak, hogy őt egy galamb fogja megölni. Repülj galamb, repülj!

Hogyan ölte meg a szultánt a galamb.

Malek Adel, amint elbocsátá Máriát, úgy tett, mint az el-kényeztetett gyermekek szoktak tenni. Amint az orvos eltávozik, jólesik megszegni a rendeleteit. Mária megtiltá neki, hogy a teljes világosságra kimenjen. Az ilyen hatalmas úr pedig nem hágy magának parancsolni. Átment a szomszéd terembe, melynek egy ablaka a tengerre nyílt. Az az ablak zöld redőnnyel volt elzárva, melynek sűrű rácsozata között a szabadba lehetett kitekinteni. — Ő már évszakokon keresztül nem látta a világot: a tengert, az Isten egét. Ki parancsolhatta volna meg neki, hogy akkor is behunyja a szemeit, amikor már lát?

Az ég egyik oldala sötét volt, közelgett a vihar. Ezen a sötétkék alapon egy fehér pontot vett észre a szultán. Az a fehér pont sebesebben tudott repülni, mint a zivatar.

— Ah, ott jön az én postagalambom.

Koradin szultán mindennap küldött egy galambpostát az atyjához Kairóból.

A galamb hozta levelekben mindennap meg volt írva, mennyire haladtak a keresztyének Damiette ostromával? Hányszor verték vissza a rohamot a szaracénok. Hogy jöttek hajókon úszó tornyokkal a bástyatorony ostromára? Hogy dült meg a bevehetlen erősség?

Hanem az indus nő mindezek helyett csupa béke híreket olvasott fel a vak szultán előtt. Malek Adel még folyvást azt hitte, hogy az általa megkötött béke a keresztyének és szaracénok között most válik aranykalásszá. Pedig már akkor féléve múlt, hogy a halál kaszája aratta a rendet Egyiptomban. Ő ezt nem is sejté.

A postagalamb jött sebesen repülve, s megszállt az ismerős ablakon.

Ezúttal Malek Adel maga vette őt a kezébe.

A levél vékony papiruszhártyára írottan a kormánytollainak egyikére volt göngyölvé.

Malek Adel kibontá a papiruszt, s ezt találta ráírva:

„Nem küldtél segílyt. Damiettet elfoglalták ostrommal a keresztyének. Vitéz seregem leölvé. Fiad Koradin.”

Mikor ezt a levelet elolvasta Malek Adel: egyszerre mind két kezével a szívéhez kapott, kintorzult arcát az ég felé emelte, s azzal végigbukott a szőnyegen. Nagy szíve nem bírta meg ezt a csapást: megszakadt bele.*

És így csakugyan egy galamb ölte meg. Csakugyan Máriának a keze ölte meg, aki látását visszaadá. Csakugyan rátalált

* Malek Adel, qui s'était rendu si redoutable aux chrétiens... avant sa mort, il avait appris la victoire, que les croisés venaint de remporter devant Damiette; les chrétiens ne manquèrent pas de dire qu'il avait succombé au desespoir et qu'il emportait avec lui au tombeau la puissance et la gloire de musulmans. Les auteurs musulmans font le même aveu. — Histoire des croisades M. Michaud. Livre XII.

az ítéletosztó gyilokkal a Hegyek vénje az elítélt kalifára még a Holt-tengerbe rejtett sziklavarában is!

Menekülés a viharban.

A zivatar megérkezett: az egész ég elfeketült. S e sötét ég alatt maga a Holt-tenger, mint egy világító sivatag, úgy rémledezett fel. Maga az orkán sem tudja ezt a nehéz olvadt sótömeget úgy hegyekké torlasztani, mint az élő tengert, ez még a zivatar korbácsa alatt is halott marad, csupán éles barázdák húzódnak rajta végig, amik foszforfényben világítanak fel a lomha alatt járó felhők szegélyeire. A szélről megkapott vitorlás csónak úgy szökell, nem úszik, egy habgerincről a másikra, érchangú csattogással. Benne fehér alakok ülnek, sápadtan világító arccal, démonokhoz, elkárhozottakhoz hasonlók.

De jó a viharral utazni a Holt-tengeren keresztül. Ennek a haragja sokkal jobb, mint azé a másik fölséges úré, a napé. Űt, ver, paskol, összezúzással fenyeget, de röpít, nem lankaszt. Amely utat a sziklavárig egész naphosszant jártak meg evezve, ugyanazt a vakmerők szélről hajtva megfutották három óra alatt. A csónakot ott dobta ki a Holt-tenger a sós buckák között, amiket ilyenkor messzire eláraszt a medréből kitolt tenger.

Itt azután a két férfi evezőlapátokra fekteté a jártányi erővel nem bíró Lebée Lászlót, s úgy vitte őt tova a Jordán zuhata-gáig, hol egy halász gunyhójában mindnyájan menedéket találtak.

Mária gondos ápolása mellett lassankint erőhöz tért ismét Lebée László. Hetekig tartott, amíg e menedéken ismét visszanyerte az őt érzékének a használatát.

Mikor újra megtanult beszélni, vége-hossza nem volt a panaszkodásnak: hogy miket szenvedett. Mária csak hallgatta hűségesen, és maga egy szót sem mondott abból, hogy hány poklon tört addig keresztül, amíg a férjét feltalálta. Ne búsítsa vele!

Azalatt, míg Lebée László a halászugnyhóban erőhöz jött, Horus maga is ott volt a közelében; az ifjú fedáit elküldte a Karmel hegyen lakó karmelita lovagokhoz azzal az izenettel: hogy egy keresztyén lovag itt fekszik fogságból kiszabadutan, küldjenek érette fegyveres kíséretet.

Hetek múltak bele, amíg a karmeliták küldöttei a fedái kalauzolása mellett rátaláltak a keresztyén menekültekre. Már akkor Lebée László annyira volt, hogy képes volt lóra ülni.

Itt azután Mária búcsút vett a dáí áldoáttól.

— Én semmit sem tettem — mondá Horus —, csupán csak az én uramnak, a Sheik-Aldzsebalnak, a Hegyek vénjének parancsolatját hajtám végre. Hanem te: te dicsőséges asszony voltál. És bizonyára mondom néked Lebée László, írd fel ezt magadnak a szíved hártájára, hogy mindazon szent nevek között, akik talik írással vannak a ti kalendáriumotokban sorba feljegyezve: egy asszony sem érdemelte meg jobban a feje körül a glóriát, mint a te asszonyod. Becsüld meg. Béke legyen veled.

S azzal saját ujjai hegyét megcsókolva, áhítattaljesen érinté azokat Mária kezéhez. Ez volt a búcsúüdvözlete hozzá.

Az utolsó pokol, a legrosszabb pokol.

A Karmel hegyi zárdában kiheverve viszontagságait, mi-helyt útra képes lett, hajóra szállt Lebée László a feleségével. — Még ez a késlekedés is javára vált; mert ha rögtön útra kel, a hazájukba visszasiető frízekkel: ő is tengerbe vész azokkal együtt, akiknek a pápa átka fejükre zúdítá a zivatart, amért a harcot a hitetlenek ellen a damiettei győzelem után abba-hagyták. Lebée László velencei hajóval tért vissza Spalatóba; semmi baja sem történt az úton. Onnan azután Dalmácián és a Szerémségen keresztül szerencsésen házavergődtek Erdélybe.

A második esztendeje volt már annak, hogy Mária útra kelt az öreg Bálint szolgájával. Sűrű nagy esztendő! Ha visszagondol rajtuk az ember, századnak is beválik egy.

Volt nagy öröm odahaza, mikor együtt hazaérkezének! A nép apraja-nagyja sietett a hazatérteket üdvözölni. Mária nem is ütközött meg rajta, hogy még az Anna öccse is egész elragadtatással borul az ő Lászlója nyakába, s nem bánik fukaron a csókjaival. Hiszen jó rokonok! Aztán neki nincsen már férje: nincs, akit csókoljon.

Csak még a jó öreg Bálint is itt volna! Hogy megmondhatná neki: „Lásd, keresztültörtem minden poklokon őerte: vissza is szereztem! Most már itthon vagyok, a paradicsomban. Hát mit beszéltél, hogy még egy pokol vár azután reám; de hogy hol és mikor: már azt nem mondtad meg.”

Hát bizony a jó öreg Bálint, ha élne, sem mondaná azt meg.

De volt ott a háznál egy más igazmondó cseléd, aki egyszer Máriának mondott igazságot. Az a tükör.

Rég ideje volt már, hogy tükörbe nem látott: most, midőn hosszú idő múltán újra belepillantott, elrettent magától. Szépsége oda volt. Az idők viszontagságai, a homokpuszták, a sziklasivatagok, a Holt-tenger, a porfellegek, az éjszakai viharok s az a sok lelki szenvedés évtizedek rontó nyomait hagyták hátra rajta.

„Nem vagyok szép!” — mondá a tükörből a képmás.

S ez az egy szó már a kulcs a pokol kapujához.

Hasztalan kényszeríté magát nyájaskodásra a férj neje mellett; minden mosolygásán keresztül csak úgy sugárzott róla a hidegség.

Vajon kire gondol vissza? Ki van a szívében? Évődék magában Mária. Tán a szép szultána, akit Malek Kamel háreméből elszöktetett, s aki miatt a forró sziklákhöz lett láncolva?

Egy-egy észrevétlenül elrebbent sóhajtás untalan elárulá, hogy a lelke valahol másutt jár. — Ha még annak is utána tudna menni! Ha még azt is ki tudná szabadítani bilincseiből. Ha azt is visszahozhatná!

Kérdezte eleget; de nem vallotta meg. Csak azt mondta mindig, hogy a kiállt sok szenvedés tette ily komorrá.

Utoljára azt a gondolatot sugallta valami Máriának, hogy az öccsét, Annát kérje fel: „Beszélj te Lászlóval; tán neked megmondja: mi nyomja a szívét.”

Anna megígérte, hogy majd négy szemközé fogja, s kivieszi belőle a titkát szép szerével.

Mária azonban elrejté magát egy fülkében, mikor Anna és László összejöttek, s kihallgatá, hogy mit beszélnek.

— Vallja meg kegyelmed, édes László süvem, miért oly búsongó? Mi bántja a szívét?

— Megvallom, ha kérded édes ángyom, Anna; az bántja a szívem, hogy te nem lehetsz az enyim.

Anna megrettent nagyon.

— Jaj, ne mondjon ki ily szót kegyelmed! Hisz ez Isten ellen való vétek.

— Tudom én azt nagyon! Isten ellen és az ő szentei ellen való vétek, s valamennyi szentei közt a legimádásra méltóbb, a feleségem ellen. Bizony imádom is: el tudnék előtte nap-hosszat térdelni, s könnyeimmel áztatni kezeit. De szeretni nem tudom. Sohasem szerettem. Nincs nálánál jobb asszony a világon. Te vagy az én bűnöm, akiért elkárhoztam. Miattad már annyit vétettem a földön, hogy nincs elég purgatórium, ami azt letisztítsa rólam. Tudd meg, hogy szegény uradat, a jó Brüniszkáldot én vittem a halálos veszedelembe: mert azért kellett székeknek és szászoknak a százszor megátkozott Palesztinába menni, mivel Lebée László szerelmes volt az ángyába. A te uradnak a vére az én fejemre szállt, s akárhol járok-kelek a világon, az ítélet kötelét hordom a nyakamon, s amikor utánad járok, tüzes parázsokon járok: de mégsem tehetek másképp.

— Hallgasson kegyelmed! Az Isten legyen irgalmas, kegyelmes mind a kettőnknek . . .

Máriának ezt mind hallani kellett.

Ah, most már megtudta, mit értett az öreg szolga a legkín- teljesebb pokol alatt: ez az!

Sohasem volt szeretve — és nem lesz szeretve soha.

Tűz, jég, vihar, földindulás, rablánc, éhség, kínhalál, rémekkel teljes ég mind, mind gyermektréfa ehhez a nagy fájdalomhoz képest.

Mária egyik kezét a szívére, a másikat az ajkára szorítja, — vagy az egyik, vagy a másik ki ne törjön fájdalmában.

De már, akár babona, akár nem: azt hiszik sokan, hogy mikor valaki haldoklik, üveg pattan, bútor roppan: — annak a rejteknek a gyertyánfa táblázata, ahol Mária hallgatózott, egyszerre nagy roppanással végighasadt.

A szívbe visszafojtott fájdalom hasítja-e meg azt a deszkát?

A szellemek láthatlan kezének van-e az az ereje, ami az élő testnek nincsen?

A csattanás hangjától felriadt a suttogó pár. Anna „Jézus Mária!” kiáltással taszítja el magától Lebée Lászlót, és elfutott abból a szobából.

Lebée László pedig térdre rogyva csúszott-mászott ahhoz a rejtekhez, ahol Mária hallgatózott.

Azon a kemény deszkán, a Boldogságos Szűz alakja volt festve, iromba mázolóssal, megfeketülve már a régiségétől.

Ez a kép hasadt végtül végig ketté.

Lebée László az égő homlokával, s az összekulcsolt kezeivel veté magát oda e kép lábaihoz.

— Óh irgalmas Szent Szűz! Ne tégy rajtam ítéletet! — könyörge hozzá, töredező szóval. — Nem takarhatom el előled a szívemet; mert te keresztüllátsz rajta. Látod mi ég benne? Poklok gyehennája! Nem tudok tőle megszabadulni. Bennem ég, és én benne égek. Tengereken át hurcoltam magammal; azok el nem olták. Pusztákon átvittem, el nem maradtak tőlem! Irgalmazz! Segíts meg!

A szent szerelme a bűnös iránt.

S a kettéhasadt kép azt súgá: „Kelj fel: megsegítlek!” Amint a férj eltávozott, Mária előjött a rejtekéből. Ő vette

át a bűnös könyörgését, amit az a Szent Szűzhez küldött.

Nem gondolt többé arra, hogy ő a szerető hitvestárs; nem arra, hogy megcsalt feleség.

Égető vágyai, haragos gerjedelme elnémultak, elpihentek.

Annak a szentnek a helyében érezte magát, aki előtt imádkoztak.

Végiggondolt azon az egész során az eseményeknek, amiket két év alatt végigszenvedett. Olyan volt az, mint egy olvasónak a sorba fűzött gyöngyszemei. Az elválás keserve, — a távollét félelmei, — a visszatérő vészír, — a nehéz elhatározás a veszedelmes útra, — az út rémei, kőszikla, sivatag, vihar, Holt-tenger alakban, fenevad, vérivó pogány és hízelgő király élő személyében, — a csábító paradicsom kísértet-álmái: — mind átvonultak még egyszer a lelke előtt. Miért tette ezt? Miért szenvedte ezt? Egy emberért, akit oly nagyon szeretett. És most már tudja, hogy az nem szereti őt; sohasem szerette. Másért ég: a szebbik testvérért, akinek a hitves urát elvitte magával oda, ahonnan vissza nem tért. Miért kell ennek így lenni?

Nem pörölt Istennel.

Nem kérdezte, miért kell „egy” embernek ennyit szenvedni az életben? S ennyi szenvedésért, ennyi áldozatért, jutalom helyett mért kell ez elviselhetlen büntetést nyernie? Annak a tudását, hogy nem bírja megvenni ennyi kincs áron sem a férje szerelmét.

Tudta már, hogy az ő koronája a túlvilágon van.

Nem magáért sírt már. Hanem azért, akit még most is szeret. De akitől láttatni nem akar soha többé.

Most már értette e jeges komorságot az arcán. E jéghegyen belül halálos lángok vannak elfojtva.

Bizonyosan a testvér is szereti őt.

S ebben a tiltott szerelemben el fognak kárhozni itt, és a másvilágon.

Ki áll az útjokban?

Egyedül ő.

Jó volna meghalni! Ha azt könnyen adnák.

De az ő élete nagyon jól meg van védve.

Keresztülhordta azt egész nemzetek sírjain, ahol ezernyi hősök csontjai fedik a völgyeket. Őt nem ölé meg az a hatalmas szellem, aki a vasembereket seregszámra gyilkolta.

S még sokáig élhet; hisz a halál nem keresi azt fel, aki hívogatja: a kereső elől fut.

És amilyen hosszú lesz az élet, nap nap után mindig lássa maga előtt azt a két szenvedő arcot, akiknek minden pillantása azt mondja neki:

„Ha te nem volnál többé!”

Talán egy rossz órában, amikor a föld alattiak hatalma elmérgesedik az emberi lelkeken: még képesek lesznek arra, hogy szenvedélyükben a legátközöttebb bűnre fogjanak kezét: s megölik azt, aki kettőjük között áll.

Ne kárhozzanak el! Ne szenvedjenek tovább!

— — — — —
— — — — —

Az eltűnt hitves.

Mária ezen a napon eltűnt a várkastélyból, hogy senki sem tudta, merre távozott el.

Keresték erdőn, mezőn, kérdezősködtek fűtől-fától utána; sehhol sem akadtak a nyomába.

Nénjének eltűnése Annát rémületbe ejtette.

Ő is azonnal elhagyta a várat, s Kőhalomra menekült, a férje, Brüniszkald várába. Lebée Lászlónak azt izente, hogy ne is kísértgesse eléje kerülni, amíg Máriára rá nem talált.

Lebée László a saját bűne által lett megverve.

Úgy járt, mint Tantulusz: elfutott ajkától a hullám, mikor már benne úszott.

Minden szenvedésnek van egy enyhítő írja: az égiekhez fohászkodás; — de kihez imádkozzék ez, aki azért szenved, hogy bűnös szenvedélyét ki nem elégítheti. Mely Istent keresse ezzel a bajával? Mit mondjon előtte?

Könnyűvérű volt teljes életében. Asszonyok dolgában mindent biztosnak tartott, ami gyönyörre vezet. Még Gertrud királyné udvaránál így tanulta azt. A „Minnebíróságok” törvényei azt diktálták úrnak és úrnőnek. — Palesztinában még azt a kis hitét is elvesztette, ami akarata ellen utánament, mint az árnyék. — Könnyű az embernek elfordulni az árnyéktól. — A ptolomaisi orgiákban megtanulta az Istent gúnyolni, a damaszkuszi szultánpalotában az Istent megtagadni, a bar-lut-i sziklatömlőben az Istent megátkozni! Mi van még hátra? Az Istent megcsalni?

Önmagát csalta meg. Önbűne jött, hogy felfalja, mint a nagyra nevelt sárkánykölyök, mikor anyányira megnő.

Mikor a Szentföldre elindult: bűnbocsánatot kapott az eddig elkövetett s még elkövetendő bűneiért is. A Szentföldön háromszor hallotta ez indulgentiát 'kihirdettetni. Kevélyé lett tőle. Ha van is Isten: az az ő bűneit kitörülte az örök számadások könyvéből.

Most azután érezte, hogy már a földön is van büntetés, amit nem engedhetnek el a főpapok, koronás fejedelmek.

A bűnbánat napjai.

Megalázta magát, hogy felkeresse a jámbor apátúrt, aki az atyái által alapított kolostorban lakott, és meggyónjon előtte.

Évek óta nem tette azt. Szükségtelen volt.

Az egyház férfja végighallgatta a férj töredelmes vallomását.

— Tebenned a legmakacsabb ördög lakik, édes fiam — mondá a gyónás végeztével. — Bűneid a fejedben túlcsapnak. — De mindezeketől megszabadulhatsz, ha igaz bűnbánást cselekszel.

— Szánom, bánom.

— Nem elég szóval mondani, tenned is kell. Vesd le e hivalkodó cifra gúnyát, ölts helyébe daróccsuhát: hagyd el fényes kastélyodat; vond el magad a dobzódás asztalaitól: keresd fel a remetebarlant a Bükkös-Boldogasszony kolostor alatt a mély rengetegben, s ott a hideg fekhelyeken tölts napokat, éjszakákat imádkozva; testedet sanyargatva. Ne élj mással, mint ami gyümölcsöt erdők, mezők adnak, vagy irgalmas hű lelkek helyedbe hordanak, s bizony megszabadulsz a te ördögödtől, akinek neve Asmódi, a házastársak ördöge. Ha majd azután azt érzed, hogy végképp megszabadultál tőle; ha lelked előtt nem táncolnak többé azok a kísértő alakok, amikkel az ördög kápráztatja a halandók szemeit; ha egészen tisztának, meggyógyultnak érzed magadat, akkor jöjj fel hozzám ismét; — de előbb ne; mert ha a kísértetek ellent nem tudsz állni, örökre visszaesel a kárhozatba: amiről tudod már, hogy ezen a földön elkezdődik, halálig el nem hagy, azontúl is megtart. Most járj békével!

Lebée László felvette magára a vezeklést, amit az apátúr rászabott, s negyven napig sanyargatta magát a remete barlangjában. Eleinte sűrűn ostromolták a csábító kísértetek, éjjel-nappal incselkedve rajta, hogy megejthessék; — meg tudta oltalmazni a lelkét. Válogatott kínzásokat talált ki a testének, hogy a gyönyör álmait elűzze lelkéről, s böjtöléssel csigázta el erős életét.

Az alamizsnakenyérkéek.

E nagy vezeklésnek mindennapi tanúja volt egy öreg anyóka, aki reggelenként előjött az erdőkből, ajkig, szemig beburkolva rongyos keszkenőkbe: az hozott a vezeklőnek naponként egy olyan páros kenyérkét, milyennel Illés hollóját szokták képekben ábrázolni.

Annak a páros kenyérkének felét mindig elfogyasztá a vezeklő, felét félretette.

Az anyóka nem kérdezte tőle, hogy mire gyűjtögeti azt a sok apró félcipőt, csak odább bicegett kétrét görnyedt, botra támaszkodó bicegő alakjával.

A vezeklő arccal a kőszikla felé fordult, mikor közeledő lépéseket hallott. Nem akart embert látni, s nem akarta, hogy emberek lássák.

Nem találhatta ki, hogy az a mindennapi látogató — az ő hú felesége, Mária: aki eltűnése óta ott rejtőzik a Camaldulensis testvérek zárdájában, amit Bükkös-Boldogasszonynak neveznek. — A tatárútás előtt híres-nevezetes búcsújáró hely volt.

Mikor aztán a negyven nap letelt, Lebée László előjött a remetebarlangból, a megfélemezett kis cipókat a csuhája szárnyába kötötte, s gyalog, mezítláb elvándorolt Gyulafehérvárra az apátúrhoz. A főpap ott találta őt összeroskadva a tempлом ajtajában. Felemelte, megölelte, megcsókolá.

— Kifáradtál? — kérdé tőle.

— De győztem!

— Nehéz tusád volt.

— Elvégződött.

— Szembe mersz-e szállni iminár a kísértettel?

— Jöhet akármi alakban, nem rettegem.

— Hát ezek micsodák, amiket a csuhádba kötve hoztál?

— Apró cipócskák fele része, amiket alamizsnául kaptam. Felét félretettem.

— Miért tetted félre?

— Hogyha rátalálok a feleségemre, megvendéghessem őt vele: „Íme egyed az én bűnbánatom alamizsnakenyerét!”

E szóra az apátúr szemeit elborítá a könny.

A földön térdeplő fejére tette a kezét.

— Íme látom, hogy érdemes lettél az Úr irgalmára. Isten bölcs hatalma ime kitölté a te fejedre az ő kegyelmét. Ezek a kenyérdarabok az ő ítéletosztó serpenyőjében lenyomják a te bűneidnek mérhetetlen súlyát. Ime tudd meg: a te hűség

hitvesed, akinek számára falatjaid felét félreraktad: ebben az órában már a megdicsőülés mennyei kenyerével táplálkozik. Isten elszólítja őt abba a nagy vendégségbe, ahol a „nyomorult László” ül az asztal fején, s angyalok szolgálnak a lakomázóknak.

Erre a hírrre Lebée László mint a szélütött rogyott le a templom kövezetére, s nehéz zokogása forró könnyeivel áztatta a küszöböt, mely a hívők lépteitől volt kikopva: keserves sírása közben csak az egy „Mária” nevet emlegetve.

— A könny az a fürdő, amiben a lélek hófehérré mosódik — szólt az apátúr. — Meglátom, hogy ilyen hófehér vagy-e már.

Azzal előhozatta az apátúr a hordszékét, mely két öszvér hátára volt kötve, abba ülteté be a kifáradt vezeklőt; ő maga lóháton bandukolt mellette. Egész processió kísérte őket templomi zászlókkal a Bükkös-Boldogasszony zárdájáig.

Itt a kúrtszóra megnyiták a kaput, s bebocsáták rajta az apátúrt és a remetecsuhába öltözött lovagot.

A ravatal és a halottkép.

Az apátúr a kápolnába vezette Lebée Lászlót, mely tele volt festve angyalok és ördögök képeivel; angyalokéval, akik diadalmaskodnak, égbe hívogatnak, és ördögökéval, akik incselkednek, csúfolódnak, s még legázolva is agyarkodnak. A belépő előtt valamennyi festett kép élni látszott, mozgott, reá nézett. — Csak egyetlen egy alak nem mozdult, nem nézett: az a halavány, kiterített alak, a ravatalon.

Ráismert. Még ugyanaz az öltözet volt rajta, amelyben utoljára látta. Halott arcán halálcsendes nyugalom borongott, összetett két kezében az ezüstfeszület, kisujján a férj jegygyűrűje.

Lebée László szédülve térdelt le a ravatal lépcsőjére, s elszórtá annak a szőnyegén az apró kenyérféket, azt várva, hogy talán valami csuda történik velük, tán rózsákká válnak?

A rácsozott karzat mögül, mint égből jövő szózat, zengett alá az apácák éneke.

Lebée László borzadózva tekintte a halott arcra. Nem merte, nem akarta a holtat azzal megbántani, hogy odaboruljon rá és megcsókolja.

Talán attul félt, hogy a halott vissza találja neki adni a csókot, s soha nem bocsátja el magától többet?

Csendesen imádkozva hajtá le a fejét a koporsó szélére.

Mária pedig onnan *nézte őt* a karzat aranyozott rácsozata mögül.

Mit lát valaki a halál után.

Mert az a ravatalon fekvő alak nem ő volt; hanem egy viaszból alakított képmás, híven utánozva az ő arcvonásai benne. Aki ránézett, könnyen csalódhatott a templomi világitás félhomályában.

Mária gyönyörködött abban, hogy az, aki őt életében nem tudta szeretni: halálában ily fájdalommal vallja be szeretetét.

Egyszer boldog volt hát ő is életében: — mikor halva látta magát.

Mért is, hogy nem láthatja ezt ember soha?

De hiszen nem az volt az ő célja e kegyes csalással, hogy az üdvösség végtelenjéből egy percet elraboljon még e testben élve, hogy közelből lássa azt, amit másnak csak a szomszéd csillagból szabad meglátni, az özvegy férj bánatát. Ő nem a maga örömeire szerezte ezt az alakos játékot a halál szertartásával.

Érezte, hogy ő fölöslegessé vált a földön.

Meghalni nem tudott; mert a halál a paradicsom virága, gyökereivel az égbe nőve: kinek korán nyílik, kinek későn; aki nem várhat rá: maga leszakítja, a gyökerét is kitepi vele, s leesik az égből.

A római egyház törvényei tiltják, hogy a házasság lánca valaha elszakadjon: amíg rózsalánc, addig összetartják a nyíló

bimbók; s mikor vaslánczá lett, akkor összetartja a rozsdá. Szakadni nem szabad annak.

Ő tehát azt az átmítást gondolta ki.

Halottnak hirdetni, halottul eltemettetni magát: akkor aztán hadd örüljenek az élet paradicsomának azok, kiknek szíveik között állt. Eddig tán átkozták; ha holtak hiszik, majd áldani fogják.

A cél is szent volt, az eszköz is szent volt.

Valóban megtörtént, és nem költött mese ez. Akik részt vettek benne, rég Isten előtt állnak már; s a mi századaink nekik csak pillanatok: a mi földünk nekik csak porszem, a mi törvényeink nekik csak pókfonal . . . .

Az utolsó kísértet.

Ámde a nehéz kísértet most következett el Lebée Lászlóra.

Mögötte csendesen megnyílt a kápolnaajtó, s lassú selyem-suhogással bejött rajta egy hölgyalak. Lebée László csak akkor vette őt észre, amidőn a homlokát felemelte a koporsó széléről, s ott látta őt maga mellett állni.

Anna volt az, Henjing Brüniszkáld özvegye.

Gyászruhájával, halvány arcával százszor szebb, mint valaha volt; hosszú haja hullámosan omlik végig a termetén. S ez a termet oly délceg, oly gyönyörre hívogató volt.

Lebée László szívében egyszerre kigyulladt a régi láng, s testét-lelkét egy pillanat alatt magának foglalta.

Ez imádott halvány megjelenésére mind megelevenültek szerelmes álmaiknak csáb kísértetei. Szíve fellázadt valamennyi nehéz fogadás ellen, s ki akart törni rávert bilincsből. Feledé, hogy hol van! A templom falain levő képek táncolni kezdettek körülötte, s sédületes karéjban keringtek körül, a gyászszolozsma hangja tomboló kacajjá változott; maga az előtte fekvő halottkép is azt mondá: „Szabad már! Tied már a világ! Minden örömeivel! Hisz halott vagyok már!”

Lebée László arcán egymással küzdött a démoni vágnak örült nevetése s a szent fogadalom tiltó iszonyata, hogy vonagló arca arcvonásaira borzalom volt nézni.

S jaj lett volna neki, ha az a nevető öröm vesz erőt az arcán; ha csak egy üdvözlő sóhajtással is, ha csak ennyit is suttog az élő asszonyhoz: „Hozott Isten ide! Nőm ravatalához!”, vagy hogyha az előretaszító lángoktól oda hagyja magát hozzá röpíttetni, hogy átkarolja, hogy megcsókolja, mikor már a halott nem tilthatja többé.

Jaj lett volna neki, mert akkor az egyháznagy pásztorbotjával ütötte volna őt ki a templomból: „Fuss innen! És légy elkárhozott, a földön és a másvilágon. Ez nem a te halottad. Feleséged él még! Jaj a kétszer elesettnek!”

Megőrzé őt az elbukástól jó szelleme.

Henning Brüniskáld özvegye, mint egy márványszobor tekintte le rá, s gyászfátyolába burkolt kezét félig felemelve, feléje terjeszté.

Ez a tiltó mondat térdre rokasztá Lászlót. Szíve elcsendesült. Kísérő rémei visszatapadtak újra a falakhoz. Észrevette hol van? Hogy ez Isten temploma. Emez meg ravatal. Tisztesség itt lenni. — De egy ördög mégis ott maradt vele: a tettetés démona. Az ott ült az arcán: abban a sóvárgó kifejezésben, azokban a lopva felnéző pillantásokban, amik elárulják a rosszul rejtett gerjedelmet.

Hiszen *itt* nem illik. Mostan *még* nem szabad. De már egy perc múlva, egy küszöbvel odább: tán a sírboltajtóban, ahol sötét van, nem látja senki: ott már szabad a esők!

Ezt a tekintetet elérte Anna. Ő látta azt már. Ő futott előle.

Amit ember ki nem talál, egy méh kitalálja.

Ekkor a kápolna nyitott ajtaján át egy méh vedődött be a szentélybe; — elébb körüldongta az égő gyertyákat, a gyászfüzéreket: aztán rászállt a halottkép arcára.

Ő megérezte azt, hogy az viaszkból van.

Anna, könnyein keresztül nem vette azt észre, s amint oda-
borult a holt alak fölé, hogy annak az arcát megcsókolja, a
háborgatott méh hirtelen megszurta a fullánkjával az
ajkát.

Anna fájdalomában és rémületében nagyot sikoltva, elájult:
apácák aléltan vitték őt ki a templomból. Lebée László bor-
zadozva húzta magát a kőpillér mellé: azt hívé, a bosszúálló
halott tűzcsókja bünteté meg szerelmesét; azért, amit az ő
szíve gondolt.

Az apátúr sietteté az apácákat, hogy vigyék le a koporsót,
a holt alakkal a nyílt sírboltba.

Lászlónak nem volt már szabad őt oda követni.

Akik e zárda sírboltjában nyugosznak, azoknak nincs már
családjuk.

A bezáró sírkőre csak az a név van felvésve: „Mária.”

És bizonyára az ő igazi Máriája is el van ott igazán te-
metve.

Meghalt a világnak, meghalt a férjének: lelkét még élve
átadta az égnek. Nem szenvedett már; nem volt kívánsága,
se félelme, se reménye: meg volt halva.

Azt sem mozdították meg neki soha, hogy egymásé lettek
Lebée László és Anna? Ő mindennap imádkozott értük, hogy
legyenek boldogok.

Talán azok is lettek? Hítvesül vették egymást. Engedett
nekik Isten út, hogy az életnek örüljenek.

De Annának, valahányszor Lebée László csókja érinté az
ajkát, a halott csók visszasajgó emléke mindannyiszor a
szívéig lyvellt; jeget támasztva ott, ahol lángnak kellene
gyulladni.

Idáig jegyzé fel a krónikástörténet e csodálatos asszonynak
a sorsát. Mesének képtelenség volna ez! Ha költemény volna,
neveténk fölötte; de azt tudva, hogy ez igaz történet volt:

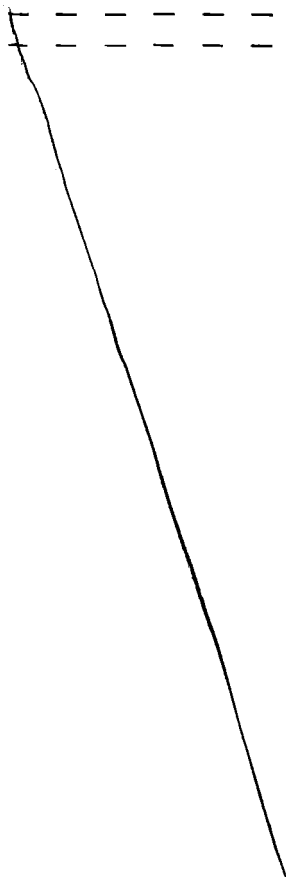
nagyot gondolkozhatunk utána, — mekkora világ fér el egy asszonyi szívben.

Nagy idők jöttek nemsokára, amik sok embert meggyógyítottak örökre.

Várkastély és zárda, a Lebec család neve és címere: boldogok és boldogtalanok, mind együtt enyésztek el.

Jött a mongol!

JEGYZETEK

R Ö V I D Í T É S E K

- Bernfeld   Bernfeld Magdolna: A németiség Jókai Mór megvilágításában. Bp. 1927. (Német philológiai dolgozatok 33.)
- Cantu Caesar   Cantu Caesar: Világtörténelem. Ford. Gurits Antal. Bp. 1856—1860.
- Ipolyi   Ipolyi Arnold: Magyar mythológia. 1—2. k. 2. kiad. Bp. 1929.
- It
JKK   Irodalomtörténet
M. Akad. Ért.   a jelen kritikai kiadás
Michaud   Magyar Akadémiai Értesítő
Michaud, Joseph-Francois: Histoire des croisades 1—7. k. Paris 1812; 1817², 1838³, és még több kiadás.
- NK   Jókai Mór Összes Művei. Nemzeti Kiadás. 1—100. k. Bp. 1894—1898. — Minden poklokon keresztül 84. k. 1898.
- Orbán: Sz.   Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. 1—6. k. Pest 1868—1873.
- Orbán   Orbán Balázs: Utazás Keleten. Kolozsvár, 1861. 1—2. k.
- Ortutay   Ortutay Gyula: Orbán Balázs. — Írók, népek, századok. Bp. 1960.
- PH   Pesti Hírlap
PN   Pesti Napló
Rudolf   Habsburg Rudolf: Utazás a Keleten. Ford. Brankovics György. Bp. 1883. 1—2. k.
- sh.   sajtóhiba
ViF   Világirodalmi Figyelő
Zaborov   Zaborov, M. A.: A kereszties háborúk. Bp. 1958.

KIADÁSOK, FORDÍTÁSOK

A regény kéziratát nem ismerjük. Először a Regényvilág 1882—1883. (III.) évfolyamának 1—42. füzetében — valószínűleg 1882 októberétől 1883 júliusáig (vö. a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetet) — jelent meg, 41 folytatásban. (A 11. füzet nem közölt regényrészletet.) A regény a folyóiratban a következő folytatásokban látott napvilágot:

1.	Regényvilág	1. füzet. Az „Előre bocsátom, hogy ez nem valami költött mese . . .” kezd. mondattól „A zene elnémul, a vígság megszűnik . . .” kezd. szakaszig.
2.	„	2. füzet. Az eml. mondattól a „Lebée László elövette minden ékesen szólását . . .” kezd. szakaszig.
3.	„	3. füzet. Az eml. mondattól az „Előtámadt a hátszegvidéki erdőkből egy pásztorgyerek . . .” kezd. szakaszig.
4.	„	4. füzet. Az eml. mondattól az „— Az, aki a 'három királyokat' a csillag által elvezette Bethlehembe . . .” kezd. szakaszig.
5.	„	5. füzet. Az eml. mondattól a „De csak a szája mondta ezt . . .” kezd. szakaszig.
6.	„	6. füzet. Az eml. mondattól az „Akit ott agyon nem vertek . . .” kezd. szakaszig.
7.	„	7. füzet. Az eml. mondattól a „Mindjárt vitték nagy processióval . . .” kezd. szakaszig.
8.	„	8. füzet. Az eml. mondattól az „Azonban még ez sem volt az ellenségek legrosszabbika.” kezd. szakaszig.
9.	„	9. füzet. Az eml. mondattól az „— Azért is a nevem . . .” kezd. szakaszig.
10.	„	10. füzet. Az eml. mondattól a „Másnap, amint megvirradt . . .” kezd. szakaszig.
11.	„	12. (1) füzet. Az eml. mondattól a „Lebée László úgy tűnt fel most a hölgy előtt . . .” kezd. szakaszig.

12. Regényvilág 13. füzet. Az eml. mondattól az „A keresztes táborban meg voltak vigasztalva egy napra.” kezd. szakaszig.
13. „ 14. füzet. Az eml. mondattól a „— Tökéletes lett az örömük a keresztes hadaknak . . .” kezd. mondatig.
14. „ 15. füzet. Az eml. mondattól a „Minden egykorú történetíró . . .” kezd. szakaszig.
15. „ 16. füzet. Az eml. mondattól „A szaracénok serege odafenn a Tábor hegyén . . .” kezd. szakaszig.
16. „ 17. füzet. Az eml. mondattól a „Lebée László azt felelte neki:” kezd. szakaszig.
17. „ 18. füzet. Az eml. mondattól a „— De nem hagy-lak bizony . . .” kezd. szakaszig.
18. „ 19. füzet. Az eml. mondattól a „Lebée László meg volt rettenve.” kezd. szakaszig.
19. „ 20. füzet. Az eml. mondattól „A zombori vár tornyából messze ellátni . . .” kezd. szakaszig.
20. „ 21. füzet. Az eml. mondattól az „Erre a szóra Anna elkezdett keservesen zokogni . . .” kezd. szakaszig.
21. „ 22. füzet. Az eml. mondattól az „Akkor majd ez ellen is ád nekem az Isten valami erőt!” kezd. szakaszig.
22. „ 23. füzet. Az eml. mondattól a „— Két esztendő, amit én a keresztes hadak közt töltöttem . . .” kezd. szakaszig.
23. „ 24. füzet. Az eml. mondattól „A csodáírré soha sem lett többé szükség.” kezd. szakaszig.
24. „ 25. füzet. Az eml. mondattól a „Mária bizony azt hitte . . .” kezd. szakaszig.
25. „ 26. füzet. Az eml. mondattól „A bölcsek azt mon-dák a fiúknak . . .” kezd. szakaszig.
26. „ 27. füzet. Az eml. mondattól „A mezítlábos szentek erre a nagy riadásra azt határozták el . . .” kezd. szakaszig.
27. „ 28. füzet. Az eml. mondattól a „Nem mert már többet kérdezni.” kezd. szakaszig.
28. „ 29. füzet. Az eml. mondattól a „Mária felfogadta, hogy soha többet . . .” kezd. szakaszig.
29. „ 30. füzet. Az eml. mondattól a „Mária kétségbe-esetten sikolta fel.” kezd. szakaszig.

30. Regényvilág 31. füzet. Az eml. mondattól a „— Mondom, hogy nem jó ott!” kezd. szakaszig.
31. „ 32. füzet. Az eml. mondattól a „Pálmák és olajfák közepett terült el . . .” kezd. szakaszig.
32. „ 33. füzet. Az eml. mondattól a „Nem kell az idegennek attól félni . . .” kezd. szakaszig.
33. „ 34. füzet. Az eml. mondattól az „Ő megveri az ellenségét, mikor páncélban van:” kezd. szakaszig.
34. „ 35. füzet. Az eml. mondattól „A kis Nurgehán szemgyulladásra a szokottnál makacsabb volt . . .” kezd. szakaszig.
35. „ 36. füzet. Az eml. mondattól a „Reggelre győzedelmeskedett valamennyi rémen!” kezd. szakaszig.
36. „ 37. füzet. Az eml. mondattól a „— De még akkor is csak azt bocsátják be, . . .” kezd. szakaszig.
37. „ 38. füzet. Az eml. mondattól „Az ő karjainak végerőfeszítésével sikamlott a csónak . . .” kezd. szakaszig.
38. „ 39. füzet. Az eml. mondattól a „Mária fölemelte Malek Adel arcáról a kék leplet.” kezd. szakaszig.
39. „ 40. füzet. Az eml. mondattól „A megvesztegethetetlen; a lerímázkodhatatlan.” kezd. szakaszig.
40. „ 41. füzet. Az eml. mondattól a „Mikor újra megtanult beszélni . . .” kezd. szakaszig.
41. „ 42. füzet. Az eml. mondattól a regény végéig.

A regény egy részlete *Az assasinok* címmel megjelent a BH 1883. nov. 20-i számában (320. sz.), a tárca-rovatban. A szemelvény közlésére János főhercegnek Forster zenéjére írt *Az asszaszinok* c. balett-bemutatója adott alkalmat. „Hogy kik és mik azok az asszaszinok, akiket egy főherceg fantáziája táncoltat meg a 19. században, az olvasóink ama része, amely nem tudná, megtanulja mai tárcánkából, amelyet evégből vettünk ki Jókai legújabb regényéből, a *Minden poklokon keresztül*-ből.” A közölt részlet „A Hegyek Urának a birodalma Rudbard perzsa tartományban volt” kezdetű mondattól a „S fájdalomában megszakadt a szíve.” mondatig tart.

K Ö T E T K I A D Á S O K

Magyar kiadásai:

- I. *Minden poklokot keresztül.* Történeti regény. 1—2. k. Bp. 1883. Révai Testvérek 1. k. 191 l.; 2. k. 175 l.
- II. a) 2. kiad. Bp. 1892. Révai Testvérek 254 l./Jókai Mór újabb regényei. /
b) 1892.
Címlapkiadás.
- III. Bp. 1898. Révai Testvérek 289 l. / Jókai Mór összes művei. Nemzeti Kiadás 84. / Egybekötve vele: *A cigánybáró.* (1—91. l.) A mű a 93—289. lapon.
- IV. Bp. 1905. Révai Testvérek 289 l. / Jókai Mór újabb művei. 29. / Egybekötve vele: *A cigánybáró.* (1—91. l.) A regény a 93—289. lapon.
- V. 1—2. k. Bp. [1913.]. Révai Testvérek 1. k. 101 l.; 2. k. 157 l. / Olcsó Jókai 107—110. /
- VI. a) 1—2. k. Bp. [1916]. Révai kiadás. A Tolnai Világlapja ajándéka 1. k. 128. l.; 2. k. 131 l.
b) [1917.]
Címlapkiadás.
- VII. Kisregények. (Sajtó alá rend. Nagy Miklósné, Nagy Miklós). Bp. 1967. Szépirod. Kiad. 1. k. 677 l.; 2. k. 670 l. / Jókai Mór válogatott művei. / — A mű a 2. k. 141—328. lapon.
- VIII. Regény. (Utószó: Nagy Péter.) Bp. 1966. Szépirod. Kiad. 289 l. / Olcsó Könyvtár 1966. 5. /

I D E G E N N Y E L V Ő K I A D Á S O K

Német:

Durch alle Höllen. Historischer Roman. Mit einem biographischen Beitrag und mit dem Portrait des Verfassers. [Übersetzt von August Silberstein.] Breslau 1885. Schottlaender 275 l. —
—2. Aufl. 1898.

Lengyel:

*Przez wszystkie piekła. Romans historyczny. Przełożył Emil Tustanowski. Poznań, 1883. Tygodnik Powieści.
— 2. edit. Warszawa, 1886. 128 l.
*— 3. edit. Grodek Jagielloński. 1886. 210 l.

A német nyelvű kiadások és a második lengyel kiadás megvan az Országos Széchényi Könyvtárban. Az első és a harmadik lengyel

kiadásról Jan Ślaski bibliográfiája alapján (*Jókai lengyelül*. ViF 1958. 1. sz. 51—57.) van tudomásunk, ezeket *-gal jelöltük. Ferenczi Zoltán összeállítása (*Jókai Mór idegen nyelvre fordított műveinek jegyzéke*. MBiblSz 1925. 183.) említést tesz még egy 1885-ös varsói kiadásról is, viszont nem tud az 1883-i poznafiról.

KELETKEZÉSE, FORRÁSAI

A regényt Jókai 1882—83-ban írta, nagyjából egyidőben a két másik ekkor keletkezett erdélyi tárgyú regényével, a *Bdlványosvdrrel* és a *Damokosokkal*. Nem érdektelen összevetni e három regény keletkezési idejét, mert már ez is jelezni fogja szoros összetartozásukat.

A Fővárosi Lapok 1882. aug. 8-i száma (180. sz. 1126.) a „Személyi hírek” rovatában a következő kis hírt közölte: „Jókai Mór jelenleg ‚Poklokön keresztül’ (sic!) című regényén dolgozik, melynek tárgya a kereszties hadjáratok idejéből van véve...”. A Regényvilág nem egészen két hónappal később — minden valószínűség szerint október elején — már meg is kezdte a regény közlését, amely a hetenként megjelenő folyóiratban 42 részletben, tehát körülbelül 1883 júliusával bezáróan látott napvilágot. (Nem tüntette fel a lap megjelenése dátumát, de a periodicitás alapján következtethetünk rá.)

Arra nézve, hogy Jókai — gyakori szokásának megfelelően — ezúttal sem kész regényt nyújtott át közlésre, hanem számról számra írta a folytatást, Mikszáth Kálmán egyik cikkéből pontos értesüléseink vannak. (*A mi külön fejedelmünk*. PH 1884. szept. 25. 265. sz. 9.) Mikszáth, mint erről az *Irodalom* fejezetünkben beszámolunk, e regénnyel kapcsolatban érdekes epizódot beszél el. Ennek során többek között ezt írja: „Mikor a ‚Poklokön keresztül’ című regény írásához készült [ti. Jókai], oly gyorsan kellett megírni az első közleményt, a ‚Regényvilág’-ban, hogy nem lett volna idő, a szöveg elolvasása után vágatni hozzá a képeket, a kép és szöveg egyszerre készült...”. Ugyanerről az esetről beszámolt egy későbbi újságcikk is. (Senex: *Jókai ötletei és leleménye*. PH 1894. jan. 6. 6. sz. 2—3.) Szerzője elmondja, hogy Jókai akkor szeret írni, amikor már körmére ég a dolog; 2—300 sornyi kész anyaggal kezdi el közölni a lapokban regényét, hogy kényszerítse magát a munkára: „Így tett a Poklokön keresztül című regénnyel is, hogy nem írta meg, csak az utolsó napokban...”

Ezek alapján bizonyosan állíthatjuk, hogy Jókai a *Minden poklokön keresztül* című regényéhez 1882 augusztusa körül kezdett hozzá, és hetenkénti folytatásokban, 1883 júliusáig bezárólag adta le a Regény-

világnak. De ez alatt az idő alatt publikálta két másik erdélyi regényét is: a *Báldnyosvárt*, amely 1882 szeptemberétől decemberig jelent meg a *Nemzetben* és a *Damokosokat*, amely 1883 januárjától áprilisisig látott napvilágot ugyanabban a lapban.

A *Minden poklokon keresztül* tehát keletkezési és megjelenési idejének (melyet az irodalom egy része tévesen helyezett 1884-re), de erdélyi vonatkozásainak alapján is, közelebbi kapcsolatba hozható a *Báldnyosvár*ral és a *Damokosokkal*. Mindhárom mű Jókai nyolcvanas évek elején újjáéledő, erősen politikai színezetű transzilvanizmusának nyomait viseli magán. A *Báldnyosvár*hoz korban is közel esik, hisz mindkettő cselekménye II. Endre idejében játszódik.

Ha a regény személyes indítékait és az író vele kapcsolatos élményeit keressük, kétségkívül rá kell mutatnunk Jókainak azokra az Erdélyhez fűződő kapcsolataira, amelyek a másik két regény, sőt a többi — korábbi és későbbi — erdélyi művei létrejöttében is szerepet játszottak. De ki kell emelnünk ugyanakkor azokat a sajátos színeket is, amelyek csak ebben a műben fedezhetők fel.

A Jókai-irodalom az író 1875 utáni visszatérését a történelmi regényhez, menekülésnek nevezi: „Jókai az évszázad utolsó negyedében ismét visszatér a történelmi regényhez, mely pályájának kezdetén úgyszólván egyedüli műfaja volt. Mit jelent ez a ragaszkodás a fikcióhoz? Ha a 'Magyar nábob' előszavára gondolunk, megértjük, miért válik számára ismét időszerűvé a történelem. Menekülés volt ez valaha, és menekülés most is! A varázsától megfosztott korban a történelem a varázslat legfőbb forrása és lehetősége maradt: olyasféle idilli menedékhely, mint a senki szigete. Idill az, még véres, izgalmas jeleneteiben is — és Jókai értett hozzá, hogy ezt az idillt minél több színnel töltsse.” (Sőtér István: *Jókai Mór*. Bp. (1942.) 132.)

A *Minden poklokon keresztül* kritikai fogadtatása során már többen utaltak arra, hogy Jókai mindinkább visszatér regényeiben a múltba, és ezt a művét is úgy emlegették, mint amelyik által az író a jelenből a régi korokba, és a képzelet világába menekül. De ugyanitt rámutattak arra is, hogy a regényben aktualizálások, modern vonatkozások és célzások is vannak, amelyek szellemesebbeknek és mulattatóbbaknak neveztek maguknál a fantasztikus történeteknél is. (Szana Tamás és Acsády Ignác kritikája. L.: az *Irodalom*-fejezetben.) A regény első bírálói főként azokra a mondatokra céloztak, amelyeket Jókai a történet közé csempészett be, és amelyek a mű születésének korára vonatkozó megjegyzéseket tartalmaztak. (Ilyenek voltak pl.: „Annyi bizonyos, hogy a Szentföldre való kirándulás még a boszniai hadjáratnál is kedvetlenebb vállalat volt.” — „A keresztéseket a velencések 'Lloyd társasága' várta hajóival, hogy — illendő viteldíj mellett —

Ázsiába szállítsa őket.” — „Talán ez volt az utolsó eset, hogy a magyarok a szászokkal tökéletesen egy véleményen voltak.” stb.)

De ezeken az aktualizáló megjegyzéseken túl, magának a regénynek is számos eleme kapcsolódik szorosan a nyolcvanas évek elejének politikai viszonyaihoz, illetve Jókai politikai nézeteihez. És ha a mű keletkezésének indítékait nyomozzuk, nem hagyhatjuk ezt sem figyelmen kívül, noha az irodalom — leszámítva az említett aktualizáló megjegyzések megemlítését — ezzel még keveset foglalkozott; sokkal inkább hangsúlyozta a regény fantasztikus, csodás és meseszerű elemeit. Mert, bár igaz, hogy e regényében is, miként az 1875 utániakban általában, az írott források kerülnek előtérbe, de azok megrostálásában csakúgy, mint módosításaiban, a hősök személyének megválogatásában és jellemzésében határozottan érvényesülnek Jókai saját korából fakadó élményei és korának szánt mondanivalója, melyekre eddig inkább csak visszajáról mutattak rá. (L. Jablonkay Gábor id. tanulmányát az *Irodalom-fejezetben*.) A *Minden poklokon keresztül* c. regényéből történeti témája és fantasztikus mesefűzése mellett is kitetszenek egyes, az írot foglalkoztató kérdések, mint a nemzetiségi probléma (elsősorban a székelyek meg a szászok viszonya), ennek közjogi vonatkozásai, a Jókai egyházpolitikai küzdelmei során előtérbe került világnézeti vonatkozások, végül az értelmetlen és fölösleges háborúk, hadjáratok elítélése.

A regény beletartozik Jókai erdélyi tárgyú műveinek sorába, hiszen a cselekmény onnan indul ki, ott fejeződik be, a főhősök pedig székelyek és szászok. Erdély földje, amelyet az író 1853-tól kezdve 1881-ig öt ízben is felkeresett (Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*. Pásztortűz 1925. 4—13. sz.), gazdag forrást és élményanyagot jelentett számára; amit számos regényében és elbeszélésében felhasznál.

Az 1881. júniusi székelyföldi ötödik útja politikai jellegű volt: az illyefalvi kerület meghívására tartott programbeszédet. Az írot bandériumokkal és nemzeti lobogókkal várták Sepsiszentgyörgyön, és olyan ünneplésben részesítették, amilyen Háromszékben még senkinek sem jutott osztályrészül. Jókai ekkor mondott beszédében emlékeztette hallgatóit arra, hogy a 28 évvel azelőtti szomorú állapotokhoz képest, amikor első ízben járt Háromszékben, mennyire megváltozott a világ. Kiemelte azt is, hogy noha az erdélyi magyar falvak legtöbbször német nevet kapott, de a székely határon akkor is magyar feliratú tábla fogadta: ezt a vidéket nem tudták germanizálni. (Málik József: *Jókai Háromszéken*. Székely Nemzet 1904. máj. 7. 2.)

Jókainak e székelyföldi útját és megnyilatkozását követte másfél éven belül három Székelyföldről szóló regénye: a *Bálványosvár*,

amelyben Erdélyt mint a régi pogány magyar érzést legjobban megőrző tájat mutatja be, a *Damokosok*, ahol Rákóczi György erdélyi fejedelem meggondolatlan és könnyelmű háborúja szolgáltatja a keretet, és a középkorba áthelyezett történetet feldolgozó *Minden pokolokon keresztül*, amelyben II. Endre kereszteshadjáratával kapcsolja össze az író a székely és szász hősokról szóló mondát. Már maga az Orbán Balásznál eredetileg XV. században játszódó esemény áthelyezése, a másik írott forrást követve, két századdal korábbra — amikor a korabeli vélemények szerint a szászok Erdélyben megjelentek —, arra vall, hogy Jókai regényével valamelyest e két erdélyi „nemzet” egymáshoz való viszonyának történetére is utalni kívánt, arra a viszonyra, amely a hetvenes-nyolcvanas években különösen sok szenvedélyes vitára adott alkalmat.

Orbán Balázs Jókai e regényének is egyik fő forrását képező munkájában részletesen foglalkozik a Királyföld rendezéséről szóló törvényjavaslat kapcsán az erdélyi szászokkal, és síkraszáll a székely falvakkal Háromszékhez való csatolásá érdekében, mert szerinte „csak ez mentheti fel e népet a tovább el nem viselhető és el sem tűrhető patriciusi zsarnokság alól.” (Orbán: Sz. 6. k. 122.) Orbánnak a székely nép iránti lelkesedése és ugyanakkor a nemzetiségi kérdésben vallott tárgyilagos és humánus nézetei szintén hatottak Jókaira; a közöttük levő közéleti különbség (Orbán a Függetlenségi Párthoz tartozott) nem hagyott nyomot nagy elbeszélőnk munkásságában. Orbán a nemzetiségek vizsalyát az osztrák uralkodók „divide et impera” politikája következményének tartja, (5. k. 1.) és a magyarok, szászok és románok összetartozásának fontosságát hirdeti a népi jogaik védelmében létrehozandó „szent szövetség”-ben. (Ortutay 225.) A szászok irányában pedig külön hangoztatta a megbékélés jelentőségét és azt, hogy e téren kezdeményező szerepet kell a magyarságnak vállalnia: „... hisz mi inkább testvérileg öleljük édes Székelyföldünkhöz azokat, kik a haza e részét kiszakítani, elidegeníteni óhajtják, a szentírás szavai szerint kenyérral dobva azt, ki minket kővel dob, magunkhoz ölelve azt, ki tőlünk elpártolni akar.” (1. k. 190)

Jókai kormánypárti politikussá válásához — elfogadva Tisza hitegetését — kezdetben hazafias illúziókat fűzött. Később, a 70-es évek végére azonban le kellett mondania azokról a reményekről, hogy pártja a kiegyezés módosításáért eredményesebben léphet fel, „... ekkor már megkötötte kezét a kritikussá forduló balkáni helyzet s a miniszterelnökkel kiépített szoros barátság és együttműködés. Végül is szembe kellett néznie azzal a felismeréssel: korábbi függetlenségi programjáról ellenérték nélkül mondott le.” (Nagy Miklós: *Jókai Mór — A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Szerk.

Sóter István. Bp. 1965. 298.) Illúzióiból azonban még a nyolcvanas években is megőríz valamit, „de most már nem annyira a közép-nemességet és a szabadságharcot veszi körül velök, inkább valamilyen elvont, időtlen nemzeti hivatást, közös osztrák—magyar birodalmi politikát ünnepel. Ennek jegyében tiszteli oly áhítatosan a királyi famíliát, kivált Rudolf trónörökösét, akitől a liberálisok zömével együtt a dualizmuson belül a magyar vezetőszeret biztosítását, s a pánszláv törekvések visszaverését várta.” (Uo. 306.)

Jókai politikai átalakulása, erdélyi élményei, csakúgy, mint Orbán Balázs hatása, egyaránt szerepet játszhattak abban, hogy regényében a szászokról olyan rokonszenves képet rajzol Henning Brüniszkald személyében, amelyent egyetlen szászokkal kapcsolatos munkájában sem találunk meg. Valósággal héroszi magaslatra emeli e szász lovagot, aki székely lányt vesz feleségül és székellyé lesz, sőt Kőhalom nevű várát Udvarhelyszékhez csatolja, különösen szembeállítva az emberi gyarlóságokkal bőven felruházott székely Lebée Lászlóval (vö. Bernfeld). Mindez kétségkívül összefüggött az ismertetett politikai viszonyokkal és Jókai újabb illúzióival, de a nemzetiségi kérdésben, Orbánhoz hasonlóan képviselt humánus elveivel is. „Békét eszközölni e hazában ott, ahol a közös hon fiai egymást tépve a közös anyát tépik . . .” — ezt vallotta Jókai a nemzetiségi kérdés kifeleződése korában (*Jókai Mór önmagáról. 1825—1904. Bp. 1904. 293.*), s ez az elv csaknem teljesen megegyezik Orbán engesztelődést hirdető, kő helyett kenyér visszadobását kívánó nézeteivel. És mivel Jókai a szászokkal kapcsolatban gyakran utalt az osztrák—magyar viszonyra — a szászokat legtöbbször a szabadságharcban tanúsított ellenséges magatartásuk miatt hibáztatta —, az általa kedvező látszatban feltűnő új viszony az uralkodóhoz, kétségkívül szintén közrejátszott a regény szász főhősének rokonszenves tulajdonságokkal való felruházásában. Jókainak Rudolf trónörököshöz fűződő meleg kapcsolatai is ezekből az időkből erednek.

Az erdélyi és az ezzel kapcsolatos nemzetiségi problémák mellett megtaláljuk a regényben azoknak a világnézeti és egyházpolitikai kérdéseknek a felvetődését is, amelyek szintén a XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveit jellemezték. Ezek felvetésére a II. Endre által vezetett kereszties hadjárat történetének elbeszélése adott alkalmat az író számára. Az ennek kapcsán hangoztatott liberális és felvilágosult nézeteiért Jókait egyházi részről éppen úgy elítélték, mint országgyűlési beszédeinek valláspolitikai megállapításaiért. A *Religio* 1881. jan. 29-i száma (9. sz. 69—70.) pl. így írt: „Elvnelküli valláspolitikát hirdet a képviselő úr, melynek azonban az az elve, hogy a principiumokat, azaz a vallási igazságokat nem kell tekintetbe venni.” Hogy

e regényét egyházi részről miként értékelték, azzal részletesen foglalkozunk az *Irodalom*-fejezetben.

Jókai a keresztes hadjáratok valódi céljainak bemutatásával, mindenféle vakbuzgóság és babonáság elítélésével, valamint a keresztény vallások vezetőinek és papjainak visszaélései fölött gyakorolt ironikus bírálatával, mely nézeteket olykor forrásműveinek tendenciája ellenére képviselt, nem távolodott el a korhűségtől, hanem inkább pontosabban megközelítette az ábrázolt kor igazi képét; több lényeges kérdésben közel került a keresztes hadjáratok mai marxista értékeléséhez (vö. Zaborov 278), természetesen nem a mesefűzést, hanem a hadjáratok fő tendenciáinak megítélését illetően.

Az erdélyi komplexum, a nemzeti és vallási szenvedélyek elítélése mellett, a regény létrejöttében szerepe lehetett Jókai Kelet iránti romantikus vonzódásának is. „Én nem tehetek róla, ha gondolataim mindig visszavisznek Keletre, ahonnan támad a fény és minden, ami fényes, — ahonnan támad a nap is. Igaz ugyan, hogy illendőbb volna, ahelyett, hogy azon földről beszéljek, mely bölcsőnk volt, arról beszélnem, mely sírunk lesz! De mit tehetek én arról, ha álmodni szebb, mint ébren lenni . . .” (*Délvirágok*, 13.). A magyar király által vezetett kereszteshadjárat története jó alkalmat adott számára ahhoz, hogy a Közép-Kelet egzotikus világát, tájait, népeit, embereit bemutassa, egy kicsit kétségtelenül azzal a romantikus céllal is, hogy a keresztény kultúra és civilizáció dekadenciáját szembeállítsa a Kelet titokzatos tündérvilágával és gyakran emberségesebbnek rajzolt moráljával.

A regény egyes megjegyzései, amelyekben II. Endre keresztes hadjáratának „kedvetlenségét”, fölösleges és értelmetlen voltát a boszniai hadjáratához hasonlította, világosan jelezte az író aktuális szándékának, egy a saját korából kiinduló politikai vonatkozásnak újabb megnyilatkozását. A hetvenes évek derekán, amikor lángra lobbant a balkáni szláv népek elkekeredése a közel félévezredes török uralom ellen, a cári Oroszország elérkezettnek látta az időt a balkáni hegemonia megszerzésére. A bécsi udvar katonai klikkje a Monarchiát is belebonyolította a nagyhatalmi érdekkellentétek szövevényébe, és 1878 nyarán sor került Bosznia és Hercegovina megszállására, ami csak jelentős véráldozat árán sikerült. Ezt követően a Monarchia és a magyar politika vezetői, a Bismarckkal 1879-ben kötött titkos szerződés révén, nyíltan a német orientáció útjára léptek.

A balkáni akciót és az azt követő fejleményeket a parlamenti ellenzék vegyes érzelmekkel fogadta. A munkássajtó élesen elítélte Bosznia és Hercegovina megszállását; de maga Andrássy külügyminiszter is lemondott a Bismarckkal kötött szerződést követő napok

ban. A balkáni fejlemények következtében vált aztán még kíméletlenebbé a kormányzat nemzetiségi politikája. (*Magyarország története*. Bp. 1964. 2. k. 119—120. MTA Tört. tud. Int. kiad.)

Jókai ezekről az eseményekről is bírálatot mondott regényében akkor, amikor a balkáni hadjáratot II. Endre fölösleges és értelmetlen kereszties hadjáratához hasonlította, amelyet szintén csak ímmel-ámmal, „kedvetlenül” támogattak. De a regény folyamán mind a kereszties hadjáratokkal kapcsolatban, mind a keleti háborúkat szító szultánok bemutatása során, többször is kárhoztatta azokat, „akiknek vérontás az üdvök”, mert „azoknak kárhozat a béke” (205.). Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a békés politika hívei, így pl. Malek Adel, az öreg szultán és mindazok, akik Jeruzsálem kérdését békésen kívánták rendezni, a tömegektől izolálódnak, sőt árulóknak bélyegzik őket. Ezek mögött szintén nem nehéz felismerni az ellenzékiiségének feladása miatt népszerűtlenné váló, de ugyanakkor a régi, humánus eszméihez ragaszkodó, a nemzetiségi, faji, világnézeti és háborús szenvedélyek ellen fellépő író személyes elszigeteltség-élményét.

Nagy Miklós írja (*Jókai*. Bp. 1968. 298—299.), hogy Verescsagin háborúellenes festészeté hatással lehetett Jókaira és megerősíthette az írónak a német—francia háború után kibontakozó irtózását a nemzeti, faji és felekezeti gyűlölködéstől. Az ezekben az években írt Verescsagin-tanulmányában (*Verescsagin és Irdnyi*. 1885.) azt fejtegette, hogy három eszme mozgatja a világot: a vallás, a hősiesség és a szerelem; de rámutatott mindhárom érzés elfajzására is. A vallásé a türelmetlenség és fanatizmus, a hősiességé a fajgyűlölet és a hódítás vágya, a szerelemé pedig a bujaság. E regényben számos példát találunk e torzult érzések és szenvedélyek kárhoztatására, ellentétben Jókai 1870 előtti munkáival, amikor „a közösségi morál ilyen eltvelyedései még kevésbé foglalkoztatták.” (Nagy Miklós: I. m. 299.)

Végül rá kell mutatnunk még egy mozzanatra, amelynek lehetett némi része a regény vadromantikus meseszövéésének kialakításában. Ez pedig a regény első megjelenési helye: a Regényvilág című folyóirat sajátos jellege. E folyóiratot Révay Mór kiadó azzal a kétségkívül üzleti szempontból is kecsgetető céllal hozta létre, hogy az eluralkodó értéktelen ponyvák és kalandregények helyett szintén izgalmas, de irodalmilag értékes műveket adjon az olvasóknak. (Révay Mór: *Irók — könyvek — kiadók*, Bp. 1920. I. k. 49—67.) A folyóirat rendeltetése így megkövetelte az érdeklődés minél szélesebb körű felcsigázását; valószínű, hogy Jókai is számolt ezzel, amikor e munkáját különösen telezsúfolta fantasztikus történetekkel, népmesei elemekkel.

A regény létrejöttében ezek a személyes és aktuális okok játszották a legfőbb szerepet. Ezek befolyásolták az írókat abban, hogy az e regényekben is bőségesen felhasznált írott forrásokat miként alkalmazza és kombinálja. A történelemhez és a kalandos mesékhez való fordulása menekülés volt, de menekülésében elkísérték őt kora aktualitásai is.

A REGÉNY ÍROTT FORRÁSAI

Jókai e regényéhez nem csatolt olyan részletes forrásjegyzéket, mint a *Báldányosvár*hoz, de néhány kútfőre ezúttal szintén hivatkozott, sőt magát a regényt is legfőbb forrásának megjelölésével kezdte. Kétségtelen, hogy az a gazdag forrásanyag nyújtotta a regényhez szükséges legfőbb témát és anyagot, amelyet az író *Báldányosvár* megírásához áttanulmányozott. Vonatkozik ez elsősorban a Székelyfölddel kapcsolatos forrásokra, amelyeket azután kiegészített a keresztes háborúk történetét feldolgozó munkákkal.

A regény meséjét ezúttal is jórészt Orbán Balázsnak *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművelési szempontból* (Pest, 1868—1873. 1—6. köt.) című könyvéből vette. E műről, amelyet Ortutay Gyula a magyar néprajz hőskora legjelentősebb alkotásának nevezett, Jókai úgy nyilatkozott egyszer, hogy a két legkedvesebb könyve közé tartozik (Ortutay 122, 223.). Ez az egész Székelyföldet természetrajzi, földrajzi és néprajzi szempontból enciklopédikus alapos-sággal leíró mű valóban nagy vonzerőt gyakorolt Jókaira, számos mondáját, leírását dolgozta fel regényeiben és elbeszéléseiben.

Orbán művének 1. kötetében, a XXVIII. („Oklándtól Kőhalomig”) fejezetben található az a rege, amelyre maga Jókai hivatkozik regénye elején. Zsombor várával kapcsolatban írja Orbán:

„E várról semmi adatunk nincsen, még építési korát se tudjuk biztosan meghatározni, és más okmányok hiányában a luth. lelkész, Rozsondai úr szivességéből nyert, e vár és falu alakulására és történetére némi világos derítőt következő regét mondjuk el:

A hűség jutalma

Rege Erdélynek régi idejéből (Másolatja egy zsombori levél-tárban talált kéziratnak.)

Kőhalomszék napkeleti végén fekszik a meglehetősen népes falu *Zsombor*, melynek lakosai a régiebb időkben szászokból állottak, de ezek kihalván, nagyobbára az 1454-dik esztendőben uralkodó iszonyú dögvész alkalmával magyarok foglalták el az ő helyöket, kik a körülbé

fekvő helységekből, kiváltképpen Felső-Fejérvármegyében fekvő, a gróf Bethlen család Alsó-Rákos nevű falujából ide vonák magokat, szabadságot és termékeny mezőket találván a szászok földjén, melynél fogva időtelve a dögvész után megmaradott kevés szászok is bevévék a magyar nyelvet.

A falu helyett északra egy jócska nagyságú hegy emelkedik fel, melynek alja, mint az ide való protestáns zarándokok szent nyugvó helye (temető) földi futásunk végére emlékeztet komolyan; fejét pedig a hegynek ékesítik egy régi német várnak maradványai, hol jelenleg gabonát, szalonát, s egyéb portékákat tartanak a falusiak.

Midőn 1421-ik esztendőben ismétlen [újból] vért szomjuhozó ragadozók csordája pusztítván és égetvén mindenfelé, a szerencsétlen hazát által járná, ebbe a régi várba szaladának a környék megrettent lakói, oltalmat és védelmet keresvén a közelgető pogány csordák dühe előtt. Az egybeszorult és tódult, segedelmet óhajtó szerencsétlenek serege közt egy ifjú magyar nemes ember is taláztatott, a mint a rege tartja, egy homorod szt. mártoni *Lebei János* nevű gróf forrón szeretett, nem régen magának eljegyzett drága nőével egyetemben, a kinek a barbarusok közelgetésétől több mint egy okból félni kellett. Éppen olyan kellemetes és szép vala ez, mint gondos ura élete iránt, e pedig ahoz való szeretetből annyi bátorságot vett vala magának, hogy vezérül ajánlaná magát a vár kicsiny őrizetének. Elkövetkezék a rettenetes nap, melytől sok ideig reszkettek; a várra rohanának a kegyetlen csordák számtalan sokasággal és vad dühösséggel, nagy rebegést okozó lármával, és zajjal jelentvén magokat. Kétségbeeséssel és magok egész elszánásával oltalmazák a megtámadtak régi kősziklafélszököket, oroszlány módjára harcolt elől az ifjú vezér számba sem vevén a testéből csordogáló vért. De hiába, a sokaság győzedelmet vőn, a Murád Bey csordája lerontá a védelmező falaknak egy részét, nem kedveze még a csecsszopónak sem, anyjának emlőin is folytatá a gyilkolást, a maga gyönyörűségére vért szomjuhozó vad indulattal. Rettenetes volt a nézés, azt beszéli a rege, hogy szinte térdig állott a meghült keresztény vér a vár sötét járásaiban [folyosóiban]; kevesen maradának meg életben, a kiknek ti. szerencséjük vala a zavarban elszaladni, mások pedig rabszolga láncokban hurcoltatának el. Az elsők közé tartozott az ifjú grófné, az utolsók közé maga a vitéz vezér.

Megértvén a kesergő asszony urának szerencsétlen sorsát, eladá javait, és elutaza napkeletre, hogy forrón szeretett társát, — ki a szaracenusok nyomorúsággal és gyalázattal teljes fogságában hevert — élete kockáztatásával is megszabadítsa. Elérkezvén Jeruzsalembe, tovább megyen onnét hú szolgájával, ki az ő kincseit viszi vala. A

gyenge szép grófné keresztül járja Syriának égető pusztáit; nappal a nap hévségétől égettetvén, éjszaka a hideg harmattól eláztatván, a várhoz juta Eufrates folyó vizénél, melyben férje láncokban sinlődött. A vár ura megpillantván a szép magyar nőt, magánál kívánja tartani. De megtántoríthatatlan hűséggel ragaszkodik ez urához, és ellene áll minden megkísértéseknek, minden fenyegetéseknek, minden kínoknak. Végtere megilleti a nagy hűség a barbarust, ígéri, hogy szabadon bocsátja társát, de három nehéz feltételek alatt.

Elsőbben el kellett mennie, hogy a szaracénus atyafiát kikérje, ki az Eufratesen túl, egy pogány vad nép keze között halálfia vala. Által kel tchát a nagy folyón, megilleti könyörgéseivel a vadnak szívét és elhozza a férje kegyetlen urának az ő atyafiát. Másodszor le kellett ereszkednie egy töredékeny csolnakban valamely magas rettenetes vízomlásról. Imádkozva lépett a csolnakba, ezren állának a parton, a nemes asszonynak bátorságát csudálván és elkerülhetetlen, halálán bánkódván; midőn a csolnak lassan az omláshoz érkezék, befedi könnyeivel áztatott fátyolával szemcét, leesik imádkozva térdeire, s lezuhan úgy a zúgó habokba. És az Isten angyalai szárnyaikon hordozák a csolnakot, sérelem nélkül lépik ki a martra, az egybegyűlt sokaság örömkialtásai közt térvén vissza a várba, melynek sötét tömlőce kedves urát magába zárta.

„Menj — azt mondja most a szaracenus — szabadítsd meg őt magad' kezébe adván nagy kevélyen az ura fogházának és láncainak kulcsait. Elviszi aztán a vas kemény rostélyhoz, mely a tömlőc tornyát körülvéve, és amelyet éh oroszlányok, a bemenetelnek őrzői, prédára vágyakodó körmeikkel megragadván, fogaikkal harapnak vala. Megnyitja félelem nélkül az ajtót, a ragadozó kegyetlen állatok arra rohannak azonnal: de ő leborul, buzgón imádkozván térdeire esik, és imé mellette feküsznek egyszeribe az oroszlányok, csendesen békességesen nyájaskodván mint valamely bárányok, gyenge kezével az egyikre támaszkodván, azok közül felkel, kinyitja a tömlőcöt, eloldja drága urának láncait, és kiviszi, a kit megszabadított, a napvilágra, melyet amaz őt esztendő óta nem látott vala. Által járja véle a kietlen pusztákat, bátorítja, mikor kétségbe akar esni, megehető gyökereket keres neki, a forrásba, melyet találnak, bemártja fátyolát, hogy az égető hévségben néhány csepp vize legyen annak megenyhítésére. Végtere eléri vele Jeruzsálemet, majd Ptolemais városát is, hajóra ül ott, és megérkeznek ismét ketten szerencsésen hazájokba.

Mi vala hűségének jutalma? Hűségtelesség. Fájdalmainak bére? Még nagyobb fájdalom. A meleg éghajlat elégette vala az ifjú dámának gyenge arcáját. A sok félelmek elűzték vala annak szép rózsáit, a könnyek meggyengíték vala szemének tűzét. Az öccse (huga

helyett), egy ifjú gyönyörű kisasszony, nála lakott. Szerencsés vala a ház, egyetértven egymás között annak tagjai.

A gróf minden nap látta Máriát — annak hívták a felesége öccsét — ennek víg pilantásai, vidám szép magaviselete, kedves mosolygása, szeretetet gerjesztének szívében. Harcolt ugyan szenvedélye ellen, de mindennap gyengébben, mikor Erzsébet elébeszélte miképen állt a vadak között, hogy suhant le eltévelyedve a félelmetes vízomláson, mindenkor gyűlölte magát hűségtelen voltáért, és bánatnak könnyeit hullatá. De haszontalan vala ez ő bánatja. El kellett volna inkább távoznia, mint sem a vétékkel tusakodnia. Mária látta az ő kínjait, észrevév milyen félelmetesen igyekszik gyötrelmeit felesége előtt elrejtetni, és kéré erősen bizodalmaért azt vélvén, hogy megnyerhető, lecsendesítheti úgy az ő fájdalmát. A gróf félre voná magát egyedülvalóságába. A jó leányzó nem monda le azonban reménységéről, hogy még megvizsgálhatná őtet, elméne mindennap hozzája, míg végtére a rettenetes titkot kitekeré belőle. *„Szeretlek Mária! — kiálta vadon felindult érzékekkel, — s már most engedj meghalnom.”*

Elfutának mind ketten egymástól, az egyik vad kétségbeeséssel, a másik szörnyű ijedséggel, csak napok múlva látták meg ismét egymást a boldogtalanok; mindeniknek homlokán függött a gonosz lelkiismeret fekete fellege.

Még erős vala Mária a grófnak nem a maga keserűségét, de mégis szeretetét eltitkolni. Hallgatott a gróf is, de minden nappal emésztőbb lőn kínja, és a Mária ereje gyengébb, végtére az ágy fenekére szegzi a grótot a legkeményebb szívbeli fájdalom és betegség. A szerencsétlen Mária nem hagyhatta el őt, hogy a nénje ne vigyázzon mellette, amint az nagy gyengesége mellett is örömet cselekedni kívánt. A gróf Máriára függeszté olyakor halvány szeméit, és mondá végtére: *„Mária nyomjad csak egyszer a te ajkaidat az én szájamra, azután meghalok.”* *„Oh élj!”* — kiálta Mária mintegy magán kívül lévén — *„szeretlek.”* Azután mellére borula és elájula.

Erzsébet grófné a nyitva lévő ajtóban ezeket mind hallotta volt, vissza tántorogva erőtlenül a maga szobájába, vevé a láncokat, melyekből az urát megszabadította vala, és hullata azokra keserves könnyeket, nagy kedvetlenség támada nemes lelkében; de a szeretet meggyőzé azt hamar, és elvégzé magában, hogy hallgasson. Más nap reggel tudósítást vőn, hogy az ura jobban volna. Jól tudá, hogy a szerencsés szeretet gyógyította volna meg őt. Egy ünneppel ünnepelé meg az ő meggyógyulását. Azon ünnep napnak elsején elvezeté őt legtitikosabb szobájába, körülfogá ott testén, tréfálkozván fogságának láncjaival, azután megöleli lankadt karjaival és kérdé tőle: *„Ezek a*

lancok hozzám kötik-e mindörökké szivedet? A gróf egyik térdére esék és elévne rettenetes nézéssel egy tört, mondván: *„En meghalhatok érteed, amint te értem akartál meghalni.”* Azután megesküvék a grófnénak kétséges kitételekkel, melyekkel a maga halálára célzott örökös hűségére. Tovább folytatá: *„El kell mennem egy barátomért harcolni.”* A grófné kéré, hogy maradna még egy néhány nap otthon, mivel hogy igen gyenge és erőtlen volna, és közelebb a halálhoz, mintsem gondolná. Ajánlá egyszersemind neki az öccsét, Máriát, s melléhez hajolván hideg arcájával, hogy a halál színét és könnyeit elrejtse. Már arra kéré, hogy kísérje el őtet egy klostromba, hol ifjúságában élt, ott akarna néhány nap barátnéjának, a fejedelemsasszonynak karjai közt múlatni. Elkíséré oda a gróf, de nem tére vissza jószágába, hogy egyedül ne lenne Máriával. Nyolc nap múlva jelenté neki a fejedelemsasszony feleségének halálát, elküldvén egyszersemind annak utolsó leveleit, melyek azt a kérést foglalák magokban, hogy el ne hagyja a hugát és emlékezzék meg az ő kívánságáról, ajánlásáról.

A grófné nem halt vala meg. Egy kápolnát épített előre megkészült sírja mellett, és ott élt míg a keserűség rövid idő mulva véget vete nemes életének.

A fejedelemsasszonyság egy emlékeztető jelt emeltetett neki, melyre ezen szókat metszette:

A szeretet erősebb a halálnál, erősebb a haldátosságnál, magok a lancok sem köthetik meg.”

A végén Orbán még azt jegyzi meg, hogy e kézirat „egy a nép ajkán élt történeti regének hű leírását adja”, melyet a század elején írt le egy T. M. kezdőbetűs zombori lelkész úgy, amint azt egy öreg zombori gazda elbeszélte. (Orbán: Sz. 188—190.)

György Lajos kutatásai nyomán (*A magyar regény előzményei* Bp. 1941. 344—345.) azt állíthatjuk, hogy e Jókai által történeti kútfőként feltüntetett Orbán-féle rege végső fokon August Heinrich Lafontaine, francia származású német regényíró (1758—1831) *Henriette Bellmann, ein Gemälde schöner Herzen* c. románjára vezethető vissza. A korában divatos és termékeny író, akinek fantasztikus-szentimentális regényeit számos európai nyelvre lefordították, a fent jelzett munkáját egy 12-kötetes *Familiengeschichte* c. ciklusban adta ki 1802-ben, Berlinben. Románja szintén egy áldozatos szívű asszonyról szól, aki kiszabadítja férjét a szaracénok fogságából, de a hálátlan élettárs sógornőjébe lesz szerelmes. Az eredeti történet szerint a feleség bánatában elhervad, de a hűtlen férjet is megöli a felébredt lelkiismeret.

Ugyancsak György Lajos mutatta ki azt is, (uo.) hogy Lafontaine említett művének egyik epizódját Farkas Károly (†1810) lefordít-

totta és a *Mulatságok* című gyűjteményben (Buda, 1805. 232 l.) kiadta. A fordítás, a kor divatjának megfelelően, egyben „magyarítás” is volt: a történetet ő is — miként később Jókai — áthelyezte II. Endre kereszties hadjáratának korába. (*A Szereltem és a Hűségtelesség. Rege a hajdani korból.* — *Mulatságok.* Buda 1805. 148—168.)

Farkas Károly átdolgozása és az Orbán-féle rege története nagyjából megegyezik egymással. A már említett időbeli különbség mellett azonban még néhány kisebb eltérés jelentkezik a Lafontaine—Farkas-féle historiában: a színhely nem Erdély, hanem Nógrád északi részében fekvő Gács vára; a főhős: Kálmán, a vár ura, nem a vár ostroma alkalmából, hanem a kereszties hadjárat során kerül fogságba. (A hadjáratba való résztvételre néhai apósának tett ígérete kötelezte.) A fogságból való kiszabadítása után ő is hűtlenséggel viszonyozza hitvese, Erzsébet önfeláldozó szeretetét, de ez utóbbi változat szerint nemcsak a feleség, hanem a sógornő is kolostorba vonul, és mindkettő ott léli halálát; a várúr pedig kétségbeesésében szintén véget vet életének.

Mindebből valószínűnek tűnik, hogy Jókai az Orbán által közölt regén kívül (amire ő mint fő forrására hivatkozott), ismerhette e történet eredetijét, August Heinrich Lafontaine regényének azt az epizódját, amelyet Farkas Károly fordított le, és alkalmazott a magyar viszonyokra. Kétségtelennek látszik, hogy a történetnek II. Endre korába való átültetéséhez ez az átdolgozás adhatott számára indítékot.

A regény írott forrásainak fő témáját: a férjét a távoli rabságból kiszabadító hű feleség tragédiáját, akinek élettársa hála helyett hűtlenséggel fizet, Jókai is megtartotta, de a szereplőket, a jellemeket és a színteret illetően számos változtatással élt. Lényegesen bonyolította, gazdagította a cselekményt, s az önfeláldozó hitves megpróbáltatásait és tragédiáját szinte a végsőkig fokozta. Ugyanakkor — ellentétben az eredeti történettel, de az Orbán-féle regéhez hasonlóan — a szereplőket: a várurat és sógornőjét nemcsak életben hagyta, hanem boldogságuk elől éppen a megcsalt hitves önkéntes lemondása által gőrdítette el az akadályokat.

Hiányzik az eredeti regékből a Jókainál fontos szerepet játszó székely—szász vegyesházasság, a két nemzetiségű személy szerepeltetése, jellemük szembeállítás és mindaz a világnézeti és politikai motívum, amelyek beszövése a kereszties hadjárat adott alkalmat az írónak. Ugyanakkor felhasználta a regék számos apró részletét.

Orbán Balázs műve a regény meséjén kívül ezúttal szintén forrásul szolgált kisebb részletekhez, leírásokhoz is. (A Jókai és Orbán között meglevő politikai nézetazonosságokat — különösen a székely—szász viszonyt illetően — a regény keletkezésénél tárgyaltuk.) Bár

Jókainak e műve kevesebb erdélyi tárgyú vonatkozást: népszokások, tájak, intézmények és babonák leírását adja, mint más, teljes egészében erdélyi tárgyú regénye, néhány ilyen részlet azonban ide is bekerült. Így Orbán alapján szövi be regényébe Jókai Kőhalom várának, a székely lakodalomnak és a torjai kénbarlangnak a leírását; a székelyek adókváltságával és hadkötelezettségével kapcsolatos tudnivalókat.

Orbán Balázs munkája mellett, a Székelyfölddel kapcsolatban, még Kővári László munkáiból is merített anyagot az író. Tőle vette, Kőhalom német elnevezését és az eredeti regében nem szereplő szász főhős, Henning nevét. Szerinte 1323-ban, amikor a szászok fellázadtak Róbert Károly ellen, Henning szász ispán vezette őket. (Kővári László: *Erdély régiségei*. Pest. 1852. 247—48. és: *Erdély történelme*. Pest, 1859. 2. k. 10.)

Ez utóbbi munkájában Kővári részletesen ír az erdélyi szászok történetéről, a XII. század közepe táján történt erdélyi letelepülésüktől kezdve. „Ez iparos nemzet Erdélybe jövede — írja — korszakot alkot hazánk történetében, melyre a végpontot korunk tette fel.” (85.)

A magyarországi kereszties hadjáratok történetéhez Jókai minden valószínűség szerint Horváth Mihály *Magyarország történelme* c. művét használta fel. (2. kiadása 1860-ban jelent meg Pesten. 501 l.) A korábbi kereszties seregeknek Kálmán király korabeli magyarországi garázdálkodását és kiűzését Jókai teljesen Horváth Mihály szerint adja elő. II. Endre hadjáratára nézve szintén forrásként szolgálhatott Horváth Mihály könyve, melyből nem egy adatot fel is használt.

Jókai saját történeti munkájában (*A magyar nemzet története*. 3. jav.-bőv. kiad. Pest 1870. 373.), mely szintén sokszor Horváthot követte, számos megfelelést találunk e korszak tárgyalásánál a regény tartalmával.

Felhasználta Jókai az emlegetett Gellért-legenda előadásához az *Emlékiratok a magyar kereszténység első századából* (Ford. Szabó Károly. 2. kiad. Pest 1869.) c. munkát is.

A kereszties hadjáratok történetére nézve maga Jókai tesz említést néhány forrásműről. A legtöbbször Michaud, Joseph-Francois: *Histoire des croisades* című művére hivatkozik (1—7. köt. Paris 1812, 1817², 1838³). Michaud azok közé a XIX. század eleji szerzők közé tartozott, akik „a katolikus egyházi hagyományok erős befolyása alatt, a kereszties hadjáratokban a középkori nyugati népek mély valóságának megnyilvánulását látták. E történészek szerint a kereszties hadjáratokat a vallásos érzésektől áthatott nyugat-európai népek hő vágya hozta létre, hogy visszaszerezzék a muzulmánoktól Jeruzsálem városát a Szent Sírral és a többi szent helyet Palesztinában.” (Zaborov, 5.) Jellemző, hogy 1853-ban a „Jó és olcsó könyvkiadó társulat”

Michaud munkájának kivonatát magyar nyelven is megjelentette, határozottan apologetikus célzattal. (Pest, 1853. Magyarra átdolgozta Gyurits Antal.)

Michaud műve mindazonáltal bőséges anyagot tartalmaz keleti és nyugati krónikák s egyéb kútfők nyomán. Figyelemre méltó, hogy Jókai csak a gazdag, kuriózumokat és mondákat is feldolgozó anyagból merített, de a mű konzervatív szemléletét nem tette magáévá. A keresztesháborúk megítélésében Jókai ugyanolyan liberális nézeteket képviselt, mint a korabeli egyházpolitikai és vallási kérdésekben.

Jókai Michaud nagy történeti munkája mellett felhasználta továbbá az ugyancsak általa szerkesztett, keleti és nyugati kútfőket egyaránt tartalmazó *Bibliothèque des Croisades contenant l'analyse de toutes les chroniques d'Orient et d'Occident qui parlent des croisades* (Párizs, 1829) című, négykötetes forrásgyűjteményt. (Ennek rövidebb változata *Bibliographie des Croisades* címmel már Michaud művének 6—7. köteteként, 1822-ben is megjelent.)

Szintén maga Jókai hivatkozik „Rezső királyfi”-nak a Tábor-hegyről készített leírására, amit valószínűleg egyéb tájleírásokkal együtt ugyancsak gyümölcsöztetett regényében. Habsburg Rudolf keleti útleírása éppen akkoriban jelent meg (*Eine Orientreise*, Wien, 1881.), és megvolt Jókai könyvtárában a magyar nyelvű kiadással együtt. (*Utazás a Keleten*. Bp. 1883.) Jókai egyébként az 1882 végére megjelenő *Báldányosvár* című regényének egy példányát a mű iránt érdeklődő főhercegnek személyesen nyújtotta át. (Jókai: *Életemből* I. k. 155.) Kapcsolataik a következő években épülnek ki, és az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című vállalkozás révén, melybe a trónörökös Jókait is bevonta, mélyültek el.

A Jordán vidékének, valamint a Tábor-hegynek leírásában felfedezhetjük Orbán Balázs útirajzának a hatását is (*Utazás Keleten*. Kolozsvár, 1861. 2. k.), bár maga az író e munkát nem említi forrásai között.

Szintén nem tesz említést ezúttal Jókai Cantu Caesar olasz történetíró *Storia Universale (Világtörténelem)* című művének felhasználásáról, de e terjedelmes munka középkori kötetéből — miként a *Báldányosvárban* — ezúttal is vett át kisebb részleteket. Az 1838—1848 között készült, konzervatív szellemű munka 1856—1860 között Gurits Antal fordításában, a Szent István Társulat kiadásában jelent meg magyarul, és megvolt Jókai könyvtárában. (Vö. Téglás Tivadar jegyzeteit; JKK 43. k. 248—49.) Az író ezúttal szintén főleg kuriózumokat merített e műből.

Találunk azonban Jókai könyvtárában a keresztes hadjáratok történetéről egy modernebb történeti feldolgozást is. Erről szintén hallgat az író, pedig ennek Michaud és Cantu Caesar műveinél lényeg-

gesen korszerűbb és liberálisabb szellemű munkának minden valószínűség szerint volt szerepe a regény kialakításában. Bernhard Kugler tübingeni egyetemi tanár *Geschichte der Kreuzzüge* (Berlin, 1880. 444 l.) című összefoglalásáról van szó. (Megtalálható a Petőfi Múzeumban őrzött Jókai-hagyaték között; jelzete: C 1939.) A regény keletkezése előtt közvetlenül megjelent mű szerzője a keresztes hadjáratok értékelése során a vallási ösztönzések mellett már kiemelte a realisabb indítékokat is, noha elhatárolta magát a Voltaire nyomán elterjedt „előző századbeli, racionalista” történelemszemlélettől (426.). A kilencedik fejezetben, az ötödik keresztes hadjárat tárgyalása során külön alfejezetet szentel II. Endre hadjáratának, megemlíti ennek során, hogy a szászok közül több ezren részt vettek benne (312—15). E Jókai nézeteihez közelebb álló munka nem annyira anyagával és adataival, mint szemléletével gyakorolhatott hatást a regényre; sőt könnyen elképzelhető, hogy e frissen megjelent könyv Jókai számára indítékul is szolgált ahhoz, hogy regényének alaptémáját egybeötözze a magyar keresztes hadjárat történetével.

A regényhez bőszégesen felhasznált forrásművek közül maga az író még egyről tesz említést: a Hohberg: *Georgica curiosa aucta* (Nürnberg, 1715.) című, hasznos tudnivalókat tartalmazó munkáról. A III. rész 3. könyvből meríti a régi szemorvoslással kapcsolatban írt eljárásokat (221.). E könyv szintén megtalálható Jókai hagyatékában, a Petőfi Múzeumban. (Jelzete: D 342.)

JÓKAI JEGYZETEI

A regény írott forrásaira nézve ezúttal is kapunk némi útbaigazítást Jókai noteszeinek bejegyzéseiből. E művével kapcsolatban a XV. számú könyvecske tartalmaz adatokat, tehát ugyanaz a füzet, amely — többek között — a *Bálványosvár* és a *Damokosok* című regényéhez gyűjtött anyagot tartalmazza. (Vö. Jókai Mór: *Feljegyzések* II. k. Sajtó alá rendezte Péter Zoltán és Péterffy László. JKK) Jókai jegyzetfüzete is bizonyítja tehát e regények szoros kapcsolatát a *Minden poklokon keresztül* című munkával, és azt, hogy az író e regényéhez az anyaggyűjtés jelentős részét egyidejűleg végezte el. E notesz jegyzeteinek fő forrásai ugyanis Orbán Balázs *Székelyföld leírása* és Ipolyi Magyar *Mythológiája*, vagyis ugyanazok a művek, amelyek a fenti regényeknek jelentékeny mennyiségű anyagot szolgáltatottak.

A notesz az említett székely tárgyú regények közös forrásainak tekinthető művek kivonatain és jegyzetein kívül tartalmaz néhány olyan bejegyzést, amelyek kizárólag csak e regényre vonatkoznak.

E jegyzetek, amelyeket az író munkájának egyik rövid szakaszában értékesített, a következők:

28. *verso*: Behajigált fejek — A megelőzöttek csontjai a mezőn — Felszedett rabok — Kincsek halmaza — Agave, Cactus — Homokvihar — Fákat hengerítenek rájuk — Láncoz buzogány — Keresztyén és szercecsen lovagok tornája — tetemhalom rádobott kereszt feszülettel — Csodák létezése — éneklő tábor — Sziklavölgy homokkal telve
29. *recto*: Szomj — keresztekkel? megölt? vitézek — hajító gépek (Vö. JKK II. k. 288—89, 675—76.)

E bejegyzések legtöbbjét Jókai a Jezrael völgyének leírásával kapcsolatban használta fel (l. a zárójeles lapszámokat), amikor a táj festése mellett megemlékezett a korábbi kereszties hadjáratok áldozatainak csonttemetőjéről (48.), a hadifoglyokról (52), a növényvilágról (47.), a számumról (48.), a német lovagok holttetemeiről (48—49.), a zsolozsmákat éneklő magyar keresztiesek táboráról (47.), a homokkal elborított Jezrael völgyéről (47.), a keresztiesek vízhiányáról (49.) és a kőhajító gépekről (69—70.).

A csak erre a regényre vonatkozó feljegyzések mellett különösen Orbán Balázs munkájának kivonatolása tartalmaz olyan adatokat a noteszben, amelyeket Jókai e művében szintén felhasznált.

Az 50. *rectón* található bejegyzések közül néhányat, melyek a székely öröklési rendszerrel és a székelyek katonáskodási kötelezettségeivel kapcsolatosak, felhasznált az I. fejezetben (6,8.):

Székely leány öröklése, ha jobbágyhoz ment, idegenhez, rokonai kibecsülték — Székely száz lovas király körül — Egy hónapig maga kenyerén hadakozik — Gyenge sereg tehetetlen sereg. (Vö. JKK II. k. 292, 677—78.)

Ezeken kívül, többek között e regényébe is beépítette Jókai, Orbán művének kivonatából a következő jegyzeteket:

Székely lakodalom (49. r.) — Timbora hangszer (48. r.) — Lebeiné (47. v.) — Bodoki szemviz mint csodatevő szer (46. v.) — A Bűdös Barlang (46. v.) — Ját-barát (45. v.) — Német lovagok (45. v.) — A német lovagok (42. v.) (Vö. JKK II. k. 293—99, 680—703.)

Az Ipolyi *Magyar mythológiájából* készített kivonatos jegyzetek közül Jókai e regényében a következők fordultak elő:

Ismaeliták bolgárok Ipolyi LIV. (42. r.) — Bilokus tüzes vassal próbáló (42. r.) — Perestoldó (42. r.) — A bélpoklot hozták haza a kereszties háborúból (38. r.) (Vö. JKK II. k. 299—300, 303; 701—703.)

A REGÉNY FOGADTATÁSA

A regény megjelenésekor meglehetősen élénk visszhangot váltott ki a korabeli sajtóból: több újság és folyóirat részletes ismertetést és kritikát közölt róla; néhány lap azonban ezúttal is csak rövid közleményben adott hírt Jókai regényéről.

A Nemzet 1883. okt. 27-i, reggeli kiadásában (295. sz. Melléklet 1.) Sz. T. aláírással Szana Tamás nyitotta meg a kritikák sorát. Cikke bevezetésében arról ír, hogy nem vehetjük rossz néven, ha „a költői-leg hangolt érzékenyebb kedélyek, megutálva az anyagiak után való örökös kapkodást, olykor-olykor a képzelődés tündér világában vagy a múltak derűsebb képei között keresnek kárpótlást. Korunkban a költői kedély vagy ellenzéklet képez az adott viszonyokkal és harcok kezd a társadalom félszedségei és hibái ellen, vagy pedig más világ és más idők rajzolásában mutatja be ellentétét annak, amit a jelenben elítélt és megutált.” Turgenyev példájára hivatkozik, aki munkássága delén gyakran megrázó színekkel ábrázolta az orosz társadalom és politikai élet betegségeit, de aki pályája végén szintén előszeretettel emelkedett a fantázia csábos birodalmába.

„Jókai Mór . . . már korábban engedett a csábításnak, hogy képzelődésének szárnyaira bízta magát. Utóbbi regényeiben örömet kalandoz idegen égalk alatt, sőt talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy a regés múlt világában érzi legjobban magát.

Új regénye . . . szintén oly szokatlan, mondhatnám meseszerű eseményeknek láncolataiból áll, hogy mindjárt az elbeszélés kezdetén maga a szerző szükségesnek találja a kalandos történet valóságának bizonyítgatását.” Miután idézi a cikkíró Jókainak a regény forrásaira vonatkozó megállapításait, így folytatja:

„Valóban szükség volt e mentegetődzésnek előrebocsátására, mert Jókai regénye sokszor csakugyan a tündérmesék hatását gyakorolja kedélyünkre . . .

Pedig nem földfeletti lény, hanem csupán egy szerető szívű asszony az, kinek élettörténetével Jókai regényében megismerkedhetünk.”

Majd részletesen ismerteti Szana a regény tartalmát, és közben utal annak egyik aktualizált vonatkozására: Jókaiiban egy pillanatra föl-ébred a politikus, amikor II. Endre vakmerő és kelleetlen vállalkozását összeveti a boszniai hadjárattal.

Kiemeli a kalandoknak kaleidoszkópszerű változatossággal történő bemutatását, a Közel-Kelet tájainak színes leírását és az epizódok elevenségét. A regényt a szerető asszonyi szív apoteózisának nevezi, amelyet Jókai a költészet igazi bájával ruházott fel. Cikke végén megindokolja, miért nem bocsátkozik a mű alaposabb elemzésébe:

„A regénynek, mint költői alkotásnak boncolásába bocsátkozni nem akarok. Jókait saját lapjában dicsérni vagy bíráltni, tőlem egyaránt tapintatlanság volna. Ily esetekben legilletőbb, ha a criticus helyét szóltanul engedi át az ismertetőnek, s ez meglegszik azzal, ha szárazon ad számot a tartalomról, melyet a költő genieje oly vonzóvá és érdekessé tesz az olvasó előtt.”

Az Egyetértés 1883. okt. 28-i számában (296. sz., 9.) csak rövid közlemény tér ki a mű megjelenésére, amely annak árát (2 frt 40 kr.) is megemlíti.

A Budapesti Hírlap 1883. nov. 4-i (304.) számában, névtelen szerzőtől, terjedelmes kritika jelent meg. Szerzője nagy elismeréssel ír a regényről, és — minden bizonnyal Gyulai és Péterfy számára — azt bizonygatja, hogy Jókai e művét sem lehet a szokásos esztétikai kategóriákkal mérni, mert az író művészete a szabályszerű széptani törvények fölött áll.

„Ez egy csodálatos történet, műmesterségi tagolás nélkül, egyfolytában elmesélve. Egy ‚elbeszélés‘ a szó legszorosabb értelmében. Nem regény, nem egy megágyalt katasztrófa fölépítése arányos részű, feszítő fejleményű alkotássá, hanem egy divinált mesemondó megnyílt ajkáról szakadt aranyatak, amely csörgedezik, amerre vizei folyhatnak.”

Aláhúzza a cikkíró, hogy a mesemondás bája és közvetlensége hatja át a művet:

„Nem egy *megírt*, hanem egy *elmondott* kalandsor ez, minden bájával lebilincselő közvetlenségével a kandalló melletti mesemondásnak, melynek egy-egy taglejtés, egy-egy arckifejezés, egy-egy hangváltozás a beszélő részéről ad több színt, nagyobb jelentőséget, erősebb szavahihetőséget. A gesztus, a tekintet, a hang csendülése — mind benne van Jókai stílusában.

És Jókai e műve se nem regény, se nem novella, se nem eposz, se nem költői elbeszélés, se semmi oly műfaj nem, amelynek esztétikusok eddigelé törvényes nevet adtak. Veszt-e ez által értékéből? Éppen nem. Műfajára van egy kifejezésem, amely ér annyit, mintha

a kodex egyik törvényes műfajának a neve volna, s ez a kifejezés — Jókai." . . . „Mit árt az, ha Jókaiban látszólag egy szikra sincs meg abból, amit Gyulai néhány nappal ezelőtt oly meleg szeretettel és kitűnő észlelő tehetséggel, mint főerényeket ünnevelt Arany Jánosban; Jókai mindazáltal több, mint negyed százada korlátlanul uralkodik elbeszélő hatalmával a közönségen? Pedig idő, irány, ízlés ismételve változott azóta. Csak az az ízlés nem, amely az ő műveihez szükséges. Izléssel, irányokkal írók változtak, ízlést és irányt cserélve; Jókai nem változott, mert egyéniségben, természetében, tehetségeiben van a hatalma. Jókai tetszik, Jókai bámulatra, lelkesedésre, rajongásra ragadja olvasóközönségét, és nem csak Magyarországon, hanem bárhol a világon, ahol megjelen, csodálat tárgya. Miért? — Mert ő van benne a művében személyesen, ellenállhatatlanul.

Van ezzel szemben jelentősége annak, hogy szelleme termékeinek törvényei, melyek hatását csinálják, nincsenek még kodifikálva a szép mesterség törvénykönyveiben — ha ugyan nincsenek!?" . . . „Ha azt mondjátok, hogy ez nem művészet, akkor meghajlok, de hozzá teszem, hogy nem az ő hibája, hanem a művészeté, ha ily rendkívüli adományokkal, ily szép áldozatokkal tetéztet elme kiszorult tartományából. És hozzáteszem, hogy a magyar írói művészet híre nagy csorbát szenved, becsének tetemes híja lesz, serpenyője szörnyen fölbillen, ha kidobjátok belőle Jókait. És azt mondom, hogy a nem művész Jókai irodalmunkban sokkal de sokkal nagyobb értéket képvisel, mint esztetikai törvény- és írástudóink minden működése, összes művei, amelyek alapján Jókai máglyára vihető . . .”

„Mulandónak kétség kívül Jókai múzsája is mulandó lesz. De ez éppen úgy, mint a könyvek által szemére vetett hibásor nem az ő hibája, hanem az irodalmi fajé, amelyhez hivatása köti. A regény, divatbajotte óta, hány külső és belső változáson ment át! Benne majdnem szabály a szabálytalanság, s ha egy rendszerető-elme meg is konstruálja a legegységesebb, legharmónikusabb sémát a regényírásra, az szellemes elmélet lehet, de éppenséggel nem kötelező. Az létező művek benyomásából elvont tanítás csak, amely nem ítélni rossznak a zsenit, amely más ösvényeken, a magáén jár dal. Akiben megvan az elbeszélés ingere, az megszólal s meséli azt, ami a világból és történeteiből őt vonzza és izgatja; s ha ő ezzel épp úgy vonzza és izgatja olvasóját, ha saját impresszióit megfelelő erővel tudja átplántálni olvasóira: . . . akkor ő mestersége, parancsolója a szíveknek, magyarán mondva költő, és uralkodik modorával, saját törvényeivel, amíg egy erősebb egyén le nem szorítja trónjáról, vagy az idő meg nem haladja nyelvét, fogalmait, műveltségét és érdeklődése anyagát. Az eszthetika regulái szépek, jók és hasznosak is, de csak azt tanítják,

miként lehet maradandó becsű és becses hatású műveket írni. S ha valaki egy hozzá mulékony és változandó műfajban egy életen át minden vetélytárs ellenében első helyen marad, tehát a maga helyén maradandó hatással, csorba nélküli dicsőséggel működik: az ő fogyasztása-e, s nem a regulák hiányossága-e, ha a törvényekben nincs szabály, amely az ő művészetét igazolja és megfejtje?..”

„Mit tesz az, hogy hősei ‚emberfeletti‘ lények? Hát az a kőfaragó művész, aki a szfinkszet kifaragta? Hát az, aki Apolló tökélyeit véste kőbe? És Herkulest? És a költő, aki a falóban egy hadsereget csempész Trójába? És Odyszeusz csodakalandjai?”

„A fődolog: mily erővel rendelkezik a költő arra, hogy amit mutogat, közönsége jóhiszeműleg élvezhesse.

A 'Minden poklokon keresztül'-ben az olvasó Jókai sokszor gáncsolt hibáit és sokszor dicsért erényeit az ekszcesszusig víve megtalálja. Egy asszony Odyszeaja van e műben megírva, aki elindul férjét török rabságból kiszabadítani, férjét, aki e nőt nem szereti.” Majd a cikkíró ismerteti a regény cselekményét, és így fejezi be ismertetését: „Száz olvasó közül kilencvenkilenc nem lesz megelégedve a könyv végével; de nem lesz köztük, aki belebocsájtkozván olvasásába, lázas sietséggel, kielégíthetetlen mohósággal ne rohanna sorain végig, megtudni ezt a — nem tetsző véget.”

Szántó Kálmán a Fővárosi Lapok 1883. nov. 8-i számában (261. sz. 1666—1667.) közölt ismertetésében elsősorban szintén azzal az ellentéttel foglalkozik, ami Jókai megítélésében mutatkozik a kritika és a közönség között. Cikkében e legújabb Jókai-művel kapcsolatban próbálja megfejtetni az író népszerűségének titkait, bár ő — ellentétben a Budapesti Hírlap recenziójával — kompromisszumos álláspontot igyekszik elfoglalni a szakkritika és a közönség ízlése között.

Cikke elején a Révai testvérek „Regényvilág”-át méltatja, ahol a regény folytatásokban először napvilágot látott. Megállapítja, hogy noha a Regényvilág egész sor regényíróit buzdított írásra, a folyóirat fő vonzóerejét továbbra is Jókai biztosítja. . . . „Olvassa öreg és fiatal, nő és férfi. Az iskolás diák is vele és Petőfivel kezdi ismerni az irodalmat.

Van ok kérdezni: honnan ez általános hatás?

Nyelv és tartalom, kül- és belforma összhangja képezik a valódi költői alkotást, s vannak, kik megtagadják Jókaitól mindakettőt. Legtekintélyesebb folyóiratunk, mely kritikai dolgokban a legfőbb areopag, azt vallja, hogy Jókai ‚rossz‘ regényeket ír; egy nyelvészeti szaklapunk pedig egyidőben hasábszámra közölte a barbarizmusokat, melyeket Jókai a magyar nyelven elkövet.

De a nagy olvasó közönség nem tud betelni e ‚rossz‘ regényekkel,

s nem győzi élvezni a nyelvnek ama tarka szín pompáját, melyet Jókai kifejt, s azzal, hogy így olvassa és élvezi, azt bizonyítja, hogy Jókai pompás regényeket ír.

Nem első eset, hogy kritika és közönség ellenkezésbe jutnak egymással, s ily esetekben a kritikának — nem mindig volt igaza. Máskor meg a közönség téved előszeretetében.

A kritika méltán rója meg Jókaiiban, hogy nem fest következetes jellemeket, hogy hősei vagy angyalok, vagy ördögök; e miatt nem is szokott egészséges mesét szőni, mert az élire állított jellemek hozzájuk hasonló élire állított dolgokat követnek el.

Elismerve e kifogások igazát, méltó foglalkozni e kérdéssel, hogy honnan hát mégis amaz elragadó báj, mellyel Jókai oly ellenállhatatlanul hat a nagyközönségre. Bárki más követné is el ama hibáknak csak egyikét, melyeket Jókai tucatonként követ el bármelyik regényében: nem kaphatna helyet a magyar Parnasszuson. Jókainak tehát több szabad, mint másnak? Valóban több szabad, mivel ő genie, ki a hibáért nagy szépségekkel tud kárpótolhatni. Képzelmét, véleményét, elbeszélői hangjának varázsát illetően nincsen akihez mérni lehessen. Sem előde, akit túlszárnyalt volna, sem utóda, aki mérkőzhetnék vele.” . . .

„Ama sajátságok közül, melyek Jókai rendkívüli tehetségét alkotják, kiválóan kettő az, amely őt, véleményem szerint, naggyá tette: a humor és a naivitás. E kettőben bírja ő ama megtörhetetlen báj, melyet olvasójára folyvást gyakorol. E tekintetben Jókai regényeit nem kell két részre osztani: régiekre, jobbakra, s újakra, gyöngébbekre; olvassuk el vaktában Jókai bármelyik regényét, a humornak és naivitásnak valamennyiben oly gazdag erét fogjuk találni, mely lebilincsel bennünket . . .”

„Természetes, hogy mennél közelebb hozza Jókai hozzánk szereplő hőseit, mennél közelebb esik a színtér, amelyen meséjét lejátszatja, annál jobban háttérbe szorulnak e kiváló tulajdonai, s természetesen annál fokozottabb mértékben lépnek elő hiányai. A naivitás csak a távol messzeség ködét töri át aranysugaraival, melybe ártatlan hit szemüvegével tekint a szem, a közel, mely a valóság reális színében mutatja a tárgyakat, eloszlatja, letörli, mint a hús fuvalat a virág hímporát. A modern élet küzdelmei, melyeket a napi életből vett regény többnyire rajzol, nem igen engedik a költőt, hogy a humor magaslatáról tekintse őket: mert ahol harc, küzdelem van, ott megszűnik a humor.

S mert mindezt Jókai maga is jól tudja, azért meri és szereti ő fantáziájának a fékét odadobni, hogy ez mint tüzes paripa csörtessen át árkon-bokron . . .”

„A képzelmekek országa, ez Jókai valódi eleme. Itt érzi ő magát igazán szabadnak, annak, ami: bűbájós mesék, csodálatos történetek elbeszélőjének.”

„Az ősi magyar dicsőség egy darabja is az, amit „Minden poklokon keresztül” című, új regényében elmesél.” Majd a regény tartalmi ismertetése következik; és ezután így folytatja a cikkíró:

„Ez a mese vázlata, melyet Jókai, történeti regénynek nevezett. Történeti regényre gondolva, Scott Walter, Jósika, Kemény Zsigmond jutnak eszünkbe, meg az, amit Greguss Ágost verstanából a történeti regényről tanultunk. S az, aki Jókai e művét ily szempontból akarja bírálni, bizonyára arra az eredményre jut el, hogy ez nagyon rossz, s különösen történetinek még sokkal rosszabb regény. Csak-hogy, mint föntebb kifejtők, a Jókai műveit valami saját szempontból kell megítélnünk — szép mesék, képzelte regék azok.

Vegyük annak, ami: bájós regének, melyet naívság és humor szültek.

Ne keressük, hogy igaz-e a háttér, melyet Jókai e regének adott; igaz-e az esemény, melyet elbeszél, csakugyan olyan utakon és országokon juthatni-e el Palesztinába; sőt még azt se nézzük, hogy van-e asszonyi szív, mely ennyit meg tud bocsátani? Nincs. De költő sincs, ki fantasztikus történeteket ily szingazdagon tud elbeszélni. . . . Semmi igaz sincs benne — mondja a kritikus, s igaza van. Minden szép benne — mondja az olvasó, s szintén igaza van.”

Szigorúbb bírálatot ír a regényről Acsády Ignác a Pesti Napló 1883. nov. 10-i számában (309. sz. reggeli kiadás 1.). Bevezetésében megállapítja, hogy noha napjainkban a regényírók előszeretettel foglalkoznak a társadalmi problémákkal, Jókai mindinkább visszazáll a múltba . . . Majd összeveti Jókai e művét a *Damokosok* című regényével: „A tavasszal megjelent *Damokosok*ban is, az új regényben is az önfeláldozó szerelem, a hűséges hitves van rajzolva, ki minden kísértés, bármely akadály dacára a poklok kínszenvedésein át is elhatol pogány fogságban sínlődő férjéhez, s visszaszerti szabadságát . . . Különbség a kettő között csak az, hogy amott az asszony önmagának, itt pedig másnak menti meg fogoly férjét. Lebée Mária, az új regény hősnője, a földi pokolból kíséri haza férjét, de csak azért, hogy ithon megtudja, hogy férje nem szereti, sohasem szerette. A két regény, azonos alapeszméjük dacára, különböző befejezést nyer. Az egyik tragikusabb, a másik azonban kielégítőbb, engesztelékenyebb.”

A továbbiak során Acsády a regény történeti hűségét hiányolja, s azt állítja, hogy — az író forráshivatkozásai ellenére — az egész történet fantasztikus, és a képzelet világából származik.

„De nemcsak megoldása miatt kell határozottan előnyt adnunk a Damokosoknak Jókai új regénye felett. Ez utóbbi sokkal távolabb áll tőlünk, sokkal meseszerűbb, fantasztikusabb, s mégis éppen ezért hidegebben hagyja az olvasót, mint amaz. Krónikában meg lehet írva ez a történet, de azért ez maga legkevésbé sem kölcsönöz neki valószínűségét. Alakjai, eseményei, mint a színpad, melyen lejátszódnak, a keresztes háborúk korabeli Kis Ázsia, fantasztikusak, egészen a képzelet világából merítvék. Jókai némi történeti alapot is igyekszik nekik adni, de a történelemből inkább csak azt használja föl a regényében, amit a német élet, der Treppenwitz der Weltgeschichte'-nek nevez; apró adomákat, históriácskákat, feltűnő, csodás eseteket melyek a krónikákból a keresztes háborúkkal foglalkozó komolyabb művekbe is átmentek, s melyek ott mint korjellemező adatok, némi fontosságra is tarthatnak igényt, de regénybe beleszőve csak anekdotikus jelentőséggel bírhatnak. Korjellemezőnek se mondhatni Jókai új regényét; az ő feladata nem a múltak részletes rajza, s különben is ama csekély helyi színezetet, melyet művének adott, mindenütt zavarják a modern vonatkozások, elmés célzások, szellemes ötletek, melyek néha mulattatóbbak is, mint a regény egy-egy fejezete. Csak egy van az új regényben, ami Jókaira vall, a fantázia hatalmas ereje, melynek a meseszerű cselekmény mellett van alkalmában szabadon szállni mindenfelé. Gyors egymásutánban rohan tova az elbeszélés folyama, mely sehol sem enged pihenést, nyugtot az olvasónak. De az egész mégis hidegen hagy, s nem kelt mélyebb benyomást. Nincs egyetlen alakja, nincs egyetlen helyzete, mely mélyebben bevésődne az emlékezetbe, és éppen hősnőjével úgy állunk szemben, mint akinek odavetve vázolt belső világa örökre rejtély marad, s ki tehát sorsa minden változásával alig képes bennünket érdekelni. Nincs benne semmi emberi, lehet szent vagy angyal, de az igazi asszonyból alig van benne valami. Régi krónikába, de nem modern regénybe való.”

A regény meséjének összefoglalása közben Acsády rámutat arra is, hogy Lebée László alakja szintén érthetetlennek tűnik. Ellentmondást lát abban, hogy Anna iránti szenvedélyes szerelme mellett amely arra készítette őt, hogy férjét elvlassza tőle — Keleten mégis szerelmes lesz minden asszonyba, akivel csak találkozik. A regény leghihetlenebb mozzanatának pedig Máriaának, a férjéért minden áldozatot meghozó, megcsalt hitvesnek azt az elhatározását tartja, hogy nem áll tovább a szerelmesek útjába. Befejezésül is azt hangsúlyozza, hogy e regény nem tartozik Jókai sikerült művei közé.

„A tartalom e rövid ismertetése is eléggé mutatja, hogy a csodás, fantasztikus, minden emberi számítást vagy lélektant kizáró elem

uralkodik Jókai új regényében . . . Minden fantasztikus volta dacára sem bírja ébren tartani. Bele únunk a valószínűtlen dolgok e végtelen khaoszában. Sem a cselekmény, sem az alakok, sem az odavetett, inkább csak körvonalakban adott rajzok a keleti életből nem képesek a figyelmet állandóan lekötöni. Ezt nem szemrehányásképp mondjuk; aki annyi kitűnő munkát írt, mint Jókai, annak joga van néha-néha gyöngébbet is írni. De annyi bizonyos, hogy a „Minden poklokon keresztül”, „Az egy játékos, aki nyer” című regény mellett a nagy író legkevesbé sikerült újabb munkái közé tartozik.”

A Vasárnapi Újság 1883. nov. 11-én (45. sz. 732.) csak röviden adott hírt a regény megjelenéséről és tárgyáról. A közlemény kiemelte azt is, hogy Jókai e regényes korrajzában nemcsak a keresztes hadak története, hanem a Székelyföld mondái és sajtóságai is megélevenednek.

(—M.) jelzéssel a Koszorú 1883. nov. 25-i számában (47. sz. 753—755.) jelent meg bírálat a regényről. A cikk írója szintén a *Damokosok* című regényhez hasonlítja Jókai legújabb művét. Az író mindkettőben a hitvesi hűséget, önfeláldozást és vértanúságot rajzolta meg, oly erényeket, melyeket már szinte legendaszerűnek lehet nevezni. Éppen ezért a főhős nő szerelmét és lemondását csodásnak, magát a történetet pedig mesébe illőnek tartja. A tartalom ismertetése után így folytatódik a cikk:

„Kifogyhatatlan az invenciókban a regényköltő, mikor mindama kalandokat elbeszéli, melyeknek veszélyeit a keresztes hadnak le kell győznie. A Jezrael völgy nyomorúságait oly élénken színezi, hogy megdöbbenve olvassuk; a dudaim-gyümölcsök okozta sok bajt nagy érdekléssel írja le, s a Genezáret tavát, a Jordán forrását s a keleti városokat oly híven mutatja be, mintha ott járt volna . . .”

A Koszorú kritikusa is következetlennek tartja Lebée László alakjának megrajzolásában azt, hogy Clarinda iránt is szerelemre lobban, noha Annát szenvedélyesen szereti. Jókai e műve szerint sem tarthat igényt a „történeti regény” elnevezésre. „De hát foglatható-e egyáltalán valamely műfaj fogalma alá e szinteljes képsorozat, melyet költői toll öntetszelgő jókedvében rajzolgatott?” — tesz fel ilyen és ehhez hasonló kérdéseket, és így válaszol:

„Vannak könyvek, melyek megkövetelik, hogy ugyanolyan hangulattal, hittel olvassuk, mint amilyennel a költő megírta. S nyert ügye van a szerzőnek, ha ezt a hangulatot, e hitet fölkelte bennünk; ha lelke egy részét művével átönté a miénkbe, s magávalragad, bárhová visz bennünket. Ez a csodás erő most is oly mértékben megvan Jókai Mórban, mint annak előtte . . .”

„Én ezúttal csak annak kijelentésében találtam kritikusai hivatás-

mat, hogy a koszorús költő fantáziája még most is magasan szárnyal magasabban mint az élet szférái.”

A regény kritikai fogadtatása tulajdonképpen ezzel le is zárul. A következő évben ugyan, 1883. szépirodalmának áttekintése alkalmából, Porzsolts Kálmán a Figyelő 1884. évfolyamában (16. köt. 47.) megemlékezik még Jókai e művéről, de éppen csak megemlíti megjelenését.

A REGÉNY UTÓÉLETE

A viszonylag élénk kritikai visszhanghoz képest a regény utóélete sokkal szűkebb térre korlátozódik. Aránylag kevesen foglalkoztak behatóan vele, éppen ezért még a nagyobb összefoglaló munkák is legtöbbször csak éppen a címét említették meg. Néhány cikk és részlettanulmány azonban érintette, sőt olykor a korábbi kritikáktól eltérő értékelésben részesítette.

Mikszáth Kálmán a PH 1884. szept. 25-i számában (6. évf. 265. sz. 9. — Megjelent még: Mikszáth Kálmán: *Emlékezések és tanulmányok*. Bp. 1957. 143—54.) *A mi külön fejedelmünk* című cikkében Jókai regényírói munkamódszerére vonatkozó példaként beszélt el a következőket:

„Mikor a ‚Poklokön keresztül’ című regény írásához készült, oly gyorsan kellett megírni az első közleményt a ‚Regényvilág’-ba, hogy nem lett volna idő a szöveg elolvasása után vágatni hozzá képeket, kép és szöveg egyszerre készült. Jókai elhívatta a piktort, s megmagyarázta neki, mit rajzoljon.

Lepingáltatott pedig egy búcsújelenetet. Rajzolják le, amint Lebée László lovag a Szentföldre indul, s búcsúzik a nejtől, az egész háza népétől.

A kellő napra megvolt a szövegből az első közlemény, s a kép is elkészült, csak a nyomdába kellett adni.

Könnyes szemeket törlik az otthon maradt cselédek a képen, csak a kutya ugrándozik vígan, páncélba öltözött gazdája körül. Lebée még egy utolsó istenhozzádot int az előtérben álló nejtnek, a délceg, szende Mártának[!], ki karján egy mosolygó kis babát tart.

Hanem iszen éppen ez a baj, mert Lebée László uram a szöveg szerint azért megy a Szentföldre vezekelni, hogy a neje magtalan, hogy adjon neki az isten egy magzatot, akibe öröme teljék mindkettőjüknek.

Nagy lett az ijedelem, hogy most mit kell csinálni, a kiadó kétségbeesett, mert a képet lehetetlenség volt kihagyni, de bennhagyni is lehetetlenség volt.

— No majd megigazítom én azt a képet — mondá Jókai mosolyogva, fogta a szöveget, s hirtelen közbeszúrta ezt a mondatot: „A szegény úrasszony (ti. Lebée Lászlóné) azzal áltatta a szívét, hogy ha valami várbeli asszonyának volt gyermeke, azt vette karjára, hogy legyen, akit gyűyögtesse, akinek a gagyogását hallja.”

Ezzel persze egyszerre hajszálíg hú illusztráció lett az elhibázott kép.”

Meg kell jegyeznünk, hogy Mikszáth visszaemlékezése némileg pontatlan. Jókai regényében ugyanis nincs szó arról, hogy Lebée gyermekáldás elnyerése végett, vezeklésből vett volna részt a keresztetes hadjáratban, sőt: határozottan más indítékokról ír Jókai! (Vö: 79. l.) Annyi azonban helytálló a visszaemlékezésből, hogy Lebécénének nem volt gyermeke, pedig nagyon szeretett volna.

Fülöp Adorján: *Jókai kiváló nőjellemei* című tanulmányában (Koszorú 1885. dec. 13, 20, 27. 50—52. sz. 794—95, 805—807, 831.) részletesen foglalkozik Lebée Lászlóné alakjával. Megállapítja, hogy Jókainál számos magasztos, önfeláldozó női jellemmel találkozunk. Közöttük is figyelemre méltónak találja azokat a női jellemeket, akik lemondanak szerelmük tárgyáról, a férfiről, csak azért, hogy önfeláldozásuk által biztosítsák annak egy más nővel való boldogságát. Ilyen Lebée Lászlóné mellett Ilmerinen Zeneida, a *Szabadság a hó alatt* című regényében.

A szerző ezután a regény tartalmának ismertetésére tér át, és különösen Lebécéné szerepével foglalkozik részletesen. A korábbi kritikuskokkal ellentétben úgy vélekedik, hogy a főhősnő alakja nem valószínűtlen; az irodalomból, de még a történelemből is ismerünk hasonló önfeláldozó női jellemeket.

Majd ismét a *Szabadság a hó alatt* című regény hősnőjével hasonlítja össze Mária alakját:

„Ilmerinen Zeneida és Lebée Lászlóné a lemondásban egymást múlják felül. Az megnyugvást talál családi életben, ezt, ha meg nem is vigasztalja, de legalább megnyugtatja a hit. Két különböző kor ellentétes felfogása van bennök visszatükröztetve.”

„Lebée Lászlóné cselekvése ott kezdődik, midőn férjének iránta meghidegült szerelmét visszazerezni igyekszik. Kezdetben imádkozik, böjtöl, fogadást tesz, búcsúra jár, majd a kuruzsláshoz folyamodik, ami együtt jár a vallási rajongással, majd a gyónásban keres vigaszt, és végre önfeláldozással akarja megnyerni szerelmét annak, ki őt talán soha se szerette... Midőn pedig minden önfeláldozó szerelme mellett sem nyerhette meg a férjét — lemond arról. Rá nézve más hátra nem marad. A kor más mentő eszközt nem adott kezébe.”

A Pesti Hírlap 1894. jan. 6-i számában (16. évf. 6. sz. 2—3.) Szegedi Nagy Sándor „Senex” aláírású, „*Jókai ötletei és leleménye*” című cikkében nagyjából azt a történetet adja elő Jókai könnyed, rugalmas írói munkamódszerével kapcsolatban, amelyet tíz évvel korábban Mikszáth Kálmán tollából olvashattunk (PH 1884. szept. 25. 265. sz.). Ugyanezt ismétli Szabó László is 10 évvel később (*Jókai élete és művei*. Bp. 1904. 338.).

Versényi György *Jókai emlékezete* című tanulmánya során (Erdélyi Múzeum 1904. 21. köt. 8. füz. 433—446.) az írónak az erdélyi életből megrajzolt alakjai között említést tesz Bálint gazdáról is: „... Előnkbe vezet hűségese, jó cselédeket. Ilyen pl. Bálint gazda, Lebée László hű, öreg szolgája.” (437.)

A Jókai által megmintázott erdélyi szászok között megemlíti Henning Brüniszkáldot: „Ilyen szép jellem, vonzó egyéniség Henning Brüniszkáld, a székellyé lett szász lovag, aki Palesztinában a Táborhegy alatt, haldokolva a szép Erdély után sóvárog.” (441.)

A feldolgozott erdélyi népszokások közül szól az e regényben leírt székely lakodalomról (441.) és az apróbb mondák és regék között a firtosi kénvízről, valamint a torjai kénbarlang csodaerejéről. (443.)

Révay Mór *Írók — könyvek — kiadók* (Bp. 1920.) című könyvében (I. k. 217—218.) a *Jókai-könyvek históriái* című fejezetben ismét előadja az elsőnek Mikszáth által megírt történetet e regény egyik illusztrációjával kapcsolatban bonyodalmakról.

Zsigmond Ferenc monográfiája (*Jókai*. Bp. 1924. 415.) nem foglalkozik külön Jókainak e regényével, mindössze a címét említi meg ott, ahol az írónak a század utolsó negyedében írt munkáit sorolja fel. E korszak regényterméséről összefoglalóan azt állapítja meg, hogy Jókai elég komolyan veszi a történeti regényíró feladatát; történeti szakmunkákat, eredeti forrásokat tanulmányoz át, és sűrűn hivatkozik is rájuk. „De éppen jegyzetei mutatják, hogy a történeti források kiválogatásában és felhasználásában nem tud kellő kritikát gyakorolni, s ezért regényeinek hűsége rendszerint kisebb, mint a felhasznált forrásművek mennyiségéből gondolnók.” (247.)

Jablonkay Gábor a Magyar Kultúra 1924. július—augusztusi számának (7—8. sz. 392—404.), *Jókai tendenciája* című, szélsőségesen klerikális beállítottságú tanulmányában az íróat a liberális és a szabadkőműves eszmék ajánlójának és harcosának nevezi. A kárhóztatott művek között sorra veszi Jókai e regényét is.

„Szabadkőműves” eszmének nevezi az írónak az izmaeliták szektájáról kifejtett következő véleményét: „Az izmaeliták egy vallásos szektát képeztek, melynek tana az volt, hogy lehet vallás pap nélkül

ts, nem kell templom . . . , se ima . . . , minden ember forduljon majd Istenhez. A mohamedán filozófok szektája volt ez . . . Hogy ezeket üldözték: az igen természetes. Tagadhatja valaki az Istent, de nem tagadhatja a papot: azért kikap.”

Helyteleníti a cikkíró a regénynek a keresztes hadjárat bemutatásával kapcsolatban rajzolt korszakát is. Azt írja, hogy ha Jókai csakugyan Lebée László nejének férje iránti hűségét adná elő, egyike lehetne e mű a legszebb regényeknek. De Jablonkay szerint Lebée perverz, nem is emberi alak, akinek szerelmi ösztöneit még felesége hősiessége sem tudja elvonni más nők meghódításának vágyától: „Vajon a szenvedély legyőzhetetlensége volt-e egyik, „vezéreszméje” Jókainak, most nem kutatjuk; a korszak az, amin önkéntelenül megakad a gondolkodó ember szeme. Ami visszaélés, rajongás, nőcsábítás, kicsapongás, oktalanág csak előfordult az egyes hadjáratokban külön — a jelenvolt és jelen nemvolt krónikások és a későbbi korok képzelete szerint, azt körülbelül mind együtt találjuk a regényben összetömörítve egy hadjáratban — úgy ahogy a hadjáratokat a XVIII. század illuminátusai óta szerették fölfogni és megvilágítani. S mindez, nem költött mese (II. kiad. 5. l.), hanem igaz történet.”

A jezsuita szerző Gyulaival együtt torzképnek nevezi mindezt — korszak helyett. Rosszallja, hogy éppen a keresztesek nevétségesek és visszataszítók a regényben, míg a „népeket összevezető”, „háremtartó” iszlám hívők a szép jellemek. Nehezményezi továbbá, hogy Zenobius barát a keresztes fölvételeért a még *ezután elkövetendő* bűnök bocsánatát is meghirdeti, és Jókainak efféle ironikus megállapításait: „Nem a hívők és hitetlenek közötti harc az igazi vallásháború; hanem amit két *egy valláson de különböző módon imádkozó* harcol egymással, az az igazi.”

Nem veszi jó néven az ilyen mondatokat: „a szultán háreme csak abban különbözik egy nő-kolostortól, hogy az egyikben (a kolostorban) szomorú énekeket dalolnak, a másikban víg nótákat énekelnek”; vagy: „Tele volt e vidék kolostorokkal, s ha az egész világ éhen hal is, ezekben soha nincs ínség.” Jablonkay tanulmányának e regénnyel foglalkozó részét így fejezi be: „Ilyen korszakot, vagy helyesebben torzképet, csak az elfogult vagy antiklerikális szektárius lelkület írhat.” (398—400.)

Hajdu Lukács *Jókai és a magyar történelem* című munkájában (Komárom, 1925. 36.) az írónak a magyar történelemmel kapcsolatos munkái között megemlíti e regényt is, mint amelyik „a magyar keresztes hadjáratot mondja el.” (14.)

A *Magyar irodalmi lexikon* (szerkesztette Ványi Ferenc. Bp. 1926. 571—572.) a regény címe alatt közli a mű rövid tartalmi összefoglalását.

Dézi Lajos *A magyar történeti tárgyú szépirodalom* (Bp. 1927.) című tanulmányában a II. Endre és IV. Béla idejében lejátszódó *Bdélyosvdr* című regény ismertetése után ezt írja: „Ugyanebben a korba helyezi Minden poklokön keresztül (1884) című regényét, a női önfeláldozó szerelem és hűséges ragaszkodás magasztalását.” (122.) Kitér az Orbán Balázs közölt regére, mint forrásalagra.

Bernfeld Magdolna *A németiség Jókai Mór megvilágításában* (Bp. 1927. — Német philológiai dolgozatok 33.) című munkájában többek közt részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miként ábrázolja Jókai regényeiben az erdélyi szászokat. Ezek során kitér e regény szász hőseinek, Henning Brüniszskaldnak a jellemzésére, valamint a műben található egyéb szász vonatkozásokra.

A tanulmány kifejti: Jókai ezúttal valósággal hőroszi magaslatra emel egy szász lovagot, aki — miként Jókainál több helyen — ezúttal is székely leányba szerelmes.

A szerző szerint Jókai a két egymással szembeállított férfitípus közül ezúttal a szász lovagnak ítéli a pálmát: „A Jókai hősök minden szép és jó tulajdonságával ruházta fel az író Brüniszskaldot, fiatalssággal, becsülettel, bátorsággal, ésszel s szépséggel.” (34.) „Kétségtelen, hogy a török elleni székely—szász vetélkedésben Brüniszskaldé az elsőség, bár Lebée László sem akar nemzeti önértékében meghátrálni előtte.” (Uo.)

De rámutat Bernfeld arra is, hogy a rokonszenvesen megrajzolt szász lovag mellett Jókai ezúttal sem maradt adós a szászokra irányuló iróniával sem. A szász gyermekek vallási rajongásával kapcsolatban emlékeztet Bernfeld Madolna arra, hogy Jókai ugyanakkor hangsúlyozta: a székely fiatalsságnak nem voltak olyan ambíciói, hogy a Szentföldre menjen harcolni. Ezt azzal indokolja, hogy valamennyi fajta közül „a német a leghajlamosabb a rajongásra. Oly tulajdonsága ez a germán fajnak, melyet Jókai éles megfigyeléssel látott meg, de ezen a regényen kívül soha fel nem használta.” (Uo.)

A tanulmány a regénnyel kapcsolatban végül hangoztatja, hogy az a szelíd szemrehányás és gúny, amellyel Jókai több művében illette a szászokat — főleg a szabadságharc alatti ellenséges magatartásuk miatt —, nem hiányzik e műből sem. „Majdnem természetesnek tartja [ti. Jókai], hogy a szászok bizonyos tekintetben nem állnak mellettünk. A *Minden poklokön keresztül* című regényében, melyben pedig még legszimpatikusabb beállításba helyezte a szászokat, ezzel a megjegyzéssel ír a magyarok és szászok közötti egyetértésről: „Talán ez volt az utolsó eset, hogy a magyarok a szászokkal tökéletesen egy véleményen voltak.” S ez az utolsó eset II. Endre király alatt történt.”

Lám Frigyes *Német könyv a történelmi regényről és Jókairól* című cikkében (It 1932. 44—46.) Hermann Bock és Karl Weitzel *Der historische Roman als Begleiter der Weltgeschichte* (Leipzig, é. n.) című könyvére hívja fel a figyelmet. A műbe, amely a legkiválóbb történelmi regények ismertetését tűzte ki céljául, a szerzők csak egy magyar íróat vettek be: Jókait. Őt regényéről adnak ismertetést, és ezek között szerepel a *Minden poklokon keresztül* című is. Erről Lám Frigyes szerint így vélekednek:

„... A tartalom elmondása utána a szerzők megdicsérik a regény második felének lélektani elmélyedését, és megállapítják, hogy Jókai jó források alapján dolgozott, és hogy ennél fogva igen hű és jó képét adja a későbbi keresztes hadjáratoknak.”

A magyar recenzens szembetűnőnek találja, hogy a német szerzők, akik Jókairól a legnagyobb szeretettel és rokonszenvvel írnak, más művei alapján tartják őt nagy írónak, mint mi. Érdekesnek mondja azt is, hogy Jókait úgy tekintik, mint igazmondó, megbízható historikust, aki nem füllent, aki lelkiismeretes forrásfőhasználó . . .

Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténete* VII. kötetében (Bp. 1934. 332.) a regény címéhez fűzött rövid annotációjában ezt írja: „Egy magyar várúr és hűséges neje a keresztes háborúk korában.” Majd Jablonkay Gábor elítélő véleményét idézi, amely szerint a korkép nem hiteles, mert Jókai az egyes hadjáratok során előfordult valamenynyire visszaélést, rajongást, nőcsábítást, kicsapongást úgy sűrített a regényében össze, ahogy „a XVIII. század illuminátusai” óta szerették a keresztes hadjáratokat megvilágítani.

Sőtér István monográfiájában (*Jókai Mór*. Bp. é. n. [1941.]) két helyen említi a regény címét. Először azok között a regények között, amelyekkel az író az évszázad utolsó negyedében a történelemben menekült; (132.) később a Jókai által kedvelt szónokias, patetikus címek között. (163.)

Zoványi Jenő *Jókai antiklerikalizmusa* című cikkében (Haladás 1950. márc. 9. 10. sz. 3.) — amelynek korábbi változatában (Világ 1924. márc. 2.) még nem történt említés a regényről — ezt írja: Jókainak „tapasztalata lehetett arról is, amit a ‚Minden poklokon keresztül’-ben ekképpen állapít meg: ‚Tagadhatja valaki az Istent, de nem tagadhatja a papot: azért kikap.’”

Tekintettel arra, hogy az első kritikák óta, a regény egész utóéletében során mindössze egy olyan írás jelent meg, amely az egész műről mondott átfogó véleményt, az alábbiakban e cikket, csekély rövidítésével közöljük. Nagy Péter a regény 1966. évi kiadásához (*Minden poklokon keresztül*. Bp. 1966. Szépirodalmi Könyvkiadó, 290 l. Olcsó könyvtár.) a következő utószót írta:

„Ez a regény minden bizonnyal nem tartozik Jókai ‚nagy‘ alkotásai közé. De Jókai az az író, akiről általánosan érvényes ítéletet vajmi nehéz alkotni, mert rendkívül termékeny s rendkívül hosszú életpályája alatt mindenre s mindennek az ellenkezőjére lehetne példát hozni. Így ez a regény is, mint kagyló a tenger zúgását, magába zárja a Jókai-életmű számos problematikáját — és szépségét.

1883-ban írta, abban a korszakban, amikor a nemzet vitathatatlanul legnagyobb és legolvasottabb írója volt. . . . művei sűrű egymásutánban jelennek meg, mintegy önálló univerzumot alkotva-teremtve, mely csak önmagával mérhető. A Minden poklokon keresztül a Szabadság a hó alatt, a Szeretve mind a vérpadig, A löcsei fehér asszony, A cigánybáró közé illeszkedik Jókai életművében: abba a korszakba, amikor a nagy nemzeti célok és események elhallgatnak már tollán, s a történelemből, múltból és jelenből a pittoreszk, a regényes, a fordulatos és meglepő önmagáért izgatja az író.

Tán ő magát is szórakoztatta, mily gátlástalanul és problémátlanul volt képes csapongani képzelete korokban, társadalmi körökben, egzotikus környezetekben, hogy — művészi képességeinek biztoskezüj ura — hogyan szívja fel történelem-, földrajz-, természetrajzkönyvekből mindazt az ismeretet és tájékoztatást, amire fantáziájának megtermékenyüléséhez szüksége van. Ennek egyik legjobb példája maga a Minden poklokon keresztül. Mint annyiszor máskor, meséjének számos elemét készen kapta forrásmunkákban, szakkönyvekben — nem egyre lapalji jegyzetében ő maga is hivatkozik. De a mese s az atmoszféra, amelyet a másoktól kapott adatok közé kerít, teljesen egyéni sajátja — s ebben van természetesen a mű művészi varázsa.

Mert e varázs alól, ha egyszer belekezdett, az olvasó akkor sem menekedhetik, ha történetesen nem fenntartás nélküli híve az írónak. Megmosolyoghatja vadromantikus meseszövést, irreálisra növesztett érzelmeit, melyek itt-ott már üres hangot adnak, túlélezett, sokszor már a könnyes érzelgősséggel kacérkodó jeleneteit — de a hang, a mese hangja akkor is elvárásolja. S talán itt van Jókai legmegvesztetőbb tulajdonsága, amely minden, az irodalmi ítélet által könnyen elemezhető (s nemegyszer elmarasztalható) vonásánál jobban élteti: bőven buzgó mesekészségében. Mintha a népmese forrásvidékein járnánk, mikor azt a középkori, II. Endre idejére, a tatárdúlás előttré helyezett históriát olvassuk: nem lovagok ezek a furcsa nevű Lebeé László és Brüniskáld, nem várúrnők Mária és Anna, nem a történelmi igazi keresztesei, patarénjei s muzulmánjai küzdenek, szenvednek, ármánykodnak és győznek, hanem a népmese új öltözetben megjelenő örök alakjai a Jó és Rossz emberföldről, de minden emberben is jelenlevő és küzdő erői.

S ahogy Jókai képzelete külön világot képes teremteni, s bár tán egyikünk sem tudja, hogyan lehet a valóságban, de a mi számunkra, akik ezt a regényt olvastuk, a sziklasivatag minden napkeletkor s napnyugtakor azzal a földöntúli szépségű és borzalmasságú hanggal fog szólni, ahogyan ő megálmodta, úgy képes egy kort is megteremteni, egy soha-nem-volt, de mégis önálló életet élő középkort, s úgy képes elfogadtatni velünk azokat a fantasztikus kalandokat: érzelmeket, amelyeket képzelete laterna magikájának elje vetíteni tetszett. S talán azért él ez a mese-világ megírása után több mint nyolcvan esztendővel, amikor már annyi más mű örökre a feledés homályába merült, mert Jókai hisz az emberi jóságban, az állhatatosságban, s elítéli a vak szenvedélyeket, legyenek azok vallásosak vagy szerelmiek. A képzelet kimeríthetetlen gazdagsága, a hang népmesei tisztasága s az emberek eredendő jósága vagy inkább minden bűnük ellenére is jóra-valóságába vetett hit az, ami áthatja ezt a művet — s talán ez az, ami oly máig hatóvá, mindnyájunkhoz szólóvá varázsolja.”

RÁDIÓVÁLTOZAT

A regény rádióra alkalmazott változatát az Ifjúsági Rádiószínház műsora keretében 1968. augusztus 27-én mutatta be a Petőfi-rádió. Az átdolgozást Benkő Mihály végezte. A fontosabb szerepeket Ilosvai Katalin (Mária apátnő), Ajtay Andor (Erdély püspöke), Agárdy Gábor (Pater Horus), Bitskey Tibor (Lebée László), Láng József (Brüniszkáld lovag), Sólyom Ildikó (Anna, Mária húga) és Maklári János (Bálint szolga) alakította. A regény rádióváltozata a mű első részét erősen narratív formában adta elő, drámai megelevenítést csak a második felében alkalmazott.

SZÖVEGVÁLTOZATOK

Kiadásunkban a JKK szerkesztési alapelveit tartottuk szem előtt, figyelembe véve *A Jókai kritikai kiadás sajtó ald rendezésének új szempontjai* címmel megjelent újabb szerkesztői utasításokat. (JKK 24. k. 299—307.) Kézirat hiányában főszövegül az első kötetkiadást tekintettük. Figyelembe vettük még az első folyóiratbeli közlést (Regényvilág 1882—83. 1—42. sz.), valamint az NK szövegét, és feltüntettük ez utóbbiak szövegváltozatait.

A nyilvánvaló sajtóhibákat csak az első kiadással kapcsolatban jeleztük.

A magánhangzók írásában a következő szavak hosszú magánhangzóját cseréltük fel rövidre: *elől* (hol?), *bőgöly*; *bőjt*; és az *örs* szóét hosszúra.

Az első kiadásban előforduló *-bul*, *-bül*; *-tul*, *-tül*; *-rul*, *-rül* formájú ragokat, amelyeket az NK részben meghagyott, részben pedig *-ból*, *-böl*; *-tól*, *-töl*; *-ról*, *-röl* formákra cserélt fel, az eredeti alakjukra visszajavítottuk.

A mássalhangzók hosszúságának jelölésénél szintén a mai helyesírási szabályokat követtük, ezért az alapszövegbeli *ahoz*, *aként*, *boszú*, *boszant*, *bölcsesség*, *eképen*, *épen*, *fenhangon*, *fensík*, *fenszóval*, *fulánk*, *gyuladd*, *játszák* (felszólító mód), *jössz*, *könyzapor*, *menyasszony*, *pellen-gér*, *rival*, *rossz*, *sülyeszt*, *szakál*, *szélyel* (*szélylyel* is), *viszfény* formák helyett *ahhoz*, *akként*, *bosszú*, *bosszant*, *bölcsesség*, *ekképpen*, *éppen*, *fennhangon*, *fensík*, *fenszóval*, *fullánk*, *gyulladd*, *játsszák* (felszólító mód), *jössz*, *könyzapor*, *menyasszony*, *pellengér*, *rivall*, *rossz*, *süllyeszt*, *szakáll*, *szélylyel*, *viszfény* alakot használtunk. A hosszú magánhangzókat viszont rövidre változtattuk a következő esetekben: *kevésbbé* — *kevésbé*, *lehellet* — *lehelet*, *lőggat* — *lógat*, *mennyegző* — *menyegző*, *vajjon* — *vajon*.

Az etimológikus és fonetikus helyesírási szempontok módosulásai miatt a következő szavakat: *alugyam*, *átlyukatott*, *higyjünk*, *könyjeit*, *küzködött*, *lélekzet*, *mindgyárt*, *paizs*, *podgyász*, *sohse*, *szakgat*, *tekinget*, *vaskeztyü* a mai ortográfiának megfelelően írtuk: *aludjam*, *átlyugga-*

tott, higgyünk, könnyeit, küszködött, lélegzet, mindjárt, pajzs, poggyász, sose, szagat, tekinget, vaskesztyű.

A szavak egybe-, illetve különírását illetően szintén a mai helyesírási szabályoknak megfelelően jártunk el.

Nagy kezdőbetűvel írtuk a Jókainál kisbetűvel szereplő *alföld, boldogságos szűz, csontmező, hátszegvidék, havasalföld, holt tenger, jordán part, kirdlyföld, messids, szászföld, szent Gellért, szent szűz, szentföld* szavakat (*Alföld, Boldogságos Szűz, Csontmező, Hátszegvidék, Havasalföld, Holt-tenger, Jordán part, Kirdlyföld, Messiás, Szászföld, Szent Gellért, Szent Szűz, Szentföld*). A következő szavakat: *Bagdadi Szultán, Hegyek Ura, Idvezlő, Megvdltó, Messids, Olympi istenek, Szentszék, Szűz Anya, Tubafa*, amelyek általában nagybetűvel szerepelnek, minden esetben ilyenre javítottuk; viszont az általában kisbetűs *ddi dldodt, karmelita* és *varégeri* szavakat minden esetben kisbetűsre változtattuk.

Az alábbi, minden bizonnyal Jókainak és korának a kiejtését tükröző szavakat — a HTSz ellenére is — meghagytuk az eredeti formában: *Kanahán, Mésopotámia, Veres-tenger, Zsodoma*. A következő régies formában előforduló idegen földrajzi neveket — *babyloni, Bethlehem, byzanczi, Carthago, Cyprus, Dalmátia, Damaszkus-Damaszkus-Damascus, Egyptom — Egyptom, Jezrael, Kis Ázsia, Lybia, Macedonia, Palaestina — Palestina, Phrygia, Sahara, Scandinavia, Scythia, Syria, Sophia, Thrdcia, Thüringia, Tunis* — részben az előforduló használatbeli ingadozások kiküszöbölése végett, részben pedig a jelenlegi helyesírási szabályok érvényesítése céljából, a következőképpen módosítottuk: *babiloni, Betlehem, bizánci, Karthágo, Ciprus, Dalmácia, Damaszkusz, Egyptom, Jezrael, Kisázsia, Llíbia, Macedónia, Palesztina, Frígia, Szahara, Skandinávia, Székília, Szíría, Szófia, Trdcia, Türingia, Tunisz*.

A következő régiesen, illetve idegenesen írt személyneveket: *Gólidth, Dzsingiszkán, Mahomed*, a mai helyesírásnak megfelelő alakban írtuk: *Gólidt, Dzsingisz kán, Mohamed*. Az első kötetkiadásban következetlenül használt *Koradin — Coradin, Mehdi — Méhdi, Szaladin — Saladin* és *Zenobius — Zenóbius* alakokat *Koradinra, Mehdi-re, Szaladinra* és *Zenobiusra* egységesítettük.

Az alapszövegben előforduló idegen szavak közül azokat, amelyek szerepelnek a HTSz-ben (*administrál, apocalypticus, drianus, asceta, aspectus, astronomus, athletai, balsam, barbar, bayadér, cactus, Canon, cherub, chinai, cisterna, classicus, cyclops, daemon, diaconus, evangélikus, excellentia, exequál, expeditió, fries, guardián, historicus, hydra, hymnusz, indogerman, katolikus, marquis, martyr, methodus, műezzin, mysterium, papirus, pater, patriarcha, (patriarka), persa, phi-*

losoph, phosphor, privilegium, porphy, professor, purgatorium, satyr, secta, statio, szamum, szerdly) a mai helyesírásnak megfelelően írtuk át (*adminisztrál, apokaliptikus, aridnus, aszkéta, aspektus, asztronómus, atlétai, balzsam, barbár, bajadér, kaktusz, kánon, kerub, kínai, ciszterna, klasszikus, ciklopsz, démon, diakónus, evangélikus, excellencia, egzekvdl, expedció, fríz, gárdián, historikus, hidra, himnusz, indogermán, katolikus, márkai, mártír, metódus, műezzin, misztérium, papirusz, páter, patriárka, perzsa, filozóf, foszfor, privilégium, porfír, professzor, purgatórium, szatír, szekta, stáció, számum, szerdj*).

A Jókainál hibásan írt idegen szavakat (*balista, cinnamomum, croissade* a helyes formára javítottuk (*ballista, cinnamomum, croisade*).

Kiadásunkban visszaállítottuk az első kiadásban meglevő kiemeléseket (kurzíválást); ezek többnyire megvoltak már a folyóiratközlésben is, de az NK-ban elmaradtak. Az írásjelek használatában a mai helyesírási szabályokat tartottuk szem előtt.

A folyóiratban megjelent szöveg a regény befejező részénél lényeges eltérést mutat a kiadások szövegéhez képest: Jókai a kiadás számára kibővítette és átdolgozta a befejezést. Kiadásunkban ezt az első kiadásban szereplő változatot közöljük főszöveggéként; a Regényvilágbeli első szövegváltozatot a jegyzetekben adjuk közre.

A regény két római számmal jelölt részre, „kötet”-re oszlik; e tagoláson belül hiányzik a szokásos fejezetekre való felosztás. A folyóiratközlés és az első kiadás a regényt bizonyos lapszéli címekkel rövidebb-hosszabb szakaszokra osztotta, de e tagolás az NK-ban már elmaradt. A kritikai kiadásban visszaállítottuk a szöveg korábbi szakaszolását.

Lap: Sor:

- 5-17 1883: a címek zárójelben vannak
5 : 2 mely (NK: amely)
12 aminek hovatarozása (NK: aminek a hovatarozása)
14 a magukénak (NK: magukénak)
6 : 9 de a minden (NK: de minden)
13 a férje várába (NK: a férje a várába)
30 ebben az egy (NK: ebben a nagy)
7 : 16 atyjának (NK: atyának)
17 ekképpen (NK: ekép)
19 férjhez az öcsédet (NK: férjhez öcsédet)
8 : 4 mint a falat (NK: mint egy falat)
15 „Hja édes játom, te székelj lednynt nem vehetsz el, mert te

Lap: Sor:

- idegen vagy, s székely leányt idegenhez nem adunk: (NK: „Hja édes játom, te idegen vagy, s székely leányt idegenhez nem adunk;)
- 10 : 8 hegedűsöknek (NK: hegedűsnek)
- 11 : 29 se (NK: sem)
- 12 : 24 monda (NK: mondá)
- 14 : 9 hogy Krisztus (NK: hogy a Krisztus)
30 napkelet (NK: kelet)
- 15 : 21 utolérte, mindnyája fogadást tett (NK: utolérte, fogadást tett)
22 aztán (NK: azután)
30 hunnus (R: hunnos)
- 17 : 14 azt (NK: ezt)
29 éneklésektől (1883: éneklésétől)
- 18 : 6 felkeresni (NK: fölkeresni)
12 egy csillagot az égen, mely egész bizonyosan (NK: egy csillagot az égen, bizonyosan — sh. —)
15 Zenobiusnak a tudta nélkül (NK: Zenobiusnak tudta nélkül)
20 tétetett (R: tettetett)
- 19 : 13 szerzet (1883: szórzet)
19 megórrontotta (R, 1883: megárasztotta — sh. —)
21 rájok (NK: rájuk)
- 20 : 21 Tán (NK: Talán)
- 21 : 7 fölyül (NK: fölül)
10 ködmene (NK: ködmöne)
- 22 : 31 elijedve (NK: ijedve)
- 23 : 18 lányka (NK: lányka)
29 válaszdod ki te (R, NK: válaszdod te ki)
- 25 : 4 nyomorult (R, 1883: nyomurult)
31 tűzite (NK: tűzve)
- 26 : 1 fel (NK: föl)
32 megfogta (R: megfogja)
- 27 : 22 süvét (R: szívet)
34 is! (1883: és! — sh. —)
- 28 : 27 visszatérítetni (1883: visszatérítetni, NK: visszatéríteni)
- 30 : 7 nemzetben (R: nemesben)
31 a királyné elcsúsztatja az öccsével a nádor feleségét, erre a prímás a kirdlyné ellen olyan tanácsot ad, amit kétféleképp lehet olvasni, a nádor férji bosszúból megöli a királynét; (R: a királyné olyan tanácsot ad, amit kétféleképp lehet olvasni, a nádor férji bosszúból megöli a királynét.)

Lap: Sor:

- 31 : 6 vizébe (NK: vizében)
10 megöntözte (R: megöntötte)
- 33 : 14 utánuk (NK: utánok)
- 36 : 31 jőjjön elő (NK: jőjjön el)
- 37 : 8 belőle! (R, 1883: belőle? — sh. —)
- 38 : 6 ez a rosszabb (NK: ez rosszabb)
8 akik (NK: amik)
15 a velencei kereskedő hajóraj (NK: a velencei hajóraj)
30 koldus országot . . . , koldus nemzetet (NK: a koldus országot . . . , a koldus nemzetet)
- 39 : 6 A koldus nemzet nem fogy el soha. (NK: A koldus nem fogy el soha.)
- 42 : 8 vágyát (R: vágya)
32 lik (NK: luk)
- 43 : 12 velünk (R, 1883: velük — sh. —)
- 44 : 9 Látod (NK: Látom)
14 szentelt vizet sem hajlandó elfogadni (NK: szentelt víz sem kell neki.)
- 45 : 20 szarvat emelsz (R: szavat emelsz)
21 szarvat emelek (R: szavat emelek)
- 47 : 18 darabjával (NK: darabjaival)
30 laktalan (NK lakatlan)
- 48 : 16 amennyire a szem (NK: amennyire szem)
- 49 : 7 kardjukat a mellükön keresztül (R, 1883: a mellükön keresztül)
- 51 : 12 Felyülről (NK: Felülről)
12 összezúztak (R: összerúzták)
19 legfelyül (NK: legfelül)
- 52 : 23 hegygerincről (NK: hegy gerincéről)
- 53 : 1 méltón (NK: méltán)
5 feldorbévolja (R, 1883: feldibévolja — sh. —)
21 árkanalyalt (NK: arkangyalt)
29 földén (NK: földjén)
- 57 : 21 kotyogó (R: rotyogó)
- 58 : 4 Koradin (R: Malek Kamel)
10 Malek Adel (R: Koradin,
22 sietni (NK: sietni)
- 59 : 16 Malek Adel (R: Koradin)
- 60 : 14 arcára (NK: arcát)
- 62 : 10 minden lonkája (R: minden deszkája)
- 64 : 19 Koradinnak (R: Korodinnak)

Lap: Sor:

- 65 : 9 laktak (NK: laknak)
 20 Sythopolisban (R: Scythopolisben)
- 66 : 11 nem is az utolsó (NK: nem is utolsó)
- 67 : 2 cinnamomum (NK: cinnamonum)
- 68 : 6 Bab-el Hana (R: Babel Hana)
 23 német vitézek (R: német vezérek)
 24 nagymestereikkel (R: nagymesterével)
- 69 : 17 olthatlan (NK: olthatatlan)
- 70 : 14 magával (NK: magára)
- 71 : 9 öveikhez (R: övéikhez)
- 73 : 15 mérföldnyi (NK: mértföldnyi)
- 75 : 28 kiszabadítva (NK: kiszabadítván)
 28 alul (NK: alól)
- 77 : 10 volt már (NK: volt)
- 78 : 32 sátorában (R, NK: sátorban)
- 80 : 11 engemet (NK: engem)
 21 ráemlékezzél majd, mikor téged is megtalál a te nagy bajod,
 mikor te neked is éneklük (NK: ráemlékezzél még majd,
 mikor te neked is énelkik)
- 83 : 18 kiakubólitással (NK: kiakubólitással)
- 85 : 21 felkerekedtek (NK: fölkeredtek)
 30 A király maga egy hónappal is (NK: A király maga is egy
 hónappal)
- 86 : 22 mért (NK: miért)
- 88 : 10 „él-e még — nem él-e”, míg Lebéné csak azt kérdezgeté tőle :
 „Szeret-e? nagyon-e? — keveset? — sehogy sem?” (R:
 „él-e még — nem-e” — keveset? — sehogy sem?)
- 92 : 11 alumni (NK: aludni)
 25 esett fogságba (NK: esett a fogságba)
- 94 : 16 tudám meg (NK: tudtam meg)
 30 keresztyén (1883: keresztény)
- 95 : 9 szokás szerint (R, 1883: szoká sszerint — sh. —)
 12 ránk (NK: reánk)
- 98 : 2 mintha a hét (NK: mintha hét)
 5 teneked! (R, 1883: te neked? — sh. —)
- 99 : 1 még azután, mikor (NK: még mikor)
- 100 : 33 beteget (R: beteget)
- 101 : 16 a szemei (NK: szemei)
 21 elhagyatott (NK: elhagyott)
 26 éjjel (R, 1883: éjtel — sh.? —)
 32 kopotyúiban (NK: kopoltyúiban)

Lap: Sor:

- 101 : 34 *a* kilobogó (NK: kilobogó)
102 : 8 hozhat *ki onnan* (NK: hozhat)
22 *a* pokol pitvarából (R, 1883: pokol pitvarából)
103 : 24 városok (R: városokban)
104 : 32 nekiindulhatott (R, 1883: nekiind ulhatott — sh. —)
108 : 23 fertőztették (R, 1883: fertőzteték — sh. —)
25 férjet (NK: férfit)
115 : 21 ugorj (NK: ugorjon)
117 : 4 mint hadseregében (NK: mint *a* hadseregében)
118 : 29 Nem féltek . . . (NK: új bekezdés)
31 *Azt* (NK: *Ez*)
121 : 15 menedékbarlangokban (NK: menedékbarlangban)
126 : 15 füveznek, *addig* a kutyák (NK: füveznek, *a* kutyák)
129 : 6 dobjában (R, NK: dobján)
26 és *a* mongolokat (NK: és mongolokat)
140 : 27 dörgölözött (NK: dörgölődzött)
141 : 26 elébb (NK: előbb)
142 : 34 ösmer (NK: ismer)
143 : 6 monda (NK: mondá)
15 seprível (NK: seprővel)
13, 23; 144 : 14 Mózsés (NK: Mózes)
144 : 11 Vesztegelni kellett . . . (NK: új bekezdés)
145 : 8 kérdezé (NK : kérdé)
146 : 10 Egész világkereskedés . . . (NK: új bekezdés)
28 szandarak (R: szandaruch)
147 : 22 kelle (R, 1883: kellene — sh. ?—)
29 tanulni kellett. Az arab nyelvet. (NK: tanulni kellett az arab nyelvet.)
31 nyugoton (NK: nyugaton)
149 : 23 mfvelni (NK: művelni)
159 : 11 hogy *ki* az (NK: hogy az)
160 : 5 *kadinám* (R, 1883: *szultánám*)
31 kötőléket (NK: köteléket)
162 : 5 *ez* az igazi (R: *az* az igazi)
7 *hanem ez* (R: *hanem az*)
166 : 15 épen, egészségben, *csendesen* szunnyadva (NK: épen egészségben szunnyadva)
30 *Kadun-Kiet-Khudának*, az eunuchok főnökének (R: *Karken-Kies-Khodának*, az eunuchok főnökének)
168 : 22 kelle (NK: kellett)
27 *laktalan* (NK: *lakatlan*)

Lap: Sor:

- 169 : 3 *Átkozott a víz* (R: *Csikozott a víz*)
14 *A Jordán* (NK: *Jordán*)
14 *e tengerbe* (NK: *a tengerbe*)
171 : 29 *naponkinti* (NK: *naponkint*)
174 : 16 *felkölthető* (NK: *fölkölthető*)
27 *fodrosodik* (NK: *felfodrosodik*)
175 : 6 *Az öklei . . .* (NK: *új bekezdés*)
22 *halottal előre* (NK: *halottal*)
176 : 12 *Mazada vár* (R: *Marenda vár*)
177 : 9 *a fürdés* (NK: *fürdés*)
18 *szövétnekvilágnál* (NK: *szövétnek világnál*)
178 : 14 *s ami a* (NK: *s a*)
181 : 5 *kötélüket* (NK: *kötéléket*)
182 : 4 *parancsolám* (NK: *parancsolom*)
183 : 31 *mosdószerűl* (NK: *mosdóvízűl*)
185 : 4 *megvesztegethetlen* (NK: *megvesztegethetetlen*)
7 *csapott* (R: *rácsapott*)
12 *a halállal* (R: *s halállal*)
17 *akinek ő a szeme* (NK: *akinek az ő szeme*)
187 : 20 *a rendeleteit* (NK: *rendeleteit*)
188 : 7 *bevehetlen* (NK: *bevehetetlen*)
13 *Ő ezt* (NK: *Ő azt*)
23 *a szívéhez kapott* (NK: *kapott a szívéhez*)
190 : 4 *egy keresztyén lovag* (R: *egy keresztyén veled*)
12 *hajtóm* (R: *hajtóm*)
15 *kalendáriumotokban* (NK: *almanachotokban*)
191 : 15 *Rég ideje* (NK: *Régi ideje*)
192 : 16 *méltóbb, a feleségem* (R: *méltóbbé, a feleségemé*)
193 : 5 *Mária egyik kezét a szívére, a másikat az ajkára szorítja*,
a regénynek e mondattal kezdődő, befejező része a kritikai
kiadás alapjául szolgáló három szöveg közül csak az 1883-as,
első kötetkiadásban és a Nemzeti Kiadásban található meg.
A Regényvilágban közölt szöveg e mondattól kezdve el-
térést mutat. A regénynek a folyóiratban közölt, és az
utóbbi változatoknál lényegesen rövidebb befejező része
így hangzik:

„Ettől az órától fogva Mária úgy eltűnt a várul, hogy nyomára nem találtak.

De egy hó mulva Lebée László levelet kap a Maros-
széken levő Bükkös-Mária apácakolostor fejedelemasszo-
nyától, melyben tudatják vele, hogy az eltűnt feleségét ott

Lap: Sor:

megtalálhatja — a rovatalon. A nő kiszenvedett: meghalt. Eljöhetsz a temetésére.

Mária holtteste ott feküdt a pompás castrum dolorison: körülötte nagy réztartókban sárga viaszgyertyák: két összetett kezében az olvasó: az apácák térden állva imádkoztak a koporsó körül.

Lebée László hosszasan, sokáig állt ott mozdulatlan a katalak előtt, szemeit le nem véve hitvese arcáról.

S nem vitte rá a lelke, hogy csak egyszer is megcsókolja ezt a hideg arcot: talán félt, hogy a halott visszaadja a csókot. — Mert ha nem tette volna, akkor rájő vala, hogy az nem hullafő, hanem csak egy viaszból készült alak. Az igazi Mária, az ő hitves társa ott nézi ezt a jelenetet egy sűrű rácsmögül.

És végignézi az egész gyászszertartását — saját tetemének: mikor rá szegeznek a koporsó-födél, mikor leviszik azt bús énekszó mellett a kriptába, mikor egyenkint visszajönnek, a sötét gáderbul, a sarkövet a nyílásra illesztik. És akkor látja, hogy László és Anna egymás keblére borulnak.

Mária a rácsozat mögött térdelve, kezeire hajtá arcát és forrón imádkozott, hogy tegye őket boldoggá az Isten!”

Idáig jegyzé fel a krónikás történetet e csodálatos asszony-nak a sorsát. Mesének képtelenség volna ez; ha költemény volna, nevetnének fölötte; de azt tudva, hogy ez igaz történet volt: nagyot gondolkozhatunk utána, — mekkora világ fér el egy asszonyi szívben!

- 196 : 5 teljes (NK: egész)
7 udvarándl (NK: udvarában)
198 : 30 térdeplő (NK: térdelő)
199 : 13 kifáradt (NK: fáradt)
202 : 19 rémei (1883: réme — sh. —)
24 rejtett (1883: rejzett —sh. —)
203 : 16 az a név (NK: az név)
23 Ő mindennap . . . (NK: új bekezdés)

MOTÍVUMROKONSÁG

Bár Jókai e regényével viszonylag keveset foglalkozott a szakirodalom, néhány motívumrokonságra azért így is rámutattak az első kritikákban és egy-két későbbi tanulmányban.

Már Acsády Ignác a regényről írt bírálatában felhívta a figyelmet arra a hasonlóságra, de egyszersmind különbségre is, ami Jókai e művének és a *Damokosoknak* az alaptémája között fennáll. (PN 1883. nov. 10. 309. sz.)

A hitvesi hűségnek és önfeláldozásnak e két regényben megtalálható rajzára rámutatott a Koszorú kritikusa is. (—M. Koszorú 1883. nov. 25. 47. sz. 753—755.)

A regény utóélete során szintén kiemelték az egyezéseket és hasonlatosságokat, amelyek a női főhős alakját Jókai más regényeinek hősnőivel kapcsolják össze. Fülöp Adorján Mária önfeláldozó jellemét Ilmerinen Zeneidáéhoz hasonlítja (*Szabadság a hó alatt*), aki szintén lemond szerelme tárgyáról. (*Jókai kiváló nőjellemei*. Koszorú 1885. 50—52. sz.) A férjét megmentő hitves ösképe természetesen Lávayné (*Politikai divatok*), akinek megalkotásakor Laborfalvi Róza 1849-es gondoskodó szeretete lebegett az író előtt. (Vö. Nagy Miklós: *Jókai*. Bp. 1968. 227.)

Foglalkoztak az irodalomban azokkal a motívumokkal is, amelyek a szász főhős alakját rokonítják Jókai más munkáiban megrajzolt szász hősökéhez. Henning Brüniszkáldnak, a székely lánnyal kötött házasság által magyarrá váló szász férfinak a motívuma megtalálható a *Háromszéki lányok* című novellában is, ahol a székely lányt feleségül vevő derék brassói szász, Weimuth Józsefet a székelyek megválasztják székelynek. (Bernfeld, 30—32.)

A regénnyel kapcsolatban még több kisebb, nem a regény egészére vonatkozó motívumrokonságra is találunk utalást az irodalomban; ezekre a tárgyi és nyelvi magyarázatok között hivatkozunk.

Ezúttal még arra a megegyezésre kell felhívniunk a figyelmet, amely a regényben található keresztes hadjáratokkal kapcsolatos

értékelés és Jókai korábbi történeti munkájának (*A magyar nemzet története*. Pest, 1870.) megfelelő fejezetei között megtalálható. Az író az ebben az 1870-ig már három kiadást megért magyar történetében a keresztes hadjáratokról alkotott, általános ítéletét (különös tekintettel a korábbi keresztes csapatok magyarországi pusztításaira), és a II. Endre hadjáratának a leírásában felhasznált motívumokat a regényben is jórészt megismétli. E megfelelésekre részletesen szintén a tárgyi és nyelvi magyarázatok között mutatunk rá.

Lap: Sor:

- 5 : 4 *krónikai vázlat* a kéziratban megtalálható zombori evangélikus lelkész, Rozsondai László úrnál — Orbán Balázs így ír a regény alapjául szolgáló rege eredetéről: „Ez a kézirat egy a nép ajkán élt történeti regének hű leírását adja, azt a század elején írta le Zsombornak egyik lelkésze úgy, miként neki egy öreg zombori gazda elbeszélte, a kézirat alatt T. M. betű van, mely a nevezett lelkész nevének előbetűit képezi.” (l. k. 190.) „A luth. lelkész Rozsondai úr szívességéből nyert” regét azért közli, mert Zsombor vára és a falu alakulására és történetére nézve némi világot derít. (l. k. 188.)
- 11 „*Királyföld*” — a XIII. századtól az erdélyi szászok autonóm területe. Az 1876. XXXIII. tc. megszüntette közigazgatási különállását. Orbán munkájának 6. kötetében részletesen foglalkozik a Királyföld rendezésének kérdésével. Sikraszáll annak Háromszékhez való csatolása mellett, mert ezáltal „teljesülhet a népnek óhajta, csak ez mentheti fel a népet a tovább el nem viselhető patríciusi zsarnokság alól . . .” (6. k. 122.)
- 12 *Zsombor vára* — Orbán Balázs így ír Zsomborról és a székely—szász ellentétről: „Zsombor határfaluja az itt kezdődő Kőhalomszéknek, de azért még itt magyar keblek dobognak, magyar szót hall, s páratlanul szép magyar nőket lát az utas. E falut magyar lutheránusok lakják, kik bár a szászos viselkedést és építési módot elsajátítják, de azért nemzetiségüket, s azzal hazafias érzelmeiket híven megőrzék, mit annál inkább méltányolhatunk, mert ezen lutheránus hontársaink (kik a hét faluban és szász székében 20.000-nél többen vannak), a szász hierarchiától függvén, a szász hatóságok hatalma alatt élvén, — ezek mindent elkövettek azoknak elnémetesítésére, s beolvasztására; de hála papjaik jó érzelmének, sikertelenül. Ezen községnek, ezen övéiktől

elszakított árva nép sokszor folyamodott, hogy úgy közigazgatásilag, mint vallásilag csatoltassanak a magyar érdekekhez, hogy megmentessenek a felettök zsarnokoskodó szászok kimélytelen üldözése és zsarolásától; de mindeddig ezen a mi viszonyaink közt nagy horderejű kérdés eldöntetlen maradt.” (l. k. 187.)

5 : 14 *Kőhalomszék* — a régi Erdélyben a szászok földjének egyik széke (közigazgatási területe), melynek székhelye Kőhalom volt. 1876-ban Nagy-Küküllő vármegye kebelezte be.

19 *Kőhalom várát, amit ők „Reps”-nek neveznek, a rómaiak pedig hajdan „Romadivum”-nak híltak.* — A várról Kőváry László műveiben (*Erdély régiségei*. Pest, 1852. 247—48., és *Erdély történelme*. Pest, 1859. 2. k. 10.) találunk adatokat, melyeket Orbán Balázs is — némi kiigazítással — átvett. (l. k. 191—92.) E forrásokban bukkan elő a két főhős neve is:

„Kőhalom, németül Reps, egyike a Szeben-táji szász kisvárosoknak. A város felett, sziklacsúcson igen festőileg áll egy várróm, mely annyira ép, hogy pár bástyáját ma is rakhelyül használják. Mikor épült, nincs feljegyezve, azonban, hogy 1323-ban mint erőd szerepel, arra nézve fennmaradt az, hogy amidőn az említett évben a szászok Henning volt szász ispán vezérlete alatt Robert Károly ellen fellázadtak, s királyi seregek szálltak ki ellenek: Tamás vajda az említett év szeptemberében Kőhalmat ostromolta.” (Kővári: *Erdély régiségei* 247—248.)

Orbánnál megtaláljuk Kőhalom másik, Jókai által említett elnevezését: „Kőhalom helyén Lazius Ptolomeus Romadivumát keresi. A magyarok bejöttekor a hagyomány szerint Kozd vagy Koos nevű város vagy helység épült oda, mely a mongolok által feldulatván, a szászok a régi város romjaira vagy kőhalmára építék a mostani várost. Ez egy 4000 lelket számláló csinos mezővároska, melynek lakói, mint Székelyföld szélén lakók, tudnak magyarul, s rokonszenveznek is velünk.” Építési korát ő sem tudja, de a vár falaiból arra következtet, hogy jóval korábbi, mint a szerinte 1324-ből származó, első vele kapcsolatban ismert történeti feljegyzés. (Orbán: Sz. l. k. 191.)

24 *Lebee László székely gróf* — Orbán a regény alapforrását képező regében emlegetett és Zsombor vára ostrománál szereplő „Lebei János nevű gróf”-fal kapcsolatban a követ-

kezőket jegyzi meg: „Hihetőleg csak primor volt, mert a székelyek között akkor nem voltak grófok. Az ő nevéből eredne a *ne lebegj* (ne kacérkodj) székely szó. Különben, hogy Róbert Károly korában Szt. Mártonon Lebée nevű család élt, arra biztos történeti adatunk van. Az 1324. előforduló Lebée Lászlónak lehetett utódja ez a *Lebei* László.” (l. k. 187.) Később, Kőhalom várának történetével kapcsolatban, Fejér György egyik adatára hivatkozva, helyesbíti Kővárinak az előző jegyzetben idézett helyét. E szerint 1324-ben a Kőhalom várában Henning száz gróf vezetésével fellázadó százszokat nem — mint Kővári állítja — Tamás vajda, hanem László erdélyi vajda verte le; az ő egyik okmányában van szó a vár alatt hősileg harcolt és elesett Lebée Lászlóról.

„. . . Úgy látszik — írja Orbán munkája egyik jegyzetében —, hogy Kővári hibásan nevezi ezen vajdát Tamásnak, mert Fejér C. Dipl. I. VIII. vol. II. p. 589—599. egy okmányt közöl, melyben épen az említett 1324-ik évben nem Tamás, hanem László erdélyi vajda a kuholmi vár alatti táborból okmányt ad ki, melyben az e vár alatt hősileg harcolva elesett szent-mártoni Lebée László (István fia) szent-mártoni jószágát, a szintén királyi seregben vitézkedő Mihálynak, Pál testvére és Tumpa Mihály Ampur fiának transcribálja.” (Orbán: Sz. I. k. 192. 4. jegyzet.)

- 6 : 1 „*primór* — a székelyek legvagyonosabb és legelőkelőbb társadalmi osztályához tartozó személy, aki a hadban lovas szolgálatot teljesített, és katonaságot volt köteles kiállítani
- 2 *egyike volt annak a száz székely testőrnek* — erről nem beszélnek a források; bizonyára ezzel akarta Jókai Lebéenek az Orbán által is kifogásolt grófi címét megmagyarázni. A király körül szolgálatot tevő száz székely lovasra nézve vö.: Orbán l. k. 6, 8.; és a XV. Notesz 50. rectóján olvasható „Székely száz lovas király körül” — bejegyzést. (*Főljegyzések* II. k. JKK 292.)
- 6 *Gertrud királyné siralmas esete* — célzás Meráni Gertrudnak, II. Endre feleségének meggyilkolására, amelyre a Bánk bán vezetésével kitört nagyúri zendülés alkalmából került sor.
- 7 *Homoród-Szent-Márton* — kisközség a régi Udvarhely vármegyében; mai neve: Mártinisz
- 12 *öccse* — itt: húga (régies alak)
- *szegény úrasszony e közben azzal áltatta a szívt* — E

- mondatot, miként Mikszáth Kálmántól tudjuk, Jókai utólag illesztette a szövegbe, hogy az illusztráció ne mondjon ellent a tartalomnak. (PH 1884. szept. 25. L. az *Irodalom*-fejezetnek a regény utóéletével foglalkozó szakaszát.)
- 7 : 5 *vajdkos asszony* — kuruzslással, babonás gyógyítással, jóslással foglalkozó asszony (Vö.: Ipolyi 2. k. 156, 194.)
- 27 *gróf Henning Brüniszkdld lovag* — Kővári Lászlónál bukkan fel először a név. (*Erdély történelme*. Pest, 1859. II. k. 10.) Kőhalom vára Róbert Károly korabeli ostromával kapcsolatban hivatkozik arra, hogy a felkelő sászok vezére „Szentpéteri Henning gróf” volt. Tőle vette át Orbán is a nevet. (l. k. 192.) Jegyzetéből az derül ki, hogy a Henning gróf ellen fellépő és a sászokat leverő László erdélyi vajda seregében harcolt egy szent-mártoni Lebée László is. Ezen a helyen szerepelt együtt a két név, Jókai bizonyára innen vette át regényébe, áttéve őket egy más korba és lényegesen módosítva mind a történelmi adatokat, mind pedig a regébe foglalt cselekményt.
- 29 *lednyasszony* — nemesleány
- 8 : 8 *pitykővet játszik* — régi gyermekjáték, amelyet három vagy öt sima kavicsal játszanak. A múlt században az egész ország területén elterjedt játékot egyes vidékeken pitykővezésnek, máshol bikázásnak, frickővezésnek vagy peggyes játéknak is nevezték. (L. Kiss Áron: *Magyar gyermekjáték gyűjtemény*. Bp. 1891. 472—477. és Hathalmi Gabnay Ferenc: *Gyermekjátékok*. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője 1903. 250.)
- 15 *édes jdtom* — Orbán írja: „A székely legjobb barátját, ki vele bajt s veszélyt megoszt, Ját, más kiejtéssel Jádnak nevezi.” (3. k. 155.) Jókai XV. sz. Jegyzetfűzetében is szerepel e szó: „Játbarát.” (45. lap verzőja.) (*Főljegyzések* II. k. JKK 296, 693.) A *Damokosok*ban szintén előfordul. (JKK 6, 268.)
- 17 „*a mi törvényünk az, hogy az idegennel nősült székely nő minden vagyonát elveszti.*” — A *Bálványosvár* c. regényében ugyancsak ír Jókai a kibecsülés ősi szokásáról: „Nálunk pedig az a törvény, hogy amely székely asszony idegenhez megy nőül, azt a birtokából a szomszédai kibecsültetik.” (JKK 23.) Orbánnál is van szó e szokásról, de az ott leírtakat Jókai módosításokkal használja fel. (Sz: I. k. 8.) (Vö. még Jókai jegyzeteit. *Főljegyzések* II. k. JKK 292, 678.)

Ľap: Sor:

- 8 : 19 *légy székellyé.* — Jókai szász regény- és novellahősei között számos olyanral találkozunk, akik, ha nem is nyelvileg, de érzésben magyarrá válnak. *A két szász* című történeti humoreszkjében egy becsületes szebeni szász varga veri meg a szász választófejedelem fullajtárát, mert az nem Apafit, hanem a szász választófejedelmet dicsérte. *A Fráter György* című regényében egy nagyenyedi, tisztességes szász felindulásában agyonver egy magyar diákot, mert az azt fejtegeti, hogy nem törődik hazájával, hanem a törököt támogatja. *A Hdromszéki lányok* című novellájában a derék brassói szász, Weimuth Józsefet, aki székely lányt vett feleségül, a székelyek megválasztják székelynek. (L.: Bernfeld, 30—32.)
- 9 : 5 *székely lakodalom* — leírását Jókai Orbántól vette át, némi módosítással, rövidítéssel. (Sz. l. k. 99—104.) A XV-ös számú Jegyzetfüzetben, a 49. rectón szerepel ez a bejegyzés: „Székely lakodalom.” (*Följegyzések* II. k. JKK 293, 680.)
- 13 *vőfény* — vőfély
- 13 *nyoszolyó* — nyoszolyólány
- 10 : 27 *lófő* — a székely nemzetség lovagi rangú, kiváltságos tagja, aki lovon vonult hadba
- 27 *pristáld* — itt: poroszló (latinul: pristaldus). Hazánkban a bírónak volt a legfontosabb segéde századokon keresztül. Tágabb értelemben: bírói hivatalt viselő személy. (Ipolyi 2. k. 241—43.) A szó *perestáldó* változatban előfordul a *Báldányosvárd*ban (JKK 11, 293.) és *A Fráter György*ben is. (l. k. 159.) Vö. még a XV. sz. Jegyzetfüzet bejegyzését: „Perestáldó”. (42. r.) (*Följegyzések* II. k. JKK 300, 703.)
- 28 „*vitéz sereg*”, „*gyöngye sereg*”, „*tehetetlen sereg*” — Orbán a székely határőri katonaságnak következő négy osztályát különbözteti meg: actio hadtest, tartalék, gyenge sereg és a tehetetlenek osztálya. (l. k. 9.) A XV. sz. Jegyzetfüzetben olvasható: „Gyenge sereg tehetetlen sereg.” (50. r.) (*Följegyzések* II. k. JKK 292, 678.)
- 11 : 1 *a székelyeknek kemény törvényük volt* — Jókai a *Báldányosvár* c. regényben is ír a székelyek hadkötelezettségéről. (JKK 6.) A XV. sz. Notesz ide vágó bejegyzése: „Egy hónapig maga kenyerén hadakozik” (50. r.) (*Följegyzések* II. k. JKK 292, 678.)
- 8 *Egyéb adót úgy sem fizetett a székely* — Orbán írja: „. . . Ily sarkalatos előjoga volt a székelyeknek . . . hogy semminémű pénz-adót nem fizetett, csakis ökör-adót; de a mely kivált-

Lap: Sor:

ságaikért és előjogaikért tartoztak harc idején fejenként felkelni, s minden időben a király udvarában (felváltva) száz lovast tartani.” (1. k. 8.) A *Báldányosvár* című regényben is van szó a székelyek adómentességéről. (JKK 6.)

- II : 9 *billogoztatott el minden kapu birtokosa egy ökröt a királyfi szándára* — minden birtokos köteles volt — adó fejében — egy ökröt beszolgáltatni. Ipolyi is ír a székelyek ököradójáról, „melyet a királyok koronázásakor, királyi házasság s királyfiak születése alkalmával . . . szoktak volt a székelyek adóul adni”. E szokást esetleg a turkok egykori ököráldozata maradványának tartja. (2. k. 290.)
- 16 *Aranyosszék* — a régi hét székely szék egyike volt. Az 1876. XXXIII. tc. Torda-Aranyos vm.-vel egyesítette.
- 23 *búcsújáró sereg* — a búcsú a katolikus egyházban a hívők túlvilági büntetésének részben vagy egészben való elengedését jelenti. Búcsút lehetett nyerni — többek között — bizonyos zárandoklatokon való részvétel által. A kereszties háborúkban való részvétel szintén búcsúnyeréssel volt összekapcsolva.
- 12 : 3 *sűv* — sógor
- 16 *a dolmányára rátűzött neki egy keresztet veres posztóból* — a kereszties hadjáratok résztvevői „a népek különbsége szerint, különféle színű keresztet varrattak ruháikra”. (Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. 2. kiad. Pest, 1860. 219.) Innen származik a „keresztiesek” elnevezés is.
- 13 : 10 *Endre király Spalatóban vár rakók* — II. Endre magyar király nevéhez fűződik az 5. keresztieshadjárat vezetése. A magyar történetírók, köztük Horváth Mihály is, részletesen foglalkoznak a hadjáratral. Horváth leírja, hogy Endre 1217. augusztus 23-án érkezett Spalato dalmát kikötőbe, ahol csatlakoztak hozzá a szászok és más kereszties seregek. (343.)
- 14 *Megfogadta boldogult atyjának* — III. Bélának. Megemlékezik erről a legtöbb forrás, így Michaud is. (3. k. 405.)
- 18 *a magyarok megölték a feleségét* — Gertrud királynét, 1213-ban
- 18 *Halics* — a mai Galícia, amely a XII. század elején kivált a kijeji nagyfejedelemség kereteiből. A XII—XIII. század fordulóján az ott folyó feudális pártharcokba magyar királyok is többször beavatkoztak; 1214-ben II. Endre sok áldozattal járó hadjáratot vezetett Halics ellen, melynek eredményei azonban nem bizonyultak tartósnak: az 1219-

Lap: Sor:

- ben kirobbant halicsi népi felkelés elűzte a magyar urakat.
- 13 : 20 *elvett egy vén hárpídt onnan Tüvingiából* — II. Endre 1216-ban valójában Jolántát, az auxerre-i és namuri gróf leányát vette nőül.
- 33 *Mint székely tartozom az országom határárt védelmezni* — a hadkötelezettség csak az ország határain belül volt érvényben
- 14 : 8 *négy pápa hirdetett kereszties háborút* — VII. Gergely, II. Orbán, III. Jenő és III. Ince pápa
- 9 *Én azt tanultam, hogy Krisztus visszadugta Szent Péternek a kardját a hüvelyébe, s azt mondta, hogy őmiatta ne verekedjenek.* — Hivatkozás a Szentírás szavaira. (János 18, 11.) A kereszties hadjáratoknak, köztük II. Endre vállalkozásának az elítélése megtalálható a *Báldányosvár* című regényben is, ahol Szilamér mutat rá a szent cél ürügyén elkövetett kegyetlenkedésekre és a hadjárat káros következményeire. (JKK 99—100.)
- 15 *Kitűzöm az őshit zdszaját a váramra, s behozom a lóldozatot* — Az a motívum, hogy az első magyar királyok által kiirtott ősvallás a Székelyföldön tartotta fenn legtovább magát, Jókai több művében, így pl. *A jövő század regényé*-ben (l. k. 92.) is előfordul; a *Báldányosvár* pedig teljes egészében ezt a témát dolgozza fel.
- 28 *Hopcihér* — gonosz lélek, ördög. Előfordul a *Báldányosvár*-ban is (JKK 47, 304.) Vö. még: Ipolyi l. k. 113.)
- 34 *a víznek nincsen gerendája.* — A közmondás „Nincs a víznek rakoncája” változatban megtalálható Erdélyi János gyűjteményében. (*Válogatott magyar közmondások*. 2. kiad. Pest 1862. 253.) Margalits Ede a *Magyar közmondások és közmondásszerű szóldások* című összeállításában (Bp. 1896. 760.) mindkét változatát közli. Ugyanígy szerepel Kassai József *Magyar—dike szó-könyvében* (Pest, 1835. IV. 184.) is.
- 15 : 5 *Zoérard vértanú* — a zaborhegyi bencés apátságához tartozó remete Szt. István korában. Legendáját Szabó Károly közli (*Emlékiratok a magyar kereszténység első századából*. 2. kiad. Pest, 1869. 103—109.)
- 7 *„a holt tyúk is kikaparjal”* — A közmondás „A tyúk is kikaparja” változatban előfordul Erdélyi Jánosnál (*Válogatott magyar közmondások*. 1. kiad. Pest, 1862. 242.). Jelentése: Hamar kiderül.
- 9 *a Szentföldre való kirándulás még a boszniai hadjáratnál is kedvetlenebb vállalat volt.* — Célzás az 1878-as, Bosznia és Hercegovina megszállásával végződő balkáni hadjáratra.

Lap: Sor:

(Részletesebben erről a *Keletkezése, forrásai* c. fejezetben szóltunk.)

15 : 11 *Négy szent hadjárat lefolyt* — a keresztes hadjáratok a XI—XIII. században pápai kezdeményezésre létrejött hódító hadjáratok voltak, amelyek a Szentföldnek (Jeruzsálem vidékének, Palesztínának) a muzulmánok (mohamedánok) uralma alóli felszabadítását tűzték ki célul. Valódi indítékuk a közép- és nyugat-európai feudális országok különböző társadalmi rétegeinek gazdasági helyzetéből fakadt. A jobbágyparasztok tömegei a kizsákmányolástól és az éhínségtől menekültek e háborúkban való részvételükkel, az egyházi és a feudális urak pedig elsősorban ezeknek a tömegeknek az elégedetlenségét kívánták levezetni e hadjáratokkal. A kisebb nemeseket ösztönözte még a földszerzés vágya, a nagy hűbérurak pedig hatalmukat kívánták kiterjeszteni vazallus államok szerzésével.

Az 1. kereszteshadjárat (1096—99) során elfoglalták Antiochiát és Jeruzsálemet. Ennek nyomán a törököktől elragadott területen feudális államok alakultak, köztük a jeruzsálemi királyság. A 2. hadjárat (1148—49) Szaladin szultán győzelmével végződött, aki megverte a jeruzsálemi király seregeit, és Jeruzsálemet is visszafoglalta. A 3. keresztes hadjárat (1189—92) megkísérelte Jeruzsálem újból való elfoglalását, de ehelyett csak Akkont foglalták el. A 4. hadjárat (1202—04) nyíltan bevallott célja Bizánc elfoglalása volt, aminek megtörténte után megalapították a Latin Császárságot. Ezután (1217—18) került sor az 5. keresztes hadjáratra, amelynek egyik vezetője II. Endre magyar király lett. Közben (1212) zajlott még le az ún. gyermek keresztes háború, amelynek elemeit az író szintén felhasználta.

Jókai a keresztes hadjáratokról már *A magyar nemzet története* (3. jav. kiad. Pest, 1870.) című művében is hasonló, idézett forrásainak stílusától eltérő, ironikus hangon nyilatkozott. „Valami egyszerű remete megpendíté az eszmét, a szikra lángot gyújtott, s a tisztábban látó egyházi és királyi főnökök jónak látták ezt szítani, csak így adhatva az egymás ellen fegyverzett népeknek egy közös irányt, mely ellen fegyvereiket fordítsák, csak így tisztíthatva ki országaikat egyszerre minden törvényrontó, gyilkos és rablóhadtól.

A pápa bűnbocsánatot hirdetett a Szentföld harcosainak,

Lap: Sor:

a vétkesnek nyitva volt az út a dicsőségre, az engesztelésre a gazdag zsákmányra és a menyországra.

A tusakodó oligarchák előtt nyitva volt az út a leg-nemesebb, a legszentebb vetélkedésre.

Néhány század alatt Európa ez úton három millió ember-től szabadult meg, kik azalatt itthon egymást emésztették volna meg, s kik nagy részének romlotttsága érdemessé teendé e világrészt Oceania sorsára, az elsüllyedésre.” (105.)

15 : 12 *Tuhutum* — Tétény, a hét vezér egyike

19 *Könyves Kálmán okos ember volt* — Jókai idézett történeti munkájában részletesen ír arról, hogy Kálmán milyen erőlyesen utasította vissza a keresztes hadjáratra buzdító egyházi felszólítást: „Midőn egész Európában a koldustól a királyokig, s a gonosztevőtől a szentekig mindenki lelkesülve volt a szent sír miatt indítandó harc dühétől, Kálmán volt az egyedüli, ki e harcot nem helyeslé, ki a felszólító püspököknek íly szavakat mert szembe mondani: „Töltse be mindenki azon helyet, melyre Istentől híva van, Istent mindenütt lehet imádni, nem kell érte Jeruzsálembe menni . . .” (104.)

27 *a kutyát bottal kergetik a nyúl után* — A közmondás néhány variánsát említi Margalits Ede munkája. (82.) Erdélyinél ez a változata szerepel: „Amely ebet bottal hajtanak a nyúl után, eb eszik annak fogtából.” (1862.)

30 *régi hunnus írásjegy* — az ősi székely írásról (rovásírás) Jókai a *Bálványosvár* c. regényében is többször ír, és az e regényéhez fűzött egyik megjegyzésében Orbán művére (l. k. 124.) utal forrásként. (JKK 12.) Említi még *A magyar nemzet történetében* (37.) és *A kiskirályokban* is. (l. k. 108.)

16 : 8 *minuskel* — a kisbetű régi elnevezése

8 *majuskel* — a nagybetű régi neve

16 *Chartuicius legendája* — a Hartvik regensburgi püspöknek tulajdonított legendát Jókai az *Emlékiratok a magyar kereszténység első századából* (ford. Szabó Károly. 2. kiad. Pest, 1869. 56.) c. kiadás alapján közli.

30 *ne búsulj semmi, azok is olyan jól agyon tudnak téged verni, mint a zsidók és a szaracénok* — Ez az ironikus rész Jókaitól származik, nem szerepel a legendában.

17 : 15 *idétlen eszű gyermekek* — a következőkben tárgyalt erdélyi gyermek keresztes seregről nem tud a történelem; Jókai az 1212-ben előbb Franciaországban, majd Németország-

Lap: Sor:

ban, a javarészt 12 évesnél fiatalabb gyermekekből toborzódott keresztetek történetének motívumait ültette át Erdélybe, II. Endre hadjáratának idejére. A gyermekek keresztet hadjáratairól Jókai legfőbb forrása, Michaud munkája is beszámol. (3. k. 377—79.)

- 17 : 17 *egy pásztorgyerek* — az a gondolat, hogy gyermekek fogják csoda által felszabadítani Jeruzsálemet, először egy Étiénne nevű, beteges lelki alkatú francia pásztorfiú fejében született meg. A krónikák által „kis prófétá”-nak nevezett francia pásztorfiú fellépéséhez hasonlóan, Németországban egy Nikolaus nevű tízéves gyermek állt egy húszezernyi fiú- és lányserg elére, szintén azzal a céllal, hogy a Szentföld meghódítására vonuljon. A keresztet eksztázistól elbolondított és nagyrészt a szegény, vallásos néptömegből származó gyermekeket azzal bűzdítették fanatizált „prófétái”, hogy a tengeren — Mózeshez hasonlóan — ők is száraz lábbal kelnek át, és Jeruzsálemben megalapítják „Isten királyságát”. A gyermekek nagy része útközben elpusztult, illetve Egyiptomban rabszolgakereskedők áldozata lett. (Zarborov, 244—47.)
- 19 : 9 *a német fajta a leghajlandóbb a rajongásra* — „Oly tulajdonsága ez a germán fajnak, melyet Jókai éles megfigyeléssel látott meg, de ezen a regényen kívül soha fel nem használt.” (Bernfeld, 34.)
- II *patarénok* — XII—XIII. századi boszniai és dél-magyarországi bogumil eretnekek. A bogumilok szektája Bulgáriában keletkezett a X—XI. században, mint elsősorban a bolgár parasztok vallási köntösből jelentkező antifeudális és bizáncellenes mozgalma. Tagadták a hivatalos egyházat, szembehelyezkedtek a társadalmi renddel, a jelenségeket a jó és a rossz harcából igyekeztek levezetni. Tanaiak elterjedtek Szerbiában és Boszniában is.
- 12 *cincérok* — a XVIII. század végén Macedóniából hazánkba telepedett, s főként kereskedelemmel foglalkozó görögök vagy románok
- 20 : 2 *a gyermekek ébrednek fel, mivelhogy az apák alusznak* — III. Ince pápa e szavait a modern feldolgozások is idézik: „Diese Kinder beschämen uns, während wir schlafen, ziehen sie fröhlich aus.” (Waas, Adolf: *Geschichte der Kreuzzüge*. I. Bd. Freiburg 1956. 255.) Jókai Michaud-nál találhatta meg, aki így idézte: „Ces enfants nous font un

Lap: Sor:

reproche de nous endormir, lorsqu' ils volent au secours de la Terre-Sainte." (3. k. 379.)

20 : 15 *Maros-Portus* — Gyulafehérvárhoz tartozó telep neve a régi Alsó-Fehér vármegyében

25 *hídjáró-nóta* — A szöveg az egész Európában a középkortól kezdve kedvelt és közismert énekes népi játéknak, az ún. hidasjátéknak egyikéből való. A játék folyamán a játzóknak egy hídon, vagy kapun kell átmenniök, amely azonban le van törve. A sereg maga csinálja meg, de ezenkívül még vámot is kell adnia. Jókai már *Az új földesúrban* is idézett egyik legnevezetesebb hidasjátékunknak, a Lengyel László-játéknak a szövegéből. (JKK 316, 484.) Ezúttal egy másik változattól idéz, mégpedig az Erdélyi János gyűjteményében a 408. szám alatt közölt szöveg alapján; attól csak alig eltérve. Az Erdélyinél található variáns eleje a játékhoz fűzött rövid utasításokkal így hangzik:

„(Bizonyos tér hídnak képzeltek, hol egy pár a híd túlsó végén állván, a túlfelőliek által így szólíttatik meg):

Túlsók. Eresszetek jó révésznek!

Innensők. Nem eresztünk!

Mert a minap itt jártatok,

Hidunk lábát eltörtétek,

Meg sem csináltátok.

Túlsók. Arany kulccsal kocogtatjuk,

Még is megcsináljuk.

Innensők. Hídnak is van váma.

Túlsók. Micsoda váma?

Innensők. Egy kemence kalács, egy szép leány.

(Most szabad az átmenet. Kettő kezét összefogva feltartja, s a többiek illy éneklés közt átbújnak):

Bújj, bújj, bokrostul,

Bokron innen által.

Vagyok bátor, jó vitéz,

Megyek hídon által.”

(Erdélyi János: *Népdalok és mondák*. Pest, 1846. 408.

Dallama megtalálható: *A magyar népzene tára I. Gyermekjátékok*. Szerk. Bartók Béla és Kodály Zoltán. Bp. 1951. 827.)

21 : 10 *koldusdió* — valószínűleg a koldustetű nevű gyomnövény szúrós, érdes magjáról van szó. Szinnyei *Magyar Tájszótár*-ban csak *koldus-mogyoró* szerepel szúrós csimpaj jelentéssel.

Ľap: Sor:

- 21 : 28 *manna* — a biblia szerinti csodálatos eledel, magyarázatát később Jókai is megadja. (I43.)
- 22 : 10 *Saul* — Izrael első királya, akinek nevéhez fűződik többek között a filiszteusok legyőzése. (Vö. Orbán 2. k. 62.)
- 22 *varégeri* — varégerék, ismertebb nevükön: varjágok, varégek: a normannok Kelet-Európába szakadt ágának görög és ósláv elnevezése. Jókainál *A három márványfej* c. műben is szerepel e név waraegerek formája (JKK 34, 505.); varégerék alakban pedig *Az új földesúrban* fordul elő. (JKK 347, 489.)
- 34 *wammsz* — ujjas, zeke
- 23 : 12 *gili madárka* — gillice madárka
- 17 *buba* — itt: kis leánygyermek
- 20 *A leány elhagyja az ő atyját és anyját, s követi az ő jegyesét* — (nem pontos) bibliai idézet. (Márk 10,7.) Hasonlóképpen idézi Jókai e helyet *Az új földesúrban* is. (JKK 318, 485.)
- 24 : 2 *Vannak a te Atyádnak haldlanyalái szdmosak, olyan a gyermekélet, mint a viráglevél: egy déli szél ráfuvall és lehull* — E sorokban a XC. zsoltárból származó reminiszcenciák fedezhetők fel.
- 23 *kan-bardt* — Jókai — lapalji megjegyzése ellenére is — nyilvánvalóan ironizálásra törekedett, mert a szó „erős, hatalmas, vezető” jelentése már az ő korában is meglehetősen elhomályosult a „nagyon érzéki” jelentéssel szemben.
- 25 : 11 *Heródes király* — (Nagy) Heródes (i. e. kb. 37–4.), Judea királya. Hatalomféltésében saját gyermekeit is kivégeztette. Máté evangélista neki tulajdonítja a megjövendölt Messiás (Jézus) elpusztítása céljából végrehajtott gyermekgyilkosságokat.
- 26 : 17 *Az Úr, aki Mózeszt átvitte a Veres-tengeren, minket is átvisz szdraz ldhbal a Maroson* — (Vö. a 17:15 és a 17:17-es jegyzetet.)
- 28 : 21 *hebdomon piac* — heti piac
- 29 : 8 *ariánusok* — Krisztus istenségét tagadó, eretneknek bélyegzett vallási tanítás követői. Nevüket Arius alexandriai papról kapták. A tan a római birodalomban a IV. század közepén igen elterjedt, azonban a katolikus egyház és a római birodalom üldözte és kiirtotta. Az XIII. századi ariánusokat említi Jókai a *Báldványosvár* c. regényében is. (JKK 218.)
- 8 *manichaeusok* — az i. u. III. századtól kezdve a Közél-Keleten

- elterjedt vallás követői. Alapítója a perzsa Mani (?216—276) volt. Tanítása szerint a világon két elv: a világosság és a sötétség, azaz az isten és az anyag áll szemben egymással; a Föld és az emberek mindkettőnek a keveréke. A manichaeusok a válságba jutott rabszolgatársadalommal és a kialakuló feudális renddel elégedetlen elemekből kerültek ki; az uralkodó osztály és az egyház mindenhol üldözte őket. A manichaeizmus eszméi nagy hatást gyakoroltak az eretnek — többek között — a bogumil tanokra.
- 29 : 19 *Bafomet bálványai* — a templomosoknak tulajdonított szimbólumok; a Baphomet nevet régebben a Mohamed név elferdítésének tartották. Jókai több regényében is előfordul. *Egy az Isten* (9); *Egy hírhedett kalandor a tizenhetedik századból* (JKK 131, 374.); *Rákóczy fia* (8); *A lélekidomár* (1. k. 178.); *Rab Ráby* (JKK 415); *És mégis mozog a föld* (JKK 1. k. 22, 540.)
- 30 : 7 *Ugyanabban a magyar nemzetben, mely száz év előtt az országnak keresztülvonuló keresztes hadakat olyan szépen fogadta* — Jókai az 1096-ban az országon átvonuló és garázdálkodó francia és német keresztes hadakra céloz, amelyeket Kálmán — erőszakoskodásaik miatt — fegyverrel támadott meg és üzött ki az országból. Részletesen ír ezekről a harcokról Horváth Mihály (*Magyarország történelme*. 2. kiad. Pest, 1860. 219—221.), és vele megegyező szellemben Jókai is *A magyar nemzet történetében*. i. kiad. (106—107.)
- 14 *Előjöttek Szkétiából avagy pedig Skandináviából* — Jókai, akár csak Orbán, nem fogadta el a finnugor elméletet, hanem kitartott a hún—magyar rokonság gondolata mellett. (Vö.: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képekben*. III. 280.) E néhány mondatban egyébként népies-humoros történeteszemlélettel adja elő a magyarok származását és kalandozásait.
- 17 *kalevain* — finnugor származású. Kaleva a finn, Kalev az észt eposz főhőse.
- 18 *turkomán* — Jókai 'török' értelemben használja
- 29 *a nép kizsarolva a főuraitól, a szaracén adószedőktől*; — Jókai *A magyar nemzet történetében* is azt írta, hogy II. Endre „adószedői, kincstárnokai gazdagultak, a nép szegényült és a királyi kincstár üres maradt.” (138.) A XI—XII. században Magyarországon szaracéneknek lényegében az izmaelitákat, azaz a mohamedán vallású lakosságot nevezték. Az egyes

források szerint már a X. századtól kezdve bevándorolt nép részben kereskedéssel, részben pedig földműveléssel foglalkozott. Csak vallásilag voltak egységeseek, anyanyelvüket illetően különböztek egymástól. A latin hivatalos nyelvben „ismaelita”, illetve „sarraceni, saraceni” névvel szerepeltek, a magyar beszédben pedig bőszozményeknek és szerencsének hívták őket. (Vö.: Melich János: *Néhány magyar népről*. Magyar Nyelv 1909. 389—90.)

30 : 31 *Zsodoma és Gomora* — szokottabb formában: Szodoma és Gomora

31 *a királyné elcsábíttatja az öccsével a nádor feleségét, erre a primás a királyné ellen olyan tanácsot ad, amit kétféleképp lehet olvasni* — Amikor 1213-ban II. Endre Halicsba vonult seregével, távollétében a kormányzással megbízott Gertrud királyné, öccse, Berthold által elcsábíttatta Bánk bán feleségét. A bosszúra készülő nádornak az esztergomi érsek állítólag ezt a kétértelmű üzenetet küldte: „Reginam occidere nolite timere bonum est; si omnes consentiunt ego non contradico. Melyet a különböző megszokás szerint így is lehet érteni: A Királynét megölni nem kell, — félnetek jó lesz; ha mindenki beleegyez, — én nem — ellenzem. De emígy is lehet magyarázni: A királynét megölni nem kell félnetek, — jó lesz; ha mindenki beleegyez, én nem ellenzem.” (Jókai Mór: *A magyar nemzet története*. 137—38.)

31 : 3 „No fiaim, ez többet meg ne történjék!” — Hasonló fordulattal él Jókai *A mordidlis ezredes* c. anekdotában (*A magyar nép adomái*. Pest, 1856.), a *Kárpáthy Zoltánban* (JKK 145.) és *Az új földesúrban*. (JKK 198, 475—76.) Ezúttal az író e mondattal is Endre hatalmának erőtlenségét akarta érzéltetni.

5 *S ekkor jutott eszébe Endre királynak, hogy ő elmegy Palesztinába, a Jordán vizébe megfürödni.* — Jókai *A magyar nemzet történetében* hasonló iróniával ír Endre hadjáratáról: „Miotán a király saját országában ilyen jól rendben hagyta a mindenféle pogányokat, megindult egy derék hadsereggel, őket Palesztinában kiirtandó.

Gályára rakott hadával oda szerencsésen el is jutott, bejárta a szent helyeket, hol egykor a Megváltó sokkal egyszerűbb és mégis hatályosabb fegyverrel terjeszté az igaz hitet, megfürdött a Jordán vizében, csókolá az igaz keresztet, harcolt a Thábor hegyén, imádkozott a Karmelen,

Lap: Sor:

- s küzködött éhséggel és szomjúsággal a tejjel, mézzel folyó Kanahánban.” (139.)
- 31 : 8 *egzekvúldjk* — gyötrik, végrehajtással fenyegetik
- 12 *a porosz* — Jókai poroszokra vonatkozó megjegyzéseinek forrása: Michaud műve. (3. k. 408.—415.)
- 16 *Perkúnsz meg a Pikollosz istenek* — a porosz ősvallás istenei; Perkúnász a villám és a tűz, Pikollosz a halottak istene. Ír róluk Michaud is. (3. k. 412—13.)
- 18 *Potrinposz* — a vizek és a folyók istene a régi porosz mitológiában (Vö.: Michaud 3. k. 413.)
- 24 *Lloyd társaság* — több hajózási és kereskedelmi társaság neve. Az angol példa nyomán sok országban, így a monarchiában is alakult Lloyd társaság. A pesti Lloyd épületében székelt Tisza Kálmán pártjának köre a fúzió után; bejáratos volt ide Jókai is. Velencével kapcsolatban természetesen gúnyosan, szándékos anakronizmussal hivatkozik a Lloyd társaságra.
- 26 *illendő viteldj mellett* — Horváth Mihály szerint, azonkívül, hogy a magyar király Zárát örök időkre átengedte Velencének, a bérbeadott szállító hajókért egyenként 550 ezüst girát fizetett. (341.)
- 32 : 1 *Spalatóban a Diocletian császári palotdjából átalakított . . . székesegyházban* — Jókai pontatlan, mivel a templom nem az óriási palotából épült át, hanem annak csak egy részéből, a császár mauzóleumából. Az ugyanitt említett érckapu valóban a tengerre vezet.
- 7 *templomos vitézek* — templáriusok, templomosok: a szentföldi kereszties államok védelmére 1119-ben alakult egyházi lovagrend tagjainak a neve. Közép- és Nyugat-Európában sok birtokot szereztek; ezenkívül bank- és uzorazületekkel foglalkoztak. A XII. században Magyarországon is letelepültek. II. Endre Della Croce Pontiuszt, a templáriusok mesterét követül küldte előre Velencébe, a szentföldi úthoz szükséges hajók megszerzése végett. (Vö.: Pesti Frigyes: *A templáriusok Magyarországon*. M. Akad. Értesítő 1861. 44—45.)
- 8 *Szent János lovagok* — a legrégebb szerzetesi lovagrend, melynek célja, a templáriusok rendjéhez hasonlóan, a hitetlenek elleni harc volt.
- 13 *Szaladin* — (Salah al Din) (1138—93) egyiptomi uralkodó, aki hatalmát Szíriára is kiterjesztette. Harcolt a jeruzsálemi királyság ellen; 1187-ben legyőzte a kereszties seregeket, és

Lap: Sor:

- elfoglalta Jeruzsálemet. Eredményesen szállt szembe a 3. kereszteshadjárral is.
- 14 *Ibn-Alatir* — (Ibn al-Athir) (1160—1233) arab történetíró; főműve (*Kamil al-tawarikh*), amely 1230-ig dolgozta fel az iszlám történetét, a legfontosabb forrásmunkák egyike. (Vö. *Storici arabi delle crociate*. A cura di Francesco Gabrieli. Torino, 1963. XXIII—XXIV.)
- 32 *Ínség volt Szíria leggazdagabb vidékein* — (vö. Michaud 3. k. 420.)
- 33 : 11 *Richard de Saint-Germain* — egyike a kor krónikásainak, akinek adatait Jókai Michaud (7. k. 55.) nyomán használta fel.
- 31 *Mózes és a fűrjek* — a biblia szerint a zsidókat a Kánaán földjére való vándorlásuk során az Úr fűrjekkel táplálta (Mózes 2. k. 13.)
- 34 : 12 *Megtaláltam a szent dárdat, amivel a keresztfára feszített Idvezítő oldalát megöklelte a római lictor* — Jókai a krónikák nyomán Michaud művében is leírta, de még az első kereszties hadjárat során keletkezett legenda elemeit használja fel akkor, amikor a „szent lándzsa” újból való megtalálását előadja. (Vö. Michaud 1. k. 303—306.) Bár II. Endrével kapcsolatban is emlegetnek a források ereklyék összegyűjtését, erről az esetről azonban nem szólnak; ezt Jókai ültette át a korábbi legendából. A tűzpróba motívuma is onnan ered: ott Pierre Barthélemit, a szent ereklye első megtalálóját, Jókainál Zenobiust vetik alá az istenítéletnek. E „csodával” kapcsolatban egyébként a marxista történetírás úgy vélekedik, hogy „a kereszties hadjárat szellemének ébrentartására gyártották, melyben annak kellett kifejezésre jutnia, hogy a „felsőbb erők” jóindulattal viseltetnek a „hitért vívott szent háború” résztvevőivel szemben.” A „csodát” maga az egyik krónikás, Raymond d’Agiles grófi káplán készítette elő. (Zaborov 92.) Jókai stílusa — forrásaival ezúttal is ellentétben — élesen ironikus.
- 15 *Longinus* — annak a római katonának a neve, aki — a legenda szerint — lándzsájával átdöfte a keresztre feszített Jézust
- 25 *Tamás érsek feljegyzései szerint* — vö. Michaud 3. k. 429. Spalatói Tamás érsekről van szó (1200—1268), akinek történeti munkája (*Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium*) a magyar történelemre nézve is tartalmaz

Lap: Sor:

- forrásértékű fejezeteket. II. Endrének a keresztes hadjáratból származó ereklyéit egyébként említi Jókai *A három márványfejben* is. (JKK 8.)
- 35 : 14 *Bouillon Gottfried* — Godefroy de Bouillon (1058 körül — 1100) lotharingiai herceg, aki az első keresztes hadjáratban kiemelkedő szerepet játszott.
- 16 *Kerboga szultán* — mosszuli emír, akinek seregét 1098-ban verték szét a keresztesek
- 26 *Barthélemi Szent Péter* — A krónikák szerint az első hadjárat folyamán Pierre Barthéleminak álmában megjelent András apostol, és megmutatta azt a helyet, ahol a szent lándzsát elrejtették. Kutatni kezdtek utána, és az ereklye valóban előkerült.
- 34 *tűzpróba* — az ún. istenítéletek egyik fajtája a középkorban. A II. Endre korabeli Várad Regestrum több mint 300 tűzpróbát sorol fel.
- 38 : 22 *Sisera hadai* — gyülelész, lármás garázdálkodó népség
- 39 : 6 *Húsleves Gottfried* — Bouillon Gottfriedra céloz, miként erre a betűszedő jegyzete is hivatkozott.
- 23 *eleusi misztériumok* — valójában eleuziszi misztériumok; a kereszténység első századaig fennálló istentiszteleti ünnepek Eleuziszbán és Athénben, melyek keretében misztikus szertartásokra, táncokra, énekekre került sor a hívők felavattása alkalmából.
- 25 *Sardanapál* — elpuhultságáról közmondásos, legendabeli asszíriai király
- 26 *még akkor a rózsának nem volt tövise: amit csak két századdal később adott ajándékba az Újvilág az Ónak* — Célzás a vér-bajra, amelynek európai elterjedése idejére nézve megoszlanak ugyan a vélemények, de ma is vannak, akik szerint Európában csak Amerika felfedezése után, Kolumbusz matrózainak a közvetítésével terjedt el.
- 40 : 2 *Oroszlánszívű Richard* — angol király, aki 1190—1192 között keresztes hadjáratot vezetett a Szentföldre
- 41 : 6 *Clarinda, az ifjú de Blois Balduin özvegye* — Balduinnal kapcsolatban Cantu Caesar említi egy hasonló történetet. Eszerint Balduin eltűnése után húsz évvel egy aggastyán jelentkezett Balduin lányánál azzal, hogy ő az atyja, de mivel a grófnő nem ismerte fel, és annak kérdéseire sem tudott válaszolni, mint csalót halálra ítélték. (9. k. 76—77.)
- 33 *Iarenta* — a Tarantula nevű pókról vagy valamely hasonló

Lap: Sor:

- lényről lehet szó. Az előbbi marásáról régen azt hitték, hogy görcsös állapotot eredményez és szilaj táncra ingerel.
- 42 : 11 *perjel* — házfőnök, prior (szerzetesrendeknél)
- 43 : 19 *vahorászds* — varázslat, bűbájoskodás (vö. Ipolyi z. k. 156; és Czuczor—Fogarasi 6. k. 740. h.)
- 44 : 5 *félelem és megrovás nélkül való vitéz* — Eredeti formájában: félelem és gáncs nélküli lovag (le Chevalier sans peur et sans reproche), Pierre du Terrail Bayardnak (1473—1524), a hanyatló lovagi eszményt megtestesítő, híres, francia lovag-nak volt a mellékneve.
- 30 *Minne-törvény* — A lovagi költészet fénykorában a „Minne” a tiszta, nem érzéki szerelmet jelentette, később éppen az érzéki szerelem jelölésére szolgált. A szerelmi törvényszékekről Cantu Caesar is ír. (8. k. 120—25.)
- 47 : 7 *Elhozták magukkal az igazi keresztfának azt a megmaradt darabját* — vö. Michaud 3. k. 421.
- 34 *agave* — főleg a forró égövön honos, vastag levelű, az amarillisz-félék nemzetségébe tartozó növény
- 48 : 15 *Remete Péter* — Pierre d’Amiens, az 1096-ban vezetett első kereszties hadjárat egyik vezére, akinek seregét a szeldzsukok csaknem teljesen megsemmisítették.
- 50 cím: *dudaim* — a bibliában említett (Mózes I. 30, 14.) növény héber neve, amelynek szerelmekeltő hatást tulajdonítottak. Magyarra nadragulyának szokták fordítani.
- 50 : 7 *völgydöbör* — völgykráter
- 10 *kobak* — kúszó növény gömbölyded termése
- 11 *kolokdn* — vízi növény nagy levélrózsával, szűrő levelekkel
- 20 *haldalma* — mérgező növény
- 20 *zsidócseresnye* — fehéres virágú, erdős helyeken előforduló növény, amelynek nagy, skarlátpiros bogyótermése van
- 21 *bolondcitrony* — mérgező hatású növény
- 51 : 10 *Richárd király* — a már említett I. (Oroszlánszívú) Richárd, angol király (1157—99)
- 25 *memento mori!* — emlékezzél a halálra!
- 25 *Koradin* — egyiptomi szultán, Malek Adel egyik fia
- 52 : 10 *kántorszerda* — a katolikus egyházban negyedévenként meglevő három napos ún. kántorböjt egyik napja
- 53 : 25 *dítag* — kisebb boroshordó
- 54 : 6 *tiberiási ütközet* — Szaladin egyiptomi szultán 1187-ben a Tiberiás-tó (Genezáreti-tó) mellett győzte le a 3. kereszties hadjáratban résztvevő Guy de Lusignan királyt, és nemsokára

Lap: Sor:

- Jeruzsálemet is elfoglalta. Kronológiailag persze nehezen képzelhető el, hogy a fiatal Clorinda férje már 30 év előtt fogságba esett, hiszen Jókai hősnője még 30 éves se lehet.
- 54 : 16 *Gáza* — kikötő város ma Egyiptom északnyugati részén van, a Földközi-tenger mellett
- 55 : 26 *remekművű állóóra* — anakronizmus, hiszen a mechanikus órák csak 1300 körül jelennek meg
- 57 : 7 *Az arany hólyagos kulacsba tán van is egy kis álomital keverve* — Jókai elég gyakori motívuma az álomporos itallal teli — esetleg kettős fenekű — kulacs (vö. *Az új földesúr* JKK 138.)
- 61 : 8 *farmatring* — hurok alakú szíjból álló lószerszám, amelyet fenyítő eszközként is alkalmaztak
- 29 *maguk előtt látták a szent Jordán folyamát, s annak édeni vidékét* — Bár itt is felismerhető Jókai forrásainak — elsősorban Orbán leírásának (2. k. 165—6.) — a hatása, de Jókainak a Jordán vidékéről festett képe sokkal melegebb, líraibb. Az író itt kétségkívül saját bibliai emlékeinek felidézésével teszi rajzát élményszerűvé.
- 62 : 10 *lonka* — lejtő, meneteles hegyoldal
- 12 *borsfageszt* — borsfaliget
- 22 *tővisfa* — kórós szárú fa, melyen tövisek vannak
- 29 *Siet az egész tábor lemosni teste és lelke szennyeit a Jordán vizében* — a Jordánban való megfürdés motívuma megtalálható Orbánnál is, de távolról sem olyan szublimáltan, mint Jókainál:
- „Alig állapodtunk meg partjain, az egész folyam ellepetett syrenek — és najádokkal: mindenki nemkülönbség nélkül, örömrivalgások között rohant a folyóba, s egymást nyakszirton fogva 3-szor belémártották a vízbe, valamit mellémondva — keresztelkedtek . . .”
- „Érdekes volt fürdés végeztével az átöltözködést nézni, mely szabadban történt — igen sok nő — s közöttük több igen szép, a kecses nymphák képét tüntették fel élénk színekben.” (Orbán 2. k. 165—6.)
- 63 : 4 *Ma már híre sincs ennek. A táj sivatag, a Genezáret tó partjain rabló beduinok laknak* — Vö. Rudolf útleírását:
- „. . . Táborunkat egész a forráshoz közel, a hegy lábánál, a növényzet határvonalán ütöttük fel; innen megkezdődött az utazás forrástól forrásra, mert ezekhez van kötve a karaván, mely most teljesen vad tájakon vándorol át . . .”
- „Mikor a forrás mellett ellovagoltunk, pompás kép

Lap: Sor:

- tárult fel előttünk; itt ütötték fel a Jordán balpartján lakó szabad beduinok táborukat..." Rudolf: i. m. 2. k. 150.)
- 63 : 24 *Gergely pápa óta egyikhez sincs semmi igaz jussuk* — VII. Gergely pápa nevéhez fűződik a katolikus papok nőtlen életre való köteleztetésének (coelibatus) a szentesítése.
- 64 : 20 *sehol se fogadjanak el az új kereszties hadsereggel döntő ütközetet* — Jókai *A magyar nemzet történetében* ezt írta: „Koradin szultán seregei azonban sehol sem akartak csatába ereszkedni a keresztiesekkel..." (139.)
- 31 *Minden egykorú történetíró* — Michaud műve (*Bibliothèque des croisades, contenant l'analyse de toutes les chroniques d'Orient et Occident qui parlent des croisades*. Paris, 1822.) részletesen idézi e korabeli forrásokat. A király ereklyegyűjtését említi Jókai *A három márványfej* c. regényében is. (JKK 8.)
- 65 : 10 *Ben Akiba* — zsidó törvénytudós az i. u. I—II. századában. Tevékenyen részt vett Bár Kochbának Róma elleni lázadásában, és ezért Hadrianus 135-ben kivégeztette.
- 11 *Purim* — zsidó örömnünnep
- 11 *Antipas* — Heródes Antipas, Nagy Heródes fia; i. e. 4—39 között Galilea és Perea fejedelme. Az evangélium szerint az ő nevéhez fűződik Keresztelő Szent János lefejeztése.
- 15 *Mária Magdolna* — az evangéliumból ismert, a galileai Magdalából származó nő, aki „bűnös" hírében állott, de aki, miután Jézust felkereste, megtért, és egy barlangba visszavonulva, bűnbánó életet élt. Innen a „bűnbánó" Mária Magdolna elnevezés.
- 20 *Sámson rókéi* — az ószövetségi történet szerint Sámson, ez a nagyerejű legendás hős, hogy bosszút álljon felesége elvesztésén, tüzes fáklyákat kötött 300 róka farkára, és felégette a filiszteusok vetését. (Bírák Könyve 15 : 1—5.)
- 22 *Cleopatra* — VII. Cleopatra (i. e. 51—30), az egyiptomi Ptolemaiosz-dinasztia utolsó uralkodója. — Vö. Orbán 2. k. 161—3., ahol szintén ír Cleopatráról, és az egykor híres pálmamerdők kipusztulásáról.
- 27 „*Santa casa*"-t *ami most Lorettóban van* — A legenda szerint Mária egykori názáreti lakóházát, a „szent házat" az angyalok előbb a Fiume közelében levő Tersatóba, majd Lorettóba szállították. Loretto olasz város Anconá tartományban; várszerű templomának kupolája alatt áll a „szent ház". E legendát említi Jókai *A három márványfej* c. művében

Lap: Sor:

- (JKK 7, 497) és az *Egy játékos, aki nyer* c. regényében (JKK 5, 272) is.
- 66 : 17 „*Jó mi nekünk itten laknunk! Építünk itt három házat.*” — bibliai idézet (Máté 17, 1—8.)
- 14 *Thábor* — palesztinai hegy, Názárettől 10 kilométernyire; a bibliai hagyomány Jézus színeváltozása helyének tekinti. II. Endre 1217. december 3-tól ostromolta — eredmény nélkül — a hegy tetején levő erődítményeket. (Vö. Orbán 2. k. 42. s köv. l.)
- 22 *Rezső magyar királyfi* — Rudolf trónörökös — akinek a nevét Jókai „magyarosította” Rezső-re — *Eine Orientreise vom Jahre 1881.* (Wien, 1881.) c. munkájára céloz. Názárett leírásánál ismét azt tapasztaljuk, hogy bár ezúttal is — miként a Jordán vidék rajzánál — felhasználta Orbán és Rudolf munkáit, az általa festett kép mégis eltért a forrásokétól. Sem Orbán, sem pedig Rudolf nem írja le oly vonzó helynek Názáretet, mint Jókai.
- 28 *Izachar* — az ótestamentomi szövegek szerint Jákobnak, a zsidók utolsó ősatyjának és Leának az egyik fia, a hasonló nevű izraelita törzsek egyikének ősatya (Vö. Orbán 2. k. 40.)
- 67 : 1 *balzsamjegenye* — gyanta- és olajtartalmú fa, egyike azon növényeknek, amelyekből balzsamot nyernek
grándalma — déli hazájában magas fává növő, élénk vörös virágú növény, melynek alma nagyságú termésében sok húsos, leveses, bogyószerű mag van
- 2 *cinnamomum* — fahéjfa
- 3 *Amphytrite* — görög tengeri istennő, Poseidon felesége. A képzőművészetben is gyakran együtt ábrázolják őket.
- 5 *dyonisidé ünnepe* — Dionüszosz (Dyonysos, latinul: Bacchus) a régi görög mitológiában a mámor és az ihletettséggel, később a bor istene: ünnepét dyoniziáknak nevezték.
- 9 *Nagy Constantín anyja, Szent Ilona* — (megh. 328) — fiára hatással volt a kereszténység érdekében: Jeruzsálemben fényes templomokat építtetett. Egykorú írók szerint 326-ban megtalálta Jézus keresztfáját. Orbán is említést tesz Szent Ilona Thábor-hegyi templomépítkezéséről. (2. k. 42.)
- 10 *tömjéntermő életfák* — a ciprusfa-félék genusába tartozó növény, tuja
- 12 *Krisztus tövisfája* — lepényfa, tövisakác vagy krisztusakác:

Lap: Sor:

- Ázsia melegebb vidékein és Észak-Amerikában termő fa. Töviseiről azt gondolták, hogy belőle készült Krisztus töviskoszorúja.
- 67 : 15 *vespera* — vecsernye: esti templomi ájtatosság
16 *Szent Chrisostom* — Szent János egyházatyja (345—407), (más néven: Aranyszájú Szent János), konstantinápolyi pátriárka.
18 *Omr próféta* — Omar I. b. al-Khattib (592 k.—644), a mohamedán állam megalapítója. Az ő uralkodása alatt lett Jeruzsálem mohamedán város; az Omar-mecset neve az ő hódítása emlékéét őrzi. (Vö. Orbán 2. k. 125. és Rudolf 2. k. 94—97.)
22 *kávéfageszt* — kávéfaliget
33 *A legutolsó letrója a Thábor hegynek* — Habsburg Rudolf fént idézett munkájában (*Utazás a Keleten*) a 2. kötet 185—89. lapján írja le a Thábor hegyet.
- 68 : 14 *Galiléa* — a római korban Palesztina legészakibb provinciája
30 *A Thábor hegye, mint egy nagy kupola gömbölyödik fel a galiléai síkság közepett: ősidőktől fogva hírhedett erősség* — A Thábor hegy leírása és történetének áttekintése megtalálható Jókai forrásaiban, elsősorban Michaud művében is. (3. k. 423.; Vö. még: Orbán 2. k. 42—43.; és Rudolf 2. k. 188—189.)
33 *Sisera* — a bibliai kanaánita sereg vezére; a zsidóságra támadó hadai súlyos vereséget szenvedtek az i. e. XIII. sz.-ban. (Bírák könyve IV.)
- 69 : 5 *e hegy körül gázolta el Szaladin szultán a keresztes hadak leg-erősebbikét* — 1187. július 3-án és 4-én. L. Rudolf 2. k. 188.
16 *helepolis* — ostromlógép
28 *nyomtató ló* — A hasonlat itt a körben való járásra, tehát lényegében az egyhelyben való topogásra vonatkozik.
- 70 : 1 *No, hát én megmutatom, hogy nem lehetetlen* — Thábor hegy ormának ostroma során Lebéc László és Henning Brünisköld versengése emlékeztet *A köszlő ember fiainak* egyik helyére. (JKK 2, 171.) Ott Richárd és Ödön közt folyik versengés a vár ostroma közben azon, hogy melyikük ér fel előbb.
9 *ortlyoskodik* — vitakozik, civakodik
33 *pattantyú* — löveg, ágyú
- 71 : 16 *„Ha Isten velünk, ki ellenünk”* — E szállóige először Szent Pál leveleiben fordul elő (8, 31), de többször idézik a keresztes háborúk történetével foglalkozó források is.

Lap: Sor:

- 71 : 20 *öldöklő harc a keresztények és a szaracénok között* — Az, hogy a Thábor hegynél — 1271 decemberében — ütközet folyt, melyben II. Endre is részt vett: történelmi tény. Magának a harcnak a regényben olvasható lefolyása már jórészt Jókai fantáziájából származik, bár itt is szerepelnek valóságos motívumok is. (Pl. Michaud is hivatkozik arra, hogy egy keresztény fejedelem eleste miatt futottak meg a keresztések (3. k. 425.); és más, alább idézendő kisebb mozzanatok is szerepelnek a történeti forrásokban és hagyományban.)
- 74 : 3 *vigdlyos* — ritkás, ritkított
- 12 *Brüniszkdálnak türtöztetni kellett vitézi haragját* — Jókai *A magyar nemzet történetében* is utal a Thábor-hegyi csatában támadt nézeteltérésekre: „... a Thábor hegy ostromát meg-
hiúsította a vezéreknek éppen a csata alatti összeveszése.” (139.)
- 21 *Sem, Cham és Jáfet* — Noé három fia a bibliai hagyomány szerint, amely tőlük származtatja a zsidó, a kánaánita és föníciai őslakosságot.
- 22 *turáni* — régebbi, ma már túlhaladott felfogás szerint Európa és Ázsia azon népei, amelyek nem tartoznak az árja és a sémi csoportba
- 22 *aramaei* — az arameusok semita nyelvű törzsek. Nyelvük századokon át a Közel-Kelet uralkodó osztályainak a nyelve volt; a zsidóság között is elterjedt.
- 22 *indogermán* — az indoeurópai nyelvek régebbi elnevezése
- 22 *ural-altáji* — feltételezett nyelvcsalád, amely az urali és altáji nyelveket foglalná magában. Az urali és altáji nyelvek rokonságát ma már csak kevesen fogadják el.
- 23 *finnugor családok* — azoknak a népeknek az összefoglaló neve, melyeknek nyelve egy közös finnugor alapnyelv alapján rokon egymással. E nyelvcsaládba tartozik a magyarság is, de Jókai nem fogadta el a finnugor eredetről szóló tanítást.
- 30 *balogsüti* — balkezes, balog
- Iváncs lovag* — Az Ivánka család a XIII. században tűnik fel Turóc vármegyében, ahol Draskóc községben, a Jordán patak mellett fekvő Jordán-föld nevű birtokban IV. Béla 1262-ben meg erősítette Ivánch fiait. A családi hagyomány szerint a család ősenek, Ivánchnak hat fia valóban járt a Szentföldön, ahol egyikük, Ivánka e tradíció szerint is megmentette a király életét, de másként, mint ahogy Jókai

Lap: Sor:

írja. A hagyomány arról szól, hogy Ivánka a Jordán vízében fuldokló királyt mentette ki a hullámok közül, amiért, hazatérésük után, a testvéreket Draskóc-Jordán földével ajándékozta meg Endre. (Nagy Iván: *Magyarország családai*, Pest, 1859. 5. k. 264.) Horváth Mihály arról tesz említést, hogy a Thábor-hegyi ütközetben egy magyar vitéz különösen kitüntette magát, s ezért utóbb adományt is nyert a királytól, de ő sem nevet, sem pedig a király életének megmentését nem említi. (*Magyarország története*. 2. kiad. Pest, 1860. 1. köt. 344.) Jókai egyébként személyesen ismerhette a család egyik leszármazottját, Ivánka Imre (1818—96) 48-as honvédezt, a kiegyezés előtti neves katonai tekintélyt, aki 1861—62-ben a Hon c. lap nemzetgazdasági rovatának a vezetője volt.

75 : 31 *Ivánkák armálsa* — A család a király életének megmentése emlékére az addigi címert felcserélte olyannal, amelyben egy keresztes magyar vitéz áll zöld mezőn, mögötte a Jordán vízzel, kardján a levágott török fejjel, balkezeiben pedig az ország almáját tartva. A család őseit egyébként azonosnak tartják a Forgách család őseivel, akik közül András 1241-ben szintén megmentette a király életét azáltal, hogy a tatárok elől menekülő IV. Bélának átengedte saját lovát.

77 : 5 *ciklopsz* — félszemű óriások neve a régi görög mitológiában; a monda szerint Uranosz és Gaia fiai, akiket apjuk a föld mélyére sújtott, és azóta is ott dolgoznak Vulcanus (Hephaistos) műhelyében.

14 *onager* — kőhajító hadigép

78 : 28 *Jól jövendölte ezt a vén Malek Adel*, — A jövendölés csaknem pontos fordítás Michaud munkájából: „Malek-Adhel calma leurs alarmes, en disant que les chrétiens seraient bientôt divisés, et que leur formidable expédition ressemblait aux orages qui grondent sur le Liban et qui se dissipent d'eux — mêmes, (3. k. 423.)

80 : 23 „*gemitus mortis, dolores inferni, circumdederunt me!*” — a halál fájdalmai, a pokol gyötrelmei körülvettek engem: katolikus temetési ének — a 17. zsoltár — kezdőszavai.

27 *A haldoklók jóslatai* — Zsigmond Ferenc: *Jókai c. monográfiája* (296.) számos esetet sorol fel a sír szélén álló Jókai-hősök jövendölései, rendkívüli akarati koncentrációja köréből

Lap: Sor:

- 83 : 12 *Bárany Balázs* — képzeletbeli személy; a neki tulajdonított tettet — II. Endre kimentését a Jordánból — a források, mint láttuk (vö. 74 : 30-as jegyzet) Iváncs lovagénak tüntetik föl.
- 12 *jebuzeus* — kánaáni nép neve
- 13 *kegyetlen uzsoratorvény* — éppen a regény keletkezése évében, 1883-ban hoztak törvényt az uzsoráról (1883. XXXV. tc.)
- 14 *II. Endre kirdly azt mondta, hogy ő hazamegy* — 1218 februárjában indult vissza a magyar király seregével.
- 16 *A többi vezérek, az egyházfejedelmek nekiestek* — vö. Michaud 3. k. 426—429.
- 84 : 13 *Krdk* — tengeri csodaszörny, amelyről Jókai bővebben ír *A köszlű ember fiai* c. regényében (JKK I. k. 172.)
- 14 *more patrio* — hazai, ősi szokás szerint. Jókai egyik cikksorozatának, amely 1858-ban jelent meg, és az erdélyi utazásairól írt cikkeit tartalmazta, *More patrio* volt a címe.
- 18 *Előhozták a nagy mappát* — Jókai természetesen gúnyal írja, hogy az akkori térképek tökéletesebbek voltak, hiszen a középkori térképek fokhálózat nélkül készültek, s központjukban Jeruzsálem volt.
- 24 *Pontus* — az ókorban Kisázsia északkeleti tartománya a Fekete-tenger déli partján
- 24 *Cappadocia* — kisázsiai tartomány az ókorban a kisázsiai fennsík keleti felén, az egykori Örményországgal határos
- 24 *Mizsia* — ókori tartomány Kisázsia északnyugati részében a Földközi-tenger partján
- 85 : 16 *Jó szerencséjére (de nem az országéra) az útban felszedte a kirdly a Sztridban letelepült „német lovagokat”.* — II. Endre 1211-ben hívta be az Olttól keletre élő pogány és mohamedán kúnok megtérítése végett a német lovagrendet, amely később a szláv országok történetében oly hírhedt szerepet játszott. Az erdélyi Barcaságban letelepült német lovagok pápai segéllyel, teljes önállóságra törekedtek; végül is 1225-ben fegyverrel kellett kiverni őket a Barcaságból. Jókai forrásai is 1211-re teszik a német lovagok betelepítését (Köväri: *Erdély történelme*. Pest, 1859. 2. k. 97—101.; Orbán 6. k. 5—10.).
- 86 : 14 *az első vendégfogadók a szászok voltak . . .* — Jókai munkáiban többször hivatkozik arra, hogy a szászok a vendégzeretetet nem sajátították el a magyaroktól. Így nyilat-

Lap: Sor:

- kozik pl. *A fránya hadnagy* c. művében (49. k. 255.) és a *Fráter György* című regényében. (Vö. Bernfeld 31.)
- 31 *Homoród völgye* — Orbán is említi, hogy útjuk, Székelyudvarhely elhagyása után, a Kis- és a Nagy-Homoród vidékén vezetett. (I. k. 1.) Ezek a Hargita előhegyeiben erednek, az Oltba ömlenek.
- 87 : 5 *immortella* — szalmavirág
- 19 *Barcaság* — kis medence Erdély délkeleti részében a Persányi és a Baróti hegység, valamint a Brassói és a Fogarasi havasok között. Román neve: Bîrsa.
- 19 *Erdővidék* — az Olt vidékén, a régi Nagy-Küküllő és Háromszék vármegyében elterülő vidék
- 30 *szőghajú* — barnáshajú
- 34 *Tyrus* — Türosz: ősi föníciai kikötő és városállam a mai libanoni Szur város helyén.
- 88 : 8 az „*élek-e — halok-e?*” *virág szirmaitól kért jövendőt* — az egyik legelterjedtebb — ma inkább akácfa levelével játszott — népi növényi-mondóka
- 92 : 23 *Szidon* — Sidon: ősi föníciai város a mai Libanon területén, a Földközi-tenger partján. Mai neve: Szaida. (Vö. Orbán 2. k. 15.)
- 93 : 4 *aranyfarkas* — közönséges vagy arany sakál (*canis aureus*). Említi Rudolf is. (2. k. 123.)
- 94 : 9 *Malek Adel szultán* — Szaladin fivére (1145—1218)
- 95 : 22 *rettenetes szemgyulladás* — az egyiptomi szemgyulladásról — más nevén: trachomáról — van szó, amely nevét elterjedési forrásáról, Egyiptomról kapta. E betegség Európába való tömeges behurcolása éppen a keresztes hadjáratok idején történt első ízben. (Vö. Bartók Imre: *A magyar szemészet története*. Bp. 1954. 195.). A középkori, misztikus gyógy módok közül még a legtöbb eredményt a gyógyforrásokból származó vízzel érték el. (I. m. 12.)
- 32 *otthagynva a kiszéjét* — a *kisze* jelenti az ország palóc községeiben 1. a korpából készített savanyú levest, 2. azt az ember nagyságú, felöltötött bábút, amelyet virágvasárnap a patakba dobtak vagy elégettek mint a betegségek megszüntetését; itt: e kifejezés Jókai egyéni szóhasználata, pontos jelentését nem ismerjük
- 96 : 7 *minden embernek, asszonynak az orcdja tele van cifra kacsaringókkal* — tetoválás-szerű eljárás leírása
- 97 : 2 *tündelevény* — vámpíri tulajdonságokkal rendelkező, vér-

Lap: Sor:

- szívó szárnyas (vö. Ipolyi I. k. 312—13.). Említi Jókai a *Damokosok* c. regényében is. (JKK 156, 306.)
- 97 : 21 *kalapácsfejű hal* — kalapácssal, pörölycápa: 3—4 méter hosszú 200—300 kg súlyú hal, amelynek a feje háromszor olyan széles, mint amilyen hosszú. Említi Jókai *Az élet komédiáisi* c. regényében is. (JKK 304, 765.)
- 22 *vízi egyszarvú* — a fogascetek csoportjába tartozó úszó emlős. Nevét a hím felső állkapcsából kiálló spirálisan csavart agyaráról kapta, amit régebben az egyszarvú szarvának tartottak.
- 24 *halfarkú víziemberek* — szirének
- 26 *hidra* — sokfejű vízi szörnyeteg az ókori görög mitológiában
- 27 *a mágneshegyrről, ami a hajókat magához ragadja* — A tengerből kiemelkedő és mágnességével a hajókat magához vonzó hegy motívuma megtalálható számos népmesében.
- 98 : 9 *Tolomás városa* — Ptolemais magyarosított alakja. Utóbbi formában szerepel *A három márványfej* c. regényben is. (JKK 21, 502.) A görögök és rómaiak alatt Ptolemaisnak hívtott város mai izraeli neve: Akkó; a bibliában Akko (Akka), a középkorban St. Jean d'Acres néven szerepelt. A szíriai város egyike a kereszténység legrégebb püspökségeinek; a kereszties háborúk során többször cserélt gazdát.
- 99 : 15 *Szent Dávidné zoltárai* — Jókai többször is említi Dávidné zoltárait. A néphumorról írt akadémiai székfoglalójában asszonyokat csipkedő versek gyűjteményének, a *Rab Rábyban* Dávid szent énekei paródiáinak (JKK 219, 643.), a *Lőcsei fehér asszonyban* bordal-gyűjteménynek mondja, míg a *Rákóczi fídnak* egyik helye után kárhózatba vivő szerelem-dalok könyvének képzeljük. Az *Eget vívó asszonyszívben* kártyának állítja a beszélő Dávidné zoltárait. Jókai ismerhette, vagy hallhatott arról, hogy Sárospatakon valóban létezik egy kéziratos versgyűjtemény, amely 195 világi dalt tartalmaz; ezek között az I—CL. számúak Dávid zoltárainak a tréfás ellenlábaisi, melyeket Daróczy József írt össze 1790—91-ben. De van ezen kívül még egy Dávidné zoltárai-gyűjtemény is: a debreceni Csokonai-kör birtokában volt 1928-ban. Címe: *Dávidné Soltárból kiválogatott Énekek*. Íródtak 1814. esztendőben. Szerzőjük valószínűleg Méhesi István. (Vö. Gulyás József: *A két Dávidné Soltári*. EPhK 1928. 188—189. és Bartha Dénes, ItK 1932. 384—385.)

Lap: Sor:

- 99 : 17 *Badl* — az ókori Közel-Kelet területén több helyen tisztelt istenség
- 25 *minstrel* — középkori vándor hegedűs és énekes
- 28 *timbora* — székely eredetű népies hangszer, a tambura és a citera kombinációja. Előfordul a *Bálványosvár* c. regényben is. (JKK 45, 302.) A XV. sz. Jegyzetfüzetben e bejegyzés olvasható: „Timbora hangszer”. (48. r.) (*Följegyzések* II. k. JKK 294, 683.)
- 100 : 19 *csoma* — mirigyos pestis. Említi Ipolyi (l. k. 100.).
- 101 : 2 *királybíró* — a király képviseletében törvénykező személy az Árpád-korban (L. Ipolyi 2. k. 239.)
- 2 *bilokhus* — királyi bírói tisztelet viselőik neve az Árpád-korban. (Ipolyi 2. k. 239.) Elsősorban a rendkívül elszaporodott lopások és rablások büntetteiben való ítélkezésre küldte ki őket a király egyes vidékekre. Ipolyi az elnevezés értelmezése során arra hivatkozik többek közt, hogy a szó *bil* eszközrel való égetést is jelent, ami tüzes vassal való próbára vonatkozik. A XV. sz. Noteszben e bejegyzés olvasható: „Bilokus tüzes vassal próbáló”. (42. r.) (Vö. *Följegyzések* II. k. JKK 300, 703.)
- 19 *Firtos hegye* — 1050 méter magas hegy az egykori Udvarhely vármegye székelykeresztúri járásában. A hegy tetején Firtos várának és egy II. József alatt feloszlott kolostornak a romjai látszanak. (Vö. Orbán l. k. 126—9.)
- 20 *Küsmőd patak* — patak a régi Udvarhely vármegye székelykeresztúri járásában
- 101 : 25 *nádméz* — cukor, főleg nádcukor
- 31 *torjai kénköves barlang* — Jókai *Úti leveleiben* is, melyekben első erdélyi útjáról beszámol, megemlékezik a „torjai kénnes barlang”-ról. (Déliab 1853. 796—799.) Jókai feljegyzései között, Orbán művének kivonatában szerepel „A Bűdös Barlang” kifejezés. (XV. sz. füzet. 46. v.: *Följegyzések* II. k. JKK 295, 691.)
- 102 : 7 *hármasszűtséskét játszani* — E gyermekjátékot említi Jókai a *Hétköznapokban* is. (JKK 62.)
- 103 : 4 *asszony, nagy a te hited* — idézet Máté evangéliumából (15, 28.)
- 16 *rettenetes földrengés* — Orbán is említi több nagy földrengést, köztük 1169-ből egy négy hónapig tartót, amikor a tengerparti városok mind összeomlottak (2. k. 21.)
- 104 : 2 *Badlbek* — közép-szíriai falu az Antilibanon aljában, melyet

Lap: Sor:

- hatalmas romjai tesznek híressé. A helységet 1170-ben földrengés pusztította el.
- 104 : 2 *Hamah* — szíriai város Damaszkusztól 200 km-re
- 24 *a török szultán önként odaengedte ajándékba a keresztyén császárnak a szent Jeruzsálemet* — II. Frigyes 1229-ben kötött szerződést Malek Kamel szultánnal, melynek értelmében Jeruzsálemet átengedték a császárnak (vö. Michaud 3. k. 515—17.), miután Al Kamil egyiptomi szultán már 1219-ben azt ajánlotta a kereszteseknek: szüntessék be az ostromot, s ennek fejében átadja Jeruzsálemet.
- 105 : 1 *Thrácia* — a Balkán hegység keleti részén, az Égei-, Fekete- és Márvány-tenger közötti terület neve a régebbi történelemben
- 14 *a „mezítlábos szentek” csapata* — A mezítlábas keresztesekről, akik elszegényedett lovagokból, rongyos és nyomorult szegényekből kerültek ki, beszámolnak a források is; így pl. Guibert de Nogent francia apát munkája. (Vö. Zaborov, 98—99.)
- 17 *Bodon* — Vidin; nagy település Bulgária északnyugati részén
- 106 : 8 *A lovagnak a homlokdra egy kereszt van felmetszve* — Guibert elbeszélését, melyre Jókai később maga is hivatkozik, Michaud idézi. (l. k. 109.)
- cím *diakónus* — szerep, nála magasabb egyházi rend az áldozópapság
- 107 : 20 *Róbert lovag* — A Róbert lovagnak tulajdonított szörnyűségek forrása Michaud műve. (3. k. 361.) (Jókai tévesen a 363. lapra hivatkozik.)
- 108 : 5 *candidatus* — jelölt
- 21 *korda* — sodrott kötél, melyet egyes szerzetesrend tagjai öv gyanánt viselnek
- 22 *Konrád würzburgi püspök gyilkosai* — Vö. Michaud 3. k. 360—61.
- 27 *aqua toffana* — színtelen, szagtalan, ízetlen, lassan ölő mérgeital, amelyet Tofana di Adamo palermói asszony talált fel a XVI. században. Említi Jókai *A lőcsei fehér asszony* c. regényében is. (JKK 2. k. 8, 315.)
- 109 : 7 *„Dái Áldodt”* — Az iszlám egyik szektájának, az assasinoknak a misszionáriusai, akik a tömegek között terjesztették a felekezet eszméit, és propagandát fejtettek ki. A szekta alapítója a perzsa származású Haszan ibn Szabáh volt, aki a XI. század folyamán, dacolva az akkortájt hatalmas szel-

Lap: Sor:

- dzsukokkal, korának összes hatalmi tényezőit rettegésbe tartotta orgyilkos tőreivel. Híveit kábító italokkal (hasis) csigázta fel, akik a „hegy véne”-inek (sheik al dzsével) nevezett, és a rend élén álló nagymesterek parancsára gyilkosságokat hajtottak végre. A szekta központja kezdetben Alamut vára volt, majd egyre több perzsiái és libanoni várat vettek birtokukba. A szekta alapítójának utódai nyíltan is szembehelyezkedtek az iszlám alaptörvényeivel.
- 109 : 9 „*Hegyek ura*”, „*Hegyek vénje*” — Sheik al Dzsebel (Jókaínál: Sheik Aldzsébál), az assasinok szektája nagymestereinek a neve, akik 1091-től Alamut várában székéltek. Híveik vak engedelmességét ellenfeleik megbosszulására, gyakran kiirtására használták fel.
- 110 : 7 *Szultánokat gyilkoltak le* — Az assasinok szektája által elkövetett gyilkosságok részletezésében talán közrejátszott az oroszországi nihilisták tevékenysége is, akikről Jókai *A jövő század regényében* írt.
- 31 *Mirkhand* — Mirkhond (Mirchond), Mohamed ibn Khavendsáh, perzsa történetíró (1433—98). Fő műve a *Ranzat al-szafá*, az iszlám történetének egyik forrása. (Mirkhand összekötése a francia krónikásokkal időrendileg is lehetetlen.)
- 34 *Guillaume de Tyr* — a keresztes háborúk egyik, francia származású, történetírója (1130 k. —1183 k.). Fő művében (*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*) 1095-től kezdve dolgozta fel a keresztes háborúk történetét.
- 34 *Jacques de Vitry* — francia történetíró (1180 k.—1240 k.); részt vett az 5. keresztes hadjáratban. Munkái: *Historia orientalis* és: *Historia occidentalis*.
- 111 : 11 *Hassán* — Hassan ben Sabbah, az assasinok szektájának első nagymestere, aki — Cantu Caesar szerint — 1091-től 1125-ig uralkodott.
- 14 *Az izmaeliták egy vallásos szektát képeztek* — Az iszlám keretein belül két fő irányzatot lehet megkülönböztetni: a szinnita ortodoxiát és a siita ellenzéki szektát. Az utóbbi irányzaton belül, amely eredetileg az uralomörklés kérdése körüli harcokban született meg, jelentős helyet foglalt el az az izmaeliták szektája. Nevüket Iszmailtól, a hatodik imám fiától kapták, aki utódjára, Mohamedre engedte átszállni az imám tisztséget. Leszármazottai és követői az izmaeliták, az újplatonizmus filozófiai eszméinek a hatására, a világintellektus koronkénti megnyilatkozását hirdették, és ezzel

Lap: Sor:

az iszlám egyik alapvető elvét kezdték ki. A mohamedán egyház ugyanis azt tanította, hogy Mohamed lezárta a próféták sorát, az izmaeliták szerint viszont az isteni megnyilatkoztatás nem fejeződött be, hanem ciklikus szabályszerűséggel mindig következik egy-egy ún. Mahdi (Messiás), aki a világszellem még tökéletesebb megnyilatkozása, és aki elődeinek, még Mohamed prófétának a művét is felülmúlja. Az izmaeliták elvetették a Korán szó szerinti értelmezését, és csak allegorikusan fogták fel az iszlám törvényeit és hagyományait. (Vö. Goldziher Ignác: *Előadások az iszlámról*. Bp. 1912. 196—263.) Ezért nevezte ezt az irányzatot Jókai a „mohamedán filozófok szektájá”-nak, és ezért nyilatkozott róluk rokonszenvvel. Saját liberális vallási nézeteihez közelállónak érezte ezt a rugalmas irányzatot, és a hazai egyházpolitikai harcok során szerzett személyes tapasztalatai is közrejátszhattak abban, hogy keserűen jegyezze meg: „tagadhatja valaki az Istent, de nem tagadhatja a papot: azért kikap.” Mint láttuk az *Irodalom*-fejezetben, e mondatáért is támadták egyházi részről.

- III : 24 *Alinak egy unokája Méhdi* — Ali Mohamed próféta öccse volt. A „Mahdi” (Jókainál: Méhdi) — névvel azokat az uralkodókat nevezték, akiket messiásokként, a theokratikus eszme hordozóiként tiszteltek.
- 28 *Hassán ismétlé azt a tréfát, amit Karthágo alapítója talált ki* — A monda szerint Didó (Elisa), a tirusi király leánya alapította Carthagót. Jarbas királytól annyi földet vásárolt, amennyin egy bikabőr elfér, de a bőrt oly vékony szálakra metszette szét, hogy általa tekintélyes nagyságú földet tudott körülkeríteni.
- II2 : 9 *Melik sah* — szeldzsuk szultán (1072—1092), a tudomány kedvelője volt; az Égei-tengertől az Indusig terjedt a birodalma, amelynek egysége halálával felbomlott.
- 18 *Szindzsár szultán* — Szandzsar b. Malik sah, szeldzsuk szultán (1118—1157), az utolsó nagy szeldzsuk uralkodó
- II3 : 3 *szunnita mohameddnok* — a mohamedánok ortodox egyházának hívei. A *fehér rózsa* I. fej.-ben Jókai Törökországot, Arábiát, Egyiptomot stb. mondja szunnitának. (JKK 7.)
- 5 *Mert nem hívők és hitetlenek közötti harc az iga:zi vallásháború; hanem amit két egy valláson, de különböző módon imádkozó harcol egymással: az az igazi* — Jókai e gúnyos megállapítása nem korlátozódik csak az iszlámon belül, különböző szek-

Lap: Sor:

ták között folyó harcra, hanem általános érvényű megfogalmazása annak a felekezetieskedés fölött álló, felvilágosult vallási felfogásának, aminek számos helyen kifejezést adott. Alátámasztja ezt az az egyházi részről elhangzott kritika, amelyik az írónak ezt a mondatát is rossz néven vette. (L. Jablonkay Gábor tanulmányát az *Irodalom-fejezetben*. Az iszlám szekták harcáról vö. *A fehér rózsza* 1. lapját JKK.)

- 113 : 9 *Tudjuk jól, hogy itt Magyarországon is hogy befészkelték magukat. Ők voltak a királyok pénzcserélői, az adószedők — A keletről bevándorolt mohamedán vallású, volgai bolgár, talán kazár és arab eredetű, hazai izmaeliták tevékenységére jellemző, hogy egyik XII. századi törvényünk az izmaelitákat a kereskedőkkel fogalmilag azonosította. Már a XII. század elején voltak állami jövedelmeket bérli izmaeliták, akiknek leszármazottai feudális urakká emelkedtek. Amikor pedig a XIII. század folyamán az uralkodók rendkívüli adókkal igyekeztek a pénzügyon segíteni — éppen II. Endre korában — rendszerré vált a pénzverés, pénzváltás, vámok, sójvédelem és bányajog bérbeadása izmaeliták és zsidók kezébe: II. Endre ragaszkodott a nem keresztény pénzügyi emberekhez; saját pénzügyeit is Teka zsidó kamaráispán intézte. (Vö. *Magyarország története*. I. k. Szerk. Molnár Erik. Bp. 1964. 65, 79—80.)*

Jókai *A magyar nemzet történetében* így írt a magyarországi izmaelitákról: „Zsidók, örmények, ismaeliták kezeire jutottak a bányák, a pénzverés, a sóadó, a révek, vámok, adófizetés, a népsanyargatás minden módszerei nekik adtak el...” (139.) Hasonlóképpen nyilatkozik velük kapcsolatban a *Bálványosvárban* is. (JKK 5.)

- 25 *Karizmidk — az ókori görög írók által choraszmiaiaknak, a középkorban chovareszmiaiaknak nevezett nép, a mai Üzbegisztán (Üzbég SZSZK) területén, Szovjet Közép-Ázsia központjában*
- 114 : 23 *Erről nevezték el a Hegyek urának a népét „hasisinok”-nak, hasisevdöknök; amit aztán a frankok „assasin” névre bérmdltak el — A szekta nevének az assasin — orgyilkos szóból való helytelen származtatására Cantu Caesar műve is utal; itt is a hasis nevű bódító hatású növényre történik hivatkozás. (8. k. II. könyv. 50—51.)*
- 27 *Az volt a Mohamed paradicsoma, e világon elővarázsolva — A fiatal fedáioknak álomittallal történő elbódításáról és a*

Lap: Sor:

- paradicsomi gyönyörökbe való bevezetéséről Cantu Caesar is ír, Marco Polo nyomán. (8. k. II. könyv 52—53.)
- 115 : 31 *Faker Eddin perzsa imám* — Az esetet röviden előadja Cantu Caesar is. (8. k. II. könyv 51.)
- 116 : 18 *pondus specificum* — fajsúly
- 24 *azorpart* — Azorok: az Atlanti-óceánban levő szigetcsoport, amely kedvező éghajlati viszonyai miatt klimatikus üdülőhely
- 30 *Mosszól* — a hasonló nevű ázsiai török vilajet fővárosa volt a Tigris jobb partján, ma Irak északi részén
- 32 *Montferrat márki* — Montferrato hercegét, Konrádot 1192-ben ölték meg az assasinok.
- 117 : 6 *Aleppó* — az i. e. 2. évezredben alapított város; mai neve: Haleb (Egyesült Arab Köztársaság Szíria északnyugati részén). A keresztes háborúk korában a szeldzsukok itt szultánságot alapítottak, ami — bár csak 1117-ig állt fenn — megvetette a város későbbi nagyságának alapjait.
- 118 : 7 *Malek Kamel szultán az ő kedves bardtjének, a német császárnak, ingyen adta át a szent várost, Jeruzsálemet* — II. Frigyes 1229-ben szerződést kötött a szultánnal, melynek értelmében Jeruzsálemet átengedték a császárnak. (Michaud 3. k. 515—517.)
- 15 „nem kell békében szerzett Jeruzsálem” — IX. Gergely pápa II. Frigyeset a kereszténység elárulásával vádolta, és a római Szentszék a „felszabadított” Jeruzsálem valamennyi templomában megtiltotta az istentiszteletet. (Michaud 3. k. 518—24.)
- 17 *A másik fele a világnak pedig éppen úgy visszhangzott a mohamedáknok szívalmaitól, akik a szultánokat drulónak nevezték, amért harc nélkül odaadták a szent várost a Messids-követőknek* — Michaud idézett helye mellett Cantu Caesar is kiemeli, hogy Jeruzsálem békés úton való átengedése mind keresztény, mind pedig muzulmán részről zúgolódásra adott okot. (9. k. 82.)
- 119 : 27 *alkorán* — Korán
- 120 : 17 *kunok* — török nyelvű nomád nép. 1223-ban a mongolok szétverték az egyesült orosz—kun haderőt, mire a kunok nyugati törzsei a magyar királysághoz csatlakoztak; 1239-ben pedig be is költöztek az országba, majd véglegesen IV. Béla telepítette le őket a tatárjárás után. Jókai tehát némi anakronizmussal hivatkozik a regény történése idején

Lap: Sor:

- még a kunok érkezésére, akikről egyébként, mint IV. Béla szövetségeseiről, a *Báldványosvárban* is ír. (JKK 5, 288.)
- 121 : 6 *Etropoli Balkán* — a Balkán hegység középső részének, a Magas-Balkánnak a nyugati vonulata
- 124 : 18 *száda* — valaminek nyílása, torkolata. Előfordul a *Báldványosvár* c. regényben is. (JKK 63, 310.)
- 126 : 7 *A kutya a kunoknál szent állat: erre esküsznek.* — A kutyára esküvés motívuma — Ipolyi műve nyomán — előfordul a *Báldványosvár* c. regényben (JKK 20, 297.) és megtalálható a *Kiskirdlyokban* is. (2. k. 310.)
- 8 „*Keremet*” isten — valószínűleg költött név. A keremet a finnugor népek mitológiájában az erdők tisztásain felállított áldozósátrat jelenti.
- 8 *Ezek a szép fehér, hatalmas, bátor komondorok, amik most a magyar Alföldön a juhnyáját őrzik, a kunok báldvány-ebeinek az utódai.* — Vö. Ipolyi l. k. 323.
- 24 *fenyér* — kopár, gyér fűvel és bokrokkal benőtt sík terület
- 31 *cúca* — valamely tárgy éles hegye, csücske
- 127 : 26 *posajtott lótej* — anyakanca tejéből készült erjesztett ital
- dermenet* — görcsös nyavalya, mely az izmok állandó merevségéből és hajlíthatatlanságából áll
- 128 : 8 *bronzszobrokat megolvaszták* — A IV. kereszties hadjárat során a Bizáncot elfoglaló nyugati „latin” lovagok csakugyan sok ércszobrot stb. tettek tönkre beolvasztással (l. Zaborov 226.), de a kunok részvétele a hódításban nem történeti tény.
- 10 *Dione* — Homérosz szerint Zeusz felesége, Aphrodité anyja. Amikor a görögök Hérát tették meg Zeusz feleségévé, Dionét mint Dionysos anyját szerepeltették.
- 10 *Bábolna istenasszony* — költött név; előfordul a *Báldványosvárban* is „Bábolna isten” formában az ittenihez hasonló jelentéssel. (JKK 44, 302.)
- 129 : 31 *a halotti pénzt a szájában hordja* — a régi görögök a halottak szájába pénzt (obulus) tettek azzal a jelentéssel, hogy az Charon révészét illeti meg, aki a mitológia szerint, a halottakat az alvilági Styx folyón átszállítja.
- 130 : 11 *Kaf hegye* — a mohamedán legendák égiségű és a világot körülvevő hegylánc. Említi Jókai *A jancsárok végnapjai* (JKK 17, 484.) és a *Véres könyv* c. munkáiban is. (NK 14.)
- 15 „*Bajraktár*” — Bajraktár: török szó; jelentése: zászlótartó. Zrínyinél is gyakran előfordul *bajraktia* formában.

Lap: Sor:

- 130 : 18 *Aisha* — Aisa (Ajesa), Abu-Bekr leánya, Mohamed próféta felesége
25. *sajdt vércsepeikkel vegyítve a bort* — A vércsepekkel vegyített borral megpecsételt szövetségről Ipolyi nyomán ír Jókai. (Vö. 2. k. 296.)
- 27 *lázdrok* — a betegetek — az evangéliumi Lázár nyomán — lázároknak nevezték (L. Cantu Caesar 8. k. 11. könyv 206.)
- 131 : 3 *csoma* — a csoma (mirigyes pestis) tájszó változata (Vö. Ipolyi 1. k. 100.)
- 133 : 2 *Artus kirdly* — legendás brit király a valiz-breton monda-körben. Artus „asztala” körül — a monda szerint — 12 lovag ült, a legbátrabbak és a legnemesebbek közül.
- 11 *Nicaea* — Nicea, Nikaia: város Kisáziában annak északnyugati részén, Bithyniában. 1204—61 között a nikaiai császárság fővárosa volt.
- 12 *Frígia* — a frígek országa az ókorban, Kisázsia nyugati, belső fennsíkján
- 13 *Isauria Trachea* — Kisázsia délebbi részén terült el, Frígiától délnyugatra.
- 30 *Balduin és Tankred elhullott hősei, kiket megölt a puszta* — Balduin és Tankred az első kereszties hadjárat vezérei. E hadjárat alatt is (1096—1099) emberek tízezrei pusztultak el, de az 1104-ben kapzsiságból és zsákmányszomjból Keletre indult, mintegy 200 ezer főnyi sereg a következő év nyarán csaknem teljesen megsemmisült. (Vö. Zaborov 107—08.) Cantu Caesar így írt erről: „Európa legszélsőbb részétől egész Jeruzsálemig az utat csontvázak s rothadó testek boríták . . .” (8. k. 11. könyv 35.) (Vö. Jókai *Följegyzések* II. k. JKK 288—89, 675—76.)
- 134 : 21 *Taurus* — a kisázsiai fennsík déli szegélyén, az Égei-tengertől az Eufrateszig húzódó hegylánc
- 22 *Marash* — város az egykori Haleb (Aleppo) kisázsiai török vilajetben
- 135 : 4 *csobolyó* — dongákból készült, kétfenekű, lapos, hordószerű italszállító és ivóedény
- 137 : 21 „*mash Allah!*” — Allah így akarjal; a csodálkozás és a tetszés kifejezése a mohamedán népeknél
- 140 : 8 *csompó* — sziklaszirt
- 143 : 31 *Altaj* — Közép-Ázsia legészakibb fekvésű hegylánc
- 144 : 6 *sziklapadmalý* — sziklaszirt, szikla mennyezet

Lap: Sor:

- 146 : 8 *Damaszkusz* — a világ egyik legrégebb városa az Anti-Libanon hegységtől keletre; ma: az Egyesült Arab Köztárság szíriai területének fővárosa. I. e. a XVI. században az egyiptomiak foglalták el, majd az armeniaiakhoz és később Asszíriához tartozott; i. e. 64-ben római uralom alá került. A VII. századtól kezdve az arab kultúra egyik központja lett, a keresztes háborúk alatt többször harcoltak birtoklásáért. A városról részletes leírás található Michaud munkájában. (6. kiad. I. k. 400—401.)
- 28 *szumach* — szömörce, festésre és cserzésre használt növény
szandarak — borókafenyő fajta, amely bőségesen tartalmaz viaszt és gyantát
- 147 : 4 *Timur Lenk* — Tamerlan (1336—1405): mongol származású uralkodó. Hódító hadjáratai által hatalmát számos országra kiterjesztette, Damaszkuszt 1401-ben pusztította el.
- 13 *Sheik ul Izlám* — az iszlám feje
- 149 : 8 „*hán*” — nagy épület, ahol a kereskedők és zarándokok megszálltak
- 150 : 2 *Gazdag kereskedők* — Damaszkusz e korban valóban igen gazdag kereskedőváros volt. (Vö. *Világtörténet* 3. k. Bp. 1963. 324.)
- 9 *Mentül több napot időzött Mária Damaszkuszban, annál jobban kezdte becsülni azt a népet, akit otthon mindenki pogánynak, hitetlennek szidalmaz, akinek elpusztításra vasba öltözik az egész világ* — Jókai mohamedán világ iránti rokonszenve megtalálható számos más munkájában is. Itt ez a szimpátia — a keresztesek negatív szerepének kiemelésével — még erősebb hangsúlyt kap. Mind a Kelet iránti rokonszenve, mind pedig a keresztes hadjáratok valóságos céljainak a bemutatása olyan vonások, amelyeket az író által felhasznált forrásmunkák legnagyobb részében nem találunk meg.
- 17 „*menyasszonyok tornya*” — Damaszkusz legszebb mecsetje az Ómajdák mecsetje. Ennek két tornya van, ezek közül az egyik a Menyasszonyok tornya, a másik a Jézus-minaret. De Jókai keveri e kettőt. Az utóbbival kapcsolatban élt ugyanis már Mohamed óta az általa leírt hiedelem. Egyébként reális volt abban is Jókai rajza, hogy a damaszkuszi lakosság valóban toleráns a kereszténység iránt. (Czeplédy Károly egyetemi tanár közlése.)
- 31 *liktdrium* — sűrűre főzött cukros-mézes folyadék

Lap: Sor:

- 151 : 19 *Ébren is álmodozóvá teszi az embert* — Jókai Kelettel kapcsolatban a *Délvirágokban* is azt írta: „... mit tehetek én arról, ha álmodni szebb, mint ébren lenni.” (13.)
- 153 : 19 *Szalahaddin* — Szaladin
- 154 : 22 *a császárt, a keresztyének fővezérét, nekem kezemre szolgál-tatják* — II. Frigyesnek a templomosok által történő elárulásáról Michaud is ír (3. k. 516—17.), de azzal az eltéréssel, hogy nála a kairói szultán szerepel; és az eset máskor: még a békekötés előtt történik.
- 23 *eldrulva azt a helyet, ahol fürödni szokott, hogy őt ottan elrejtett harcosaimmal elfogassam* — a fürdés közben való fogságbaesés motívuma e regényben máshol is szerepel; így esett fogságba Lebée László is (90.)
- 155 : 29 *Math Paris* — francia történétíró; Michaud is, Cantu Caesar is gyakran idézi.
- 159 : 27 *kór* — itt: beteg
- 160 : 5 *kadina* — nő, asszony; azt a nőt nevezték így a törökök, akit nem akartak úrnőnek címezni
- 161 : 14 *Nincsenek ottan szerencsétlen nők, eltitkolt szenvedések, könnyek drán megvadásdrott gyönyör* — Jókai török tárgyú műveiben többször adott leírást a háremek életéről, de ezekben általában elítélte a török erkölcsöket. Míg itt vonzó képet fest a háremben élő nők helyzetéről, addig többi munkáiban inkább a háremen belül folyó intrikákról és az egymás közötti versengésről, erkölcsi lazaságról ír. Vö. *Török világ Magyarországon, Az utolsó budai pasa* c. novellát, és főleg: *A fehér rózsza* (JKK 46—52.) c. regényt.
- 19 *sorbet* — ital
- 19 *dulcsásza* — sűrű cukorban eltett gyümölcs
- 165 : 32 *almé* — almeh: egyiptomi vándorló énekes-táncosnő
- 33 *Szádi, a halhatatlan költő* — Szádi, Muszlih al-Din (kb. 1184—kb. 1290), perzsa költő, filozófus, az iráni, illetve tadzsik irodalom klasszikusa.
- 166 : 25 *Kerdé* — az azonos nevű török szandzsákság fővárosa a Szíria vilajetben, a Holt-tengertől keletre
- 26 *Bár-Lut* — a Holt-tenger arab neve (Loth tenger)
- 167 : 22 *Domonkosok* — a szt. Domonkos által a XIII. század elején, a nyugati eretnek mozgalmak elleni harc végett alapított szerzetesrend tagjai
- 23 *valamennyien ellenségei a német császárnak* — II. Frigyesnek
- 169 : 5 *Strabo* — görög földrajzi író (i. e. 60—i. sz. 20.)

Lap: Sor:

- 169 : 7 *Nagyságára nézve* — a Holt-tenger itt közölt adatai megtalálhatók részben Orbánnál (2. k. 167.), részben Rudolfnál (2. k. 142—43.)
- 29 *moabiták* — sémita néptörzs Észak-Arábiában, a Holt-tengertől keletre
- 29 *Judea* — Palesztina déli része, a Jordánon innen
- 31 *Lót* — ótestamentumi hős, a legenda szerint előre értesítettek az angyalok a Szodomára mérendő büntetésről. Felesége, aki menekülés közben, a tilalom ellenére hátránézett, sóbálvánnyá vált. (Mózes I. 19.)
- 33 *Engedi* — ótestamentumi forrás és város neve a Holt-tenger mellett
- 170 : 7 *makkabeusok* — a zsidók történetében — i. e. 166—37. — az a család, amelyik Judeának visszaszerezte önállóságát, s a zsidó államnak Nagy Heródesig utolsó királyait adta.
- 12 *hátahoporjás* — girbegurba, hepehupás
- 171 : 19 *Ahasvér* — Xerxész perza király nevének héber alakja
- 172 : 31 *kényeső* — kénész: higany
- 176 : 2 *Jeruzsálemi Endre* — II. Endrét nevezték így az általa vezetett kereszties hadjárat nyomán. Bessenyei is e néven említi őt 1779-ben a Magyar Nézőben: „András, kit Jeruzsáleminek hívnak.” (Válogatott művei. Bp. 1953. 207.) Jókainál előfordul még a *Politikai divatok* (JKK 85, 580.), *A három márdnyfej* és a *Báldnyosvár* c. regényekben.
- 8 *Kidron* — völgy Jeruzsálem mellett (Vö. Orbán 2. k. 63.)
- 177 : 18 *szövétnék* — kezdetleges fáklya
- 178 : 32 *Damiette* — a középkor egyik legjelentősebb kereskedővárosa Alsó-Egyiptomban, a Nilus keleti ágának jobb partján. A kereszties háborúk idején Egyiptom legfontosabb fegyverkező helye volt. 1219-ben foglalták el első ízben a keresztények, de az 1221-es békekötés alkalmával visszadták. 1249-ben IX. Lajos francia király ismét elfoglalta, de a következő évben kénytelen volt átengedni az egyiptomiaknak. Jókai tehát az időrenddel itt is némi önkénnyel járt el, hisz Mária útja 1229 után történik nála.
- 180 : 13 *Éli* — izraeli főpap a bírák korában
- 13 *Tóbiás* — az ótestamentumi apokrif könyvek egyikének fő személye
- 181 : 21 „*Szeif Eddin*” — Michaud írja, hogy Malek Adel a hadjárataiban szívesen viselte a „Seif-eddin (Épée de la religion)”-nevet (6. kiad. 2. k. 390.), melyet Jókai a jegyzetben lefordít.

Lap: Sor:

- 185 : 32 „*Óh uram, én segedelmemre állj elő! Ellenségeimet kergesd el!*”
— részlet az 58. zsoltárból
- 188 : 24 *Nagy szíve nem bírta meg ezt a csapást: megszakadt bele* —
A Jókai által is idézett forrás pontos helye: Michaud 3. k. 440. Jókai az idézetnek azt a részét pontosította ki, amelyekben arról történik említés, hogy Malek Adel egyiptom fővárosában halt meg. (Jókai szerint a Holt-tenger mellett.) De ezenkívül, ismét költői szabadság érvényesül az események elmondásában. Mária útja a Frigyessel kötött szerződés (1229) után jött létre, mégis erre az időre teszi az író Malek Adel halálát, ami pedig a valóságban 1219-ben következett be (I. Cantu Caesar 9. k. 80.), és Damiette-nek ugyanebben az évben történt elfoglalását. Annnyiban nem tér el a cselekmény leírása a helyes időrendtől, hogy a két utóbbi esemény valóban egyidőben következett be.
- 190 : 3 *karmelita* — a XII. században alapított, szigorú szabályok szerint élő katolikus szerzetesrend
- 15 *talik írás* — vékony szálú, elnyújtott betűkből álló perzsa írás. Előfordul a *Damokosok*ban is. (JKK 66, 285.)
- 24 *frízek* — nyugati germán nép; a VII—VIII. században nagyrészt a frank birodalomhoz tartoztak, később Hollandiához és Németországhoz kerültek. Damiette ostromában Cantu szerint is részt vettek fríz csapatok.
- 196 : 19 *indulgentia* — bűnbocsánat
- 197 : 9 *Asmódi* — a zsidó apokrif irodalomban és a babiloni talmudban szereplő gonosz szellem neve; a házasság rossz szelleme.
- 28 *Illés hollója* — a biblia szerint Illés prófétát a három évig tartó szárazság alatt hollók táplálták. (Királyok k. I. k. 17.)
- 198 : 8 *Camaldulensis testvérek* — A toszkánai Camaldoliban 1012-ben alapított remeterend tagjai. Magyarországi kolostorait József oszlatta fel.
- 203 : 19 *Meghalt a világnak, meghalt a férjének* — A magát halottnak hirdető Mária egy régi Jókai-motívumot újít meg: Timár Mihály is látszólagos halálával segítette egymáshoz Timeát és Kacsukát (*Az aranyember*); a megrendezett temetés hagyományos romantikus fordulat, vö. Mikszáth *Különös házasságának* befejezésével.

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

1. A *Regényvilág* c. folyóirat címlapja a regény egyik részletével és az erdélyi gyermek-kereszteseket ábrázoló illusztrációval.
2. Lebecé László búcsúja a *Regényvilág* c. folyóirat 1882/83. évfolyamából. (E kép körül támadtak a Mikszáth által megírt bonyodalmak.)
3. A regény fő forrását képező rege a szász-zsombori vár képével Orbán Balázs művében. (Orbán: Sz. I. k. 188.)
4. Kőhalom képe Orbán Balázs munkájában. (I. k. 192.)

N É V M U T A T Ó

- Acsády Ignác 213, 234—35, 254
 Agárdy Gábor 244
 d'Agiles, Raymond 270
 Ajtay Andor 244
 Al Kamil 283
 d'Amiens, Pierre 272
 Arany János 231
 Arius 266
- Balduin 289
 Bánk bán 268
 Bár Kochba 274
 Bartha Dénes 281
 Barthelemi, Pierre 270
 Bartók Béla 265
 Bartók Imre 280
 Bayard, Pierre du Terrail 272
 III. Béla, magyar király 260
 IV. Béla, magyar király 241, 278, 287
 Ben Akiba 274
 Benkő Mihály 244
 Bernfeld Magdolna 206, 216, 241, 254, 259, 264
 Berthold érsek 268
 Bismarck 217
 Bitskey Tibor 244
 Bock, Hermann 242
 Bouillon, Godefroy de 271
 Brankovics György 206
- Cantu Caesar 206, 226, 271—72, 284, 286—87, 291, 293
 VII. Cleopatra 274
 Czeglédy Károly 290
- Darótzai József 281
 Dézsi Lajos 241
 Diocletian császár 269
 II. Endre, magyar király 213, 216—18, 224—25, 227, 230, 241, 243, 255, 260—62, 264, 267—68, 270—71, 275, 277, 279, 286, 297
 Erdélyi János 261, 263, 265
- Fakr Eddin 287
 Farkas Károly 223—24
 Fejér György 257
 Ferenczi Zoltán 211
 Forgách család 278
 Forster 209
 II. Frigyes, német császár 283, 287, 291
 Fülöp Adorján 238, 254
- Gabrieli, Francesco 270
 Gellért püspök 225
 VII. Gergely pápa 261, 274, 287
 Gertrúd, magyar királyné 257, 260, 268
 Goldziher Ignác 285
 Greguss Ágost 234

- Gulyás József 281
 Gurits Antal 206, 226
- György Lajos 223
 Gyulai Pál 230, 240
- Habsburg Rudolf (Rezső királyfi) 206, 216, 226, 273, 275, 280, 292
 Hadrianus 274
 Hajdu Lukács 240
 Hartvik püspök 263
 Hathalmi Gabnay Ferenc 258
 Heródes (Nagy), judeai király 266, 292
 Heródes Antipas 274
 Horváth Mihály 225, 260, 267, 278
- Ibn-al-Athir 270
 Ilosvai Katalin 244
 III. Ince pápa 261, 264
 Ipolyi Arnold 206, 227–28, 258–59, 261, 272, 281–82, 288
 Ivánka család 277
 Ivánka Imre 278
- Jablonkay Gábor 214, 239–40, 242, 286
 János főherceg 209
 III. Jenő pápa 261
 Jósika Miklós 234
 II. József, magyar király 282, 293
- Kálmán, magyar király 225, 263, 267
 Kassai József 261
 Kemény Zsigmond 234
 Kerboga szultán 271
 Kiss Áron 258
 Kodály Zoltán 265
- Kolumbusz Kristóf 271
 Koradin szultán 272, 274
 Kővári László 225, 256, 279
 Kristóf György 214
 Kugler, Bernhard 227
- Laborfalvi Róza 254
 Lafontaine, August Heinrich 224–25
 IX. Lajos, francia király 292
 Lám Frigyes 242
 Láng József 244
- Maklári János 244
 Malek Adel 218, 272, 278, 280, 293
 Malek Kamel 283, 287
 Málík József 214
 Margalits Ede 261, 263
 Márk evangélista 266
 Máté evangélista 282
 Méhesi István 281
 Melich János 268
 Melik sah 285
 Michaud, Joseph Francois 206, 225–26, 260, 264, 269–70, 276–77, 283, 287, 291–93
 Mikszáth Kálmán 212, 237–39, 258, 293–94
 Mirkhond (Mirchond), Mohamed ibn Khávensáh 284
 Molnár Erik 286
 Montferrato hercege 287
- Nagy Iván 278
 Nagy Miklós 210, 215, 218, 254
 Nagy Miklósné 210
 Nagy Péter 210, 242
 Nogent, Guibert de 283
- Orbán Balázs 206, 215–16, 219, 223–28, 256–57, 259, 263, 267, 275, 279–80, 292, 294

II. Orbán pápa 261
Ortutay Gyula 206, 215, 219

Paris, Math 291
Péter Zoltán 227
Péterffy László 227
Péterfy Jenő 230
Pintér Jenő 242
Porzolt Kálmán 237

II. Rákóczi György 215
Révai testvérek 210, 232
Révay Mór 218, 239
I. Richárd, angol király 271
Róbert Károly, magyar király
225, 256, 258
Rozsondai László 255

Saint-Germain, Richard de
270

Saul, izraeli király 266
Scott, Walter 234
Silberstein, August 210
Ślaski, Jan 211
Sólyom Ildikó 244
Sötér István 213, 216, 242
Spalatói Tamás érsek 270
Strabo 291

Szabó Károly 225, 261
Szabó László 239
Szádi, Muszlih al-Din 291

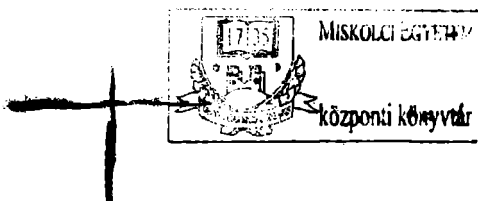
Szaladin szultán 262, 269, 276,
280, 291
Szana Tamás 213, 229
Szandzsar (Szindzsar) b. Malik
sah 285
Szántó Kálmán 232
Szegei Nagy Sándor 239
Szent János (Aranyszájú) 276
Szent Pál 276
Szinyei József 265

Tamerlan 290
Tankred 289
Téglás Tivadar 225
Tisza Kálmán 215, 269
Turgenyev 229
Tustanowski, Emil 210
Tyr, Guillaume de 284

Ványi Ferenc 240
Verescsagin 218
Versényi György 239
Vitry, Jacques de 284
Voltaire 227

Waas, Adolf 264
Weitzel, Karl 242

Zaborov, M. A. 206, 217, 225,
264, 283, 288–89
Zoványi Jenő 242
Zrínyi Miklós 288
Zsigmond Ferenc 239, 278

1785

TARTALOM

Első rész	5
Második rész	83
Jegyzetek	205
Rövidítések	206
Kiadások, fordítások	207
Kötetkiadások	210
Idegen nyelvű kiadások	210
Keletkezése, forrásai	212
A regény írott forrásai	219
Jókai jegyzetei	227
Irodalom	229
A regény fogadtatása	229
A regény utóélete	237
Rádióváltozat	244
Szövegváltozatok	245
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	254
A képmellékletekről	294
Névmutató	295

A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó igazgatója

✱

A szerkesztésért felelős:
SZÍGYÁRTÓ GYÖRGYNÉ

Műszaki szerkesztő:
FREUD GÉZÁNÉ

A kötéstervező:
KECSKEMÉTI ANNA
munkája

✱

A kézirat beérkezett: 1969. jan. 30
Példányszám: 6000
Terjedelem: 18,75 (A/5) ív

✱

69.66534 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György